

irodalom ismeret

Irodalomismeret 2016/3

*Versegly Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után
Podmaniczkyak és Hunfalvyak*

Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer

Pálóczi Horváth Ádám Holmi-jának negyedik darabja

A vajdasági irodalom egyik első szervezőjének levelezéséről

Irodalomismeret

2016/3

Alapította a Magyar Irodalomtörténeti Társaság
A kiadásért felel a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke
Megjelenik évente négyszer

www.irodalomismeret.hu

HU ISSN 0865-6886

Szerkesztőbizottság:
Kenyeres Zoltán (elnök)
Bengi László
Gintli Tibor
Petőcz András
Sípos Lajos

Főszerkesztő:
Szilágyi Márton

Szerkesztő:
Bátori Anna

Olvasószerkesztő:
Laczkó Krisztina

Tördelte: VLK Bt.

Szerkesztőség:

Magyar Irodalomtörténeti Társaság
1088 Budapest,
Múzeum krt. 4/A, III. em. 323.

iris@irodalomismeret.hu

A folyóirat megjelenését támogatja:

A nyomdai munkálatokat a Séd Nyomda Nyomdaipari, Kiadói és Kereskedelmi Kft.
nyomdaüzeme végezte.

Egy szám ára: 500 Ft • Előfizetési díj egy évre: 2000 Ft • MIT-tagoknak: 1300 Ft.
A folyóirat nyomtatott kiadását előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága
(1089 Budapest, Orczy tér 1.) és a Könyvtárellátó Nonprofit Kft. (1134 Budapest, Váci út 19.).
Példányonként megvásárolható az Írók boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.)
Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.).

E SZÁMUNK ELEKTRONIKUS KIADÁSÁBAN A TOVÁBBI ÍRÁSOK OLVASHATÓK:

Szépirodalom (összeállította: Germán Ágnes)

Major Eszter Anna: A leves (próza)

Németh Noémi: Mit miért? (vers)

Carpe Diem, avagy úton Toscana felé. (vers)

Vidéki Bianka: Khele le cini shej (próza)

Dunaveczi Anikó: Sorsvonal (verspróza)

Karacs Andrea: Sanyi, s a többi..., nincs (vers)

Orosz Adél: Temetőbogár (próza)

TARTALOM

Pósa Zoltán: Trisztán és Izolda megidézése.....3

Tanulmányok

Doncsecz Etelka:

„mert lelkeinket a' múlt szerencsétlenség örökre összeköte”

– Verseghy Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után 4

Balogh Piroska:

Podmaniczkyak és Hunfalvyak:

egy „regényes” kapcsolat irodalomtörténeti hatásairól 26

Bátori Anna:

A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer

(Módszertani kísérlet) 35

Mészáros Gábor:

Pálóczi Horváth Ádám Holmi-jának negyedik darabjáról..... 64

Szarvas Melinda:

A vajdasági irodalom egyik első szervezőjének levelezéséről

(A Szenteleky Kornél levelezéséből kirajzolódó irodalmi, kulturális hálózatról) 76

Kritika

Smrcz Ádám:

Stephen Greenblatt: Egy reneszánsz könyvvadász.

Hogyan vált modernné a világunk? 85

Balázs Debóra:

Láng Benedek: Titkosírás a kora újkori Magyarországon..... 90

Szabó P. Katalin:

Mohay Tamás: „Istennek kincses tárháza...” P. Losteiner Leonárd ferences kézírata

Szűz Mária csíksomlyói kegyesobráról..... 97

Tóth Kálmán:

Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 – Anthropological Aesthetics

in Central Europe 1750–1850. Nemzetközi konferencia az antropológiai esztétikáról

(1750–1850) 105

Nagy Beáta:

Márton Hoványi: Prophetic Counterparts in The Brothers Karamazov.

A Comparative Literature Monograph..... 112

Paraizs Júlia:

Tallian Tibor: Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei..... 117

E számunk szerzői

Balázs Debóra, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Balogh Piroska, PhD, habilitált egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Bátori Anna, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Doncsecz Etelka, tudományos segédmunkatárs
(MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport)

Mészáros Gábor, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Nagy Beáta, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Paraizs Júlia, PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Smrcz Ádám, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Filozófiai Intézet)

Szabó P. Katalin, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Szarvas Melinda, PhD-hallgató (University of Jyväskylä)

Tóth Kálmán, PhD, irodalomtörténész (Budapest)

Pósa Zoltán

Trisztán és Izolda megidézése

A kard közöttük
hamis hűségnek és
látszatbecsületnek
volt a jelképe

Szerelmük túlélte
botor büszkeségek
és színlelt érzelmek
színjátékait is

Ama legendás párt
Trisztánt és Izoldát
halhatatlanná és
kétlelkű fárosszá
varázsolta a tűz
amely kettősüket
másvilágra küldte

Így hát gyilkosuk is
üdvözítőjük is
Angelus és Kobold
a nagy szerelem

„mert lelkeinket a' múlt szerencsétlenség örökre összeköté”
– Versegly Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után

Az 1795. május 20-án és június 3-án végrehajtott, közvetlenül összesen hét személyt érintő kivégzések látványos finálé gyanánt zárták le a közel egy évig folytatott vizsgálatot, amely a jakobinus kifejezéssel is illetett és Magyarországon Martinovics Ignác nevével fémjelzett mozgalom szárait volt hivatott feltárni.¹ A „*monstre pör*” – ahogy Benda Kálmán nevezi – során számos kihallgatást követően ötvenhárman kerültek a vád látóterébe, közülük negyvenhatan bíróság elé is álltak.² A döntéshozók tizen-nyolc halálos ítéletet hoztak, amelyből tizenegyet börtönbüntetésre enyhítettek, és mindössze négy megvádoltat mentettek fel. A többieket hosszabb-rövidebb ideig tartó elzárással sújtották.³ A pert és az elítélteket élénk figyelem övezte, az összeesküvőket számba vevő ábrázolások, gúnyrajzok és névsorok kéziratban és nyomtatásban is eljutottak az érdeklődőkhöz, akiknek módjuk nyílt arra is, hogy a *spectaculum* nézőközönségként a lefejezések szemtanúivá váljanak. Az ügyet a kormányzat kiemelt figyelemmel kezelte, és törekvése volt, hogy azt hasonló kiemelt figyelemmel kísérik az alattvalók is.⁴ Igyekezete – hogy minden rokon kezdeményezésnek elejét vegye – célt ért. Az elrettentő büntetések, a hatóságok szigorodó figyelme, a nyilvánosságot szabályozó központi intézkedések hatására megszűntek az olvasóköri, és elhalkultak a véleményüket addig rendre kifejezésre juttató vármegyék is.⁵ A gyanúba kerülteket, megvádoltakat és elítélteket hosszú időre kiiktatták a közélet vérkeringéséből, és nem feltétlenül csupán a rájuk kiszabott elzárás időtartamára – amelynek végét akadt, aki

* A dolgozat az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkálatainak keretén belül készült. A kutatócsoport vezetője: Debreczeni Attila.

¹ A címben szereplő idézet az alábbi levélből származik: Kazinczy Ferenc – Zádor Györgynek. Ujhely, 1825. december 16. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, XIX, Bp., MTA, 1909 (Kazinczy Ferenc Összes Művei: Harmadik osztály: Levelezés), 487. (A továbbiakban: KazLev.) A jakobinus kifejezés használatához lásd BORECZKY Beatrix, *A magyar jakobinusok*, Bp., Gondolat, 1977 (Magyar História), 5. Vö. HAHNER Péter, *A nagy francia forradalom kisenciklopédiája*, Bp., Minerva, 1989, 83.

² *A magyar jakobinusok iratai I.: A magyar jakobinus mozgalom iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1957 (Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai), LXXXIX. (A továbbiakban: BENDA I.); *A magyar jakobinusok iratai II.: A magyar jakobinusok elleni hütlenségi és felségsértési per iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952 (Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai), 820. (A továbbiakban: BENDA II.)

³ BENDA II., 820.

⁴ *Martinovics, Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjay és Sigray kivégzésével kapcsolatos rendeletek, tudósítások. 1795. május 20.* = BENDA II., 784–794.

⁵ BENDA I., LXXXIX.

nem vagy testileg, szellemileg megnyomorodva érte csak meg –⁶ hanem azon túl is: változatos módokon megnehezítve a szabadulás utáni visszailleszkedést. Az érintettek egyfelől bélyegként viselték magukon múltjuk nyomát, amelyre a nyilvánosság előtt hosszú évekig sem szóban, sem írásban nem volt ildomos utalni. Másfelől botlásuk után lépéseiket a hatóságok nyomon követték, különösen ügyelve arra, hogy lehetőség szerint ne épüljön ki ismét szoros kapcsolat köztük. A gyakorlat ellenben azt mutatja, akadhatott alkalom és út arra, hogy az egykori sorstársak értesüljenek egymásról. Kazinczy Ferenc életműve jó néhány példát említ erre: akár a *Fogságom naplója*, akár a *Pályám emlékezete*, akár a kiterjedt levelezés számos helyen utal arra, hogy a fogvatartottak nemcsak szabadulásuk után, de már a fogságban is kialakították a kommunikáció nem engedélyezett és nem ellenőrzött formáit.⁷ Akadnak mindazonáltal ebben a vonatkozásban kevésbé elemzett életművek is, amelyeket szemügyre véve új információk nyerhetők az egykori rabok szabadulás utáni kapcsolatairól. Ez a dolgozat Verseghy Ferenc kapcsolati hálójára fókuszál, és mindenekelőtt azt vizsgálja, hogy a hajdani fogolytársak milyen szerepet töltenek be az elítélt csaknem évtizedes távollét után szabadon folytatott, illetve újrakezdett életében.

1. Verseghy Ferenc a Martinovics-összeesküvésben

A fogság utáni kapcsolatok, illetve a visszailleszkedés lehetőségei tekintetében mindenekelőtt arra szükséges figyelmet fordítani, miféle vétkekkel vádolták, és milyen büntetéssel sújtották az elítéltet. E kérdések vizsgálata teheti lehetővé, hogy következtetni lehessen arra, hogyan értékelték a kortársak az elmarasztalt személlyel létesített kontaktusokat.

Verseghy Ferencet 1794. december 11-én tartóztatták le. Az összeesküvésben vállalt szerepéről a vizsgálat során felvett vallomások és az ítélet tájékoztatnak. A tanúk kihallgatását követően a Királyi Tábla és a Hétszemélyes Tábla a káték lemásolásáért és terjesztéséért, a *Marseillaise*, valamint a zágrábi szabadsághíra függesztett vers magyarrá fordításáért előbb halálra, utóbb határozatlan idejű börtönbüntetésre ítélte.⁸ Az elzárással sújtottakra eltérő sors várt. Kufsteinbe kerültek azok a foglyok – szám szerint heten –, akik elkövetett vétkük súlyosságával szigorúbb bánásmódot érdemeltek. A többi húsz rabra a Kufstein zárkáihoz képest enyhébbnek tekintett brünni

⁶ Még megvádoltatása hírére lett öngyilkos Fodor József és Krály József (KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 429, 438.). A fogság ideje alatt halt meg Ambrózy Gábor, Aszalay János, Szentjóni Szabó László, Vrchovszki Sámuel (KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 419, 454, 462–463). Tartós betegséget szerzett Szulyovszky Menyhért (KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 457), Landerer Mihálynak megbomlott az elméje (KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 439–440), Rosty János a fogság alatt elkövetett sikertelen öngyilkossági kísérlete miatt megnyomorodott (KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 449).

⁷ KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 317.

⁸ *Verseghy Ferenc felségértési és hűtlenségi perének perjegyzőkönyve. Buda, 1795. február – május* = BENDA II., 629–630.

cellák vártak.⁹ A fennmaradt nyilatkozatok, vallomások, valamint a kézírathagyaték egyes darabjai arra utalnak, Verseghy kiérdemelte a kiemelt figyelmet. A teljes életmű vizsgálata és az összeesküvésben vállalt szerepe világosan jelzik: kortársai olyan képzett literátorként tekintettek rá, aki amellett, hogy több idegen nyelvet magabiztosan ismer és alkalmaz, tájékozott, és kialakult véleményrel rendelkezik politikai kérdésekben. A mozgalomban ezért elsősorban bizonyos idegen nyelvű szövegek magyarra ültetésében számítottak rá.¹⁰ A *Marseillaise* énekelhető és magyar viszonyokhoz igazított magyar verses változatának létrehozásával Hajnóczy József bízta meg.¹¹ Ezzel közel egy időben ugyanó a zágrábi szabadságfára kifüggesztett vers magyarra fordítására is felkérte.¹² Verseghy – jóllehet közvetítő nyelvekből dolgozva – mindkét kérésnek eleget tett. Részvétele a szervezkedésben azonban nem merült ki ennyiben. Úgy tűnik, alaposan ismerte a francia forradalomhoz kapcsolódó vers- és röpiratirodalmat. Krammer József, Verseghy kezelőorvosa ugyanis vallomásában beszámol arról, hogy páciense még az esedékes vizit kínálta alkalmat sem mulasztotta el, hogy szóba hozza a francia eseményeket, és néhány vonatkozó írással lássa el. A doktor ilyen módon jutott a *Ça ira*, illetve a *Carmagnole* című dal, illetve Martinovics Ignác Ferenc császárhoz intézett *Nyílt levele* birtokába.¹³ Amint meggyőződött az iratok veszedelmes tartalmáról, azonnal elégette azokat – legalábbis ezt vallotta. Az összeesküvés lelepleződése után hozzá hasonlóan cselekedett minden más érintett is: ilyen módon ugyan vélhetően birtokosaikra veszélyt jelentő, de a kutatás számára felbecsülhetetlen értékű források tömege pusztulhatott el. Verseghy azonban a megsemmisítés tekintetében nem végzett kellően körültekintő munkát. Elfogatásakor ugyanis több olyan írást lefoglaltak nála, amelyek bizonyítják, hogy közel volt az információáramlás olyan csatornáihoz,

⁹ Németh János kir. jogügyi igazgató előterjesztése József főherceg helytartóhoz a felségsértési perben elítéltekkel való bánásmódról. Pest, 1793. november 9. = BENDA II., 810–813.

¹⁰ Nyelvismeretéről maga nyilatkozik cenzori állásért benyújtott pályázataiban: Verseghy Ferenc második cenzori pályázata. Buda, 1792. augusztus 16., MNL OL C 60. 84. csomó. 1793. fons 19. Verseghy Ferenc megismételt kérése a cenzori állás elnyerése érdekében. Buda, 1792. november 2., MNL OL C 60. 84. csomó 1793. fons 19. 33v–34r. Verseghy Ferenc cenzori pályázatának visszavonása. Buda. 1793. december 3., MNL OL C 60. 84. csomó. 1793. fons 14. pos. 7. pag. 25–26. Fordításokat főleg német nyelvből készített, és meglehetősen tájékozott volt saját kora legkülönbébb tudományterületeinek német nyelvű szakirodalmá terén. Vö. VERSEGHY Ferenc *Drámái*, s. a. r. DONCSEZ Etelka, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár: Források: Régi kortársaink, 11), 365.

¹¹ Lásd: *A Marseillaise latin, magyar, német és szlovák fordítása. 1794 tavasza* = BENDA I., 1046–1055. TARNAI Andor, *Verseghy Marseillaise-fordítása*, ItK, 70(1966), 3–4. sz., 409–423. A fordítás datálásához lásd: BENDA Kálmán, *Még egyszer Verseghy Marseillaise fordításáról*, ItK, 72(1968), 6. sz., 677–679.

¹² *A zágrábi szabadságfára kifüggesztett vers, mely felszólítja a horvátokat, hogy ne harcoljanak a franciák ellen.* [1794. április] = BENDA I., 998–1001.

¹³ Sándor Lipót nádor jegyzőkönyve. 1794. december 13. = *A magyar jakobinusok iratai III.: Naplók, följegyzések, röpiratok*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952 (Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai), 114–115. (A továbbiakban: BENDA III.) Vö. *Nyílt levél Ferenc császár és királyhoz: Martinovics Ignác anonym röpirata: Magyarra fordította: Szentmarjai Ferenc, 1792. október 7.* = BENDA I., 814–834.

amelyeken keresztül a kormányzat szempontjából veszedelmes olvasmányokhoz juthatott, avagy ugyanilyeneket továbbíthatott. Így került a vádat képviselők kezére a pesti olvasókör szabályzata.¹⁴ A szerveződéssel magáról nagyon keveset tudni. Benda Kálmán mindössze egyetlen konfidensi jelentésben találkozott említésével, amely szerint az olvasókör 1791 őszén a hajóhídnál egy szabadkőműves házban működött, és látogatói javarészt a titkos társaság tagjai közül kerültek ki.¹⁵ A szabályzathoz mellékelte névsor ugyan nem tartalmazza Verseghy nevét, a kézirat azonban autográf, és ez komoly érv Verseghy kötődései mellett, különösen arra való figyelemmel, hogy épp ezekben az esztendőben kapcsolatban állt a pesti *Magnanimitas* páhollyal.¹⁶ Szintén nem a védelmet erősítette az ugyancsak tőle elkobzott *Gorani Frantzia Polgár' Levele a' Pápához* címet viselő irat.¹⁷ A kézirat nem autográf. A cím szerint szerzője Giuseppe Gorani (1744–1819), kalandos életű milánói gróf, publicista, és a magyar nyelvű szöveg azt sugallja, fordítással van dolgunk. A mű illik is Gorani életművébe, aki miután bécsi körökben kegyvesztetté vált, Párizsba távozván Mirabeau híve lett, és amellett, hogy körutakat téve Franciaország-szerte személyesen terjesztette és népszerűsítette Mirabeau elveit, nyomtatásban is közreadta saját, európai uralkodóknak címzett nyílt leveleit, amelyben fenyegető hangon igyekszik elrettenteni őket egy Franciaország ellen létrehozandó szövetségben való részvételtől.¹⁸ Írásaiban megszólítja Nagy Frigvest, a braunschweigi herceget, a szárd királyt, a nápolyi királyt, az angol és a spanyol királyt, a holland helytartót, valamint a pápát is. Antiklerikális szemlélete egyébként korábbi munkáiban is igen markánsnak mutatkozik.¹⁹ A magyar szöveg pontos forrása egyértelműen nem azonosítható, annyi bizonyos csupán, hogy nagyfokú hasonlóságot mutat a Gorani nyílt leveleit csokorba gyűjtő, 1793-as gyűjteményes kötetnek a pápát megszólító írásával.²⁰ A francia változat azonban jóval terjedelmesebb, a magyar verzió annak erősen kivonatos, tömörített összefoglalója. A magyar kivonat egyes mondatai szó szerint megfelelnek a francia verzió bizonyos szakaszainak. A szövegek egymáshoz

¹⁴ *Regeln der Pester Lesegesellschaft (1792)*, Kézirat, MNL OL E 708 Vert. A. Fasc. 51. ad 13. 4–5.

¹⁵ BENDA II., 166.

¹⁶ JANCsó Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, Cluj, Ady Endre Társaság, 1936, 56, 227. BALOGH Piroska, SZILÁGYI Márton, „...*quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est*”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 49. BALOGH Piroska, *Teória és medialitás: A latinítás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti Füzetek, 175), 238, 240–242.

¹⁷ *Gorani Frantzia Polgár' Levele a' Pápához címet viselő irat. Páris 4° Octobris 792.*, MNL OL E 708 Vert. A. 51. ad 13. 7–10.

¹⁸ BENDA I., 815. JÁSZAY Magda, *A felvilágosodás egy elfeledett írója: Giuseppe Gorani*, *Italianistica Debreceniensis*, 4(1997), 100. J. GORANI, *Lettres sur la Révolution française*, Paris, Guillaume, 1793.

¹⁹ JÁSZAY, *i. m.*, 98.

²⁰ *Lettre au pape Pie VI, par l' auteur des lettres au roi de Prusse, au duc de Brunswick, &c relativement aux affaires de France. Paris, le premier Octobre 1792* = GORANI, *i. m.*, 49–72. A francia és a magyar szöveg összevetéséhez nyújtott segítségét köszönöm Hovánszki Máriának.

való viszonyát illetően így két lehetőség feltételezhető: a fordító vagy egy hosszabb francia szövegből emelt ki mondatokat, és azokat lefordítva és egymás mellé helyezve alkotott új szöveget, vagy eleve létezett egy rövidített francia verzió, amelyet magyarra ültetett át.²¹ Gorani neve és szemlélete jól ismertnek számított a korban, s előfordult, hogy nagyobb figyelmet remélve olyan szövegek szerzőjeként is feltüntették, amelyeknek nem ő volt az alkotója.²²

Verseghyt tehát a vád a káték lemásolásán és továbbadásán túl azért tekinthette első fokon halállal sújtandó vétkesnek, mert több nyelven olvasó literátorként hozzáfért, fordítóként pedig széles tömegek számára hozzáférést biztosít(hat)ott a francia forradalom jellegzetes szövegeihez. Tarnai Andor véleménye szerint „a Marseillaise birtoklása nem tartozott a legsúlyosabban terhelő vádpontok közé. A nyomozás során a bíróság azon a megállapításon túl, hogy a szöveg lázító tartalmú, részletekben soha nem is mélyedt el, a feljelentők pedig azt sem tudták, hogy a beküldött magyar vers a francia forradalmi dal anyanyelvi változata.”²³ A Verseghy ügyében hozott ítélet a fent ismertetett inkriminált szövegek közül mégis csupán kettőt emel ki: a *Marseillaise*-t és a zágrábi szabadságfára függesztett verset.²⁴ Ha a feljelentők nem is, az ítélethozók bizonyosan tisztában lehettek azzal, hogy emblematis munkákról van szó,²⁵ amelyeknek, ha birtoklása ugyan nem, magyar nyelvre ültetése azonban akár fővesztéssel is járhat.²⁶ S ha a fordító elkerülte is a halált, szövegeit megsemmisítették, és ez felért

²¹ A levélíró a pápát szólítja meg annak ürügyén, hogy hallott arról az adománygyűjtésről, amelyet az itáliai papság és nemesség a pápa támogatásával kezdeményezett. A gyűjtés célja, hogy hadsereget, keresztes hadat állítsanak fel, amelyet a fellázadt francia nép ellen irányítanak. A levél kemény szavakkal bírálja az Egyházat és a pápát. Előbb kijelenti, hogy az egész vállalkozást nevetségesnek tartja: „Hiszi e’ Szentséged hogy a’ maga és a maga bolondjai nevetséges imádsága Frantzia Országban contrarevolútiót támaszthat?” Majd hosszasan sorolja az Egyház múltban elkövetett bűneit, amelyek által egyre távolabb került az igaz keresztény tanítástól. Végül a francia mozgalom erejében feltétlenül bízva megfenyegeti az egyházfőt: „Tartsa Szentséged tsendességben a’ maga juhait, m[ert] ha egyszer ezeket fel biztattya, még majd ezek fogják a’ Sixtus kápolnájában, maga a’ Szentséged musikussaival a’ Marsilez notáját élénkeltetni.” A levélhez egy nyilatkozatot mellékel, s javasolja, hogy az abban foglaltakat – miszerint egyetért a forradalmárok követeléseivel, s bocsánatot kér azért, mert eddig tévelygésben tartotta a népet – olvassa fel nyilvánosan a pápa, majd tegye le a tiarát.

²² Így például Martinovics már említett *Nyílt levele szerzőjének* először szintén a szóban forgó Goranit vélték, mivel címe – ahogy a Verseghytől elkobzott iraté is – ezt sugallta. BENDA I., 814–815.

²³ TARNAI, *i. m.*, 410.

²⁴ Berzeviczy Gergely röpiratában szintén utal arra, hogy Verseghy ítéletében különös hangsúlyt kapott a *Marseillaise*. Azonban ahogy Benda Kálmán is felhívja rá a figyelmet, téved, amikor arról szól, hogy Verseghyt a szöveg megzenésítésével vádolták, hiszen az ítélet a szöveg magyar verses változatának létrehozása vétkét emlegeti. BENDA III., 341.

²⁵ A Kramer vallomásában emlegetett *Ça ira* és *Carmagnole* a *Marseillaise*-hez hasonlóan népszerű indulója volt a forradalmároknak. Vö. HAHNER, *i. m.*, 39, 40, 112, 180. A szövegek magyar fordításait lásd: *Ça ira: A francia forradalom dalai: 1789–1795*, szerk. Gerd SEMMER, ford. FODOR András et al., a prózai részeket ford. LAKITS Pál, Bp., Európa, 1960, 35–40, 85–88, 203–204.

²⁶ Verseghytől ezért különösen vakmerő tett, hogy a *Marseillaise* újrafordított szövegét a fogságban kódolva ugyan, de kétszer, két változatban is beleírta az *Uránia* III. kötetének nála lévő példányába.

egy személyre szóló üzenettel: a kivégzésekkel egy időben hóhér máglyán égette el ezeket.²⁷ Verseghyt tehát – aki alig egy évvel elfogatása előtt *Értekezéseivel* már magára vonta az uralkodó figyelmét – úgy tűnik, valóban súlyos vétkek miatt s talán (fordítói) előéletétől sem egészen függetlenül ítelték súlyos fogságra, valamennyi elítélt közül a leghosszabb időre. 1795. augusztus 10-én éjfélkor indult el vele a rabszállító üveges hintó Kufstein felé.²⁸ Közel egy év múlva 1796 szeptemberében a Graz környéki Schlossbergbe helyezték át, ahol két esztendő telt el. 1798 áprilisától 1803. augusztus végéig a Brünn melletti Spielbergben tartották fogva.²⁹

Mindazok tehát, akik Verseghyvel szabadulása után érintkezésbe kerültek, egy különösen súlyos vétkekkel vádolt, előbb halálra ítélt, utóbb a leghosszabb börtönbüntetést letöltött fogollyal léptek interakcióba. Helyzetével, a jövőt illető kilátásaival pedig maga a szabadult lehetett leginkább tisztában: fogság utáni évei tekintetében e körülmények meghatározóak.

2. A Makk-affér: az egykori fogolytársak egymással ápolt kapcsolatainak változatai

Verseghy Ferenc szabadon bocsátása édesanyja, Schaibl Erzsébet 1803. június 17-én benyújtott kérvényének kedvező elbírálását követően történt meg.³⁰ A börtönbüntetés végéről tájékoztató, 1803. augusztus 19-én kelt resolutio kimondja, hogy a fogoly hazatérvén köteles választott tartózkodási helyét a nádornak bejelenteni, hogy így mind az egyházi, mind a világi hatóságok szemmel tarthassák.³¹ Augusztus 28-án helyezték

A jelenségre Tarnai Andor figyelt fel. TARNAI, *i. m.* Feltűnő, hogy az ítélet nem tér ki Martinovics *Nyílt levele* terjesztésének vétkére, amelyre Krammer József idézett vallomása utal. Ennek minden bizonnyal a tárgyi bizonyíték hiánya – Krammer a szöveg elégetéséről írt – lehet a magyarázata, hiszen e szöveg terjesztése ugyancsak főbenjáró vétkeknek számított. Vö. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal*, It, 55(1973), 4. sz., 819–847.

²⁷ *Versegi Ferenc felségsértési és hűtlenségi perének perjegyzőkönyve. Buda, 1795 február–május* = BENDA II., 630.

²⁸ Az 1795. augusztus elején Kufsteinbe küldött négy rabszállító kocsi közül háromban két-két rabot vittek. Nem lehetetlen, hogy Verseghy elkövetett vétkének súlyát jelzi a körülmény, miszerint ő fogolyként egyedül, egy tiszt kíséretében utazott, s nem csak a véletlen hozta úgy, hogy a hét érintett személy közül épp neki nem jutott társ. A többiek számára a több száz kilométeres út még módot kínálhatott ugyanis arra, hogy egymás társaságában töltsenek némi időt a fogság tényleges megkezdése előtt. (A lehetséges magyarázatok közül tekintsünk el Kazinczy nyilvánvalóan személyeskedő hangvételű megjegyzésétől, amely Verseghy rendhagyó testi méreteire utal.) KAZINCZY, *Fogságom...*, *i. m.*, 88.

²⁹ KAZINCZY, *Fogságom...*, *i. m.*, 462.

³⁰ MNL OL A 39. 1803: 6601.

³¹ „Supplicantis precibus deferre volo, et indulgeo ut Franciscum Verseghi libertati restituatur, deligendae tamen mansionis suae locum suae celsitudini Regiae Palatinae indicandum habeat ut vigili oculo tam concernentis Diæcesani, quam et Politicæ Jurisdictionis per eadem com[m]endari possit” MNL OL A 39. 1803: 8071.

ténylegesen szabadlábra, Budára való megérkezését szeptember első napjaira várták,³² s Virág Benedek Kazinczynak küldött tudósításai szerint ez idő tájt valóban meg is érkezhettek.³³ A kilencévnnyi távollét utáni első három odahaza töltött hónap eseményeiről a Kazinczynak írt, 1803. november 29-én kelt levél számol be, és ez az írás a maga nemében egyedülállóan értékes forrás, hiszen sem napló, sem memoár nem maradt fenn a szerzőtől.³⁴ Utal egyfelől arra, hogy az egykori megvádoltak és elítéltek közül kik és milyen módon tartották fenn a kapcsolatot a családdal, és hogy Verseghy maga hazatérése után kivel igyekezett leghamarabb érintkezésbe lépni. Rögtön az első mondat világossá teszi, hogy Kazinczy azon egykori fogolytársai közé tartozik, akik távollétében is érdeklődnek sorsa felől.³⁵ A Kazinczy-levelezés vonatkozó darabjai arra utalnak, hogy Verseghy édesanyját fia távollétében – mások mellett – annak egykori rendtársa, Virág Benedek is látogatta. Kazinczy rajta keresztül igyekszik informálódni.³⁶ Akadt azonban, aki Kazinczy óvatos távolságtartásánál intenzívebb és közvetlenebb kontaktust tartott fenn Schaibl Erzsébettel. Makk Domokosról van szó, aki Verseghyvel mind a közös pálos múltban, mind a fogságtapasztalatban osztozott. Kapcsolata a családdal ezért régebbre nyúlhat. Makk közel egyidős Verseghyvel, 1754-ben született. 1782-ben a nagyszombati érseki konviktusban prefektus, akárcsak Verseghy. Egyes schematismusok a feloszlatás idején a pesti rendház tagjaként sorolják fel, mások mellőzik a nevét.³⁷ Verseghyvel mindazonáltal szoros ismeretségben állhatott, hiszen Landerer Mihály és Juhász Nepomuk János mellett neki is ő továbbította a kátékat. Vétkei azonban kevésbé számíthatnak súlyosnak, hiszen mindössze két év után, 1797 májusában szabadult.³⁸ A fogság előtt Batthyány József hercegprímás mellett teljesített erdőmérnöki és matematikusi feladatokat, e megbízatását hazatérve nem folytathatta. Az irregularitás alól viszont feloldották, s újra folyósították számára a rend feloszlatása

³² MNL OL A 39. 1803: 8919

³³ Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, [Pest], 1803. szeptember 10. = KazLev. III., 101. Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, [Pest], 1803. szeptember vége. = KazLev. III., 112.

³⁴ Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1803. november 29. = KazLev. XXII., 66–69.

³⁵ „Tudakozódom irántam Pestre szálló leveleidben. Ez bizonyos jele, hogy szeretsz.” Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1803. november 29. = KazLev. XXII., 66.

³⁶ Lásd: Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1803. április 6. = KazLev. III., 50. Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek. [Pest], 1803. szeptember 10. = KazLev. III., 101. Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, [Pest], 1803. szeptember vége. = KazLev. III., 112. Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, [Pest], 1803. november 27. = KazLev. III., 123. Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1803. január 31. = KazLev. III., 142–145.

³⁷ Vö. *Catalogus Paulinorum ab an. 1647 usque an. abolitionis 1786.*, OSZK Kt Fol. Lat. 2024; *Catalogus fratrum ordinis S. Pauli pr. Er. in Hungaria tempore suppressionis.*, OSZK Kt Fol. Lat. 2025.; *Liber Vitæ, & Mortis. Sive: Cathalogus Fratrum Ord. S. Pauli Erem., Almæ Provæ Hungariæ. Juxta Seniumemissæ Professionis, actu vivorum, mortuorum, conscriptus Anno Dni 1759.*, OSZK Kt Quart. Lat. 1144.; *A pesti pálos kolostor iratai. Ausweis N° 13. Aller in dem den 20^{en} März aufgehoben in Pester Comitatu befindlichen Pauliner Kloster zu Pest wirklich gegenwärtig befundenen Geistlichen.*, MNL OL C 103.

³⁸ Lásd: *A Kir. Tábla és a Hétszemélyes Tábla ítélete Makk Domokos volt pálos szerzetes felség sértési és hűtlenségi perében* = BENDA II., 715–718.

után neki járó nyugdíjat.³⁹ Verseghy Kazinczynak írt levele szerint megérkezte után csakhamar felvette a kapcsolatot Schaibl Erzsébettel, akinek alighanem sikerült fel-tétlen bizalmába férkőznie, hiszen hozzá tudott férni a család megtakarításaihoz, amelyeket Verseghy szerint kétes hírű kereskedők kezére játszott át. Fondorkodása arra utal, nem bízott abban, hogy Verseghy valaha életben hazatér még, vagy hogy ezt édesanyja halála előtt teszi. Minderre reális esély lehetett, hiszen úgy tűnik, Makk Domokos érvelésével meggyőzhette Schaibl Erzsébetet, sikerült ugyanis elérnie, hogy eladják Verseghy könyvtárának nagy részét, sőt személyes tárgyait is. Alaposan járha-tott el, hiszen a hazatérő egykori rabot alapvető ruhadarabokkal jó barátjának, Georg Schwarz színésznek kellett ellátnia.⁴⁰ Makk ténykedése más, Verseghyhez egykor közelállóknak is feltűnt. Egyéb forrásból nem derül ki, csak a Kazinczynak írt levél-ből tudható, hogy Szén Antal, Verseghy egykori másik rabtársa szintén kapcsolatban állt a Verseghy családdal, és szabadulása után ő is meglátogatta expálos fogolytársa édesanyját.⁴¹ A szöveg utalásai alapján ő akadályozhatta meg Makk további tékozlását: a család németújvári rokonságának⁴² értesítésével fenyegette meg. A kínos és sejtetően súlyos anyagi károkat okozó ügyben szerepet kap még egy személy, akinek neve feltűnt a Martinovics-összeesküvés kapcsán: Tóth-Pápai Sámuel, a megvádoltak védelmére kirendelt egyik ügyvéd.⁴³ Verseghy ugyan magát képviselte a per során, feltehetően azonban ismeretséget köthetett Tóth-Pápaival, akinek most, újra szorult helyzetbe kerülvén jogi tanácsát kérte.⁴⁴ Császár Elemér szerint a teljes veszteséget nem sikerült pótolnia Verseghynek. Makk és Verseghy további kapcsolatáról nem szólnak források, annyi azonban bizonyos, hogy Makk 1809-ben bekövetkezett haláláig Budán, tehát

³⁹ Makkról lásd: REINALTER, Helmut, KUHN, Axel, RUIZ, Alain, *Biographisches Lexikon zur Geschichte der demokratischen und liberalen Bewegungen in Mitteleuropa*, Bd. 1 (1770–1800), Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, Peter Lang, 1992 (Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1750: Band 7.), 182. BEKE Margit, *A Pálosok és Mak Domokos = Virág Benedek emlékévk születésének 250. évfordulóján: „A magyar Horác”: Tudományos konferencia a Tabán Múzeumban 2004. október 24-én*, h. n., Tabán Társaság Egyesület, 2004 (Tabáni Füzetek, 2), 32–37. BEKE Margit, *Mak Domokos élete és életműve 1754–1803 = Pálos rendtörténeti tanulmányok: Válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*, szerk. SARBÁK Gábor, Csorna, Stylus, 1994 (Varia Paulina), 46–53. BEKE Margit, *Mak Domonkos [sic!], a 18. századi esztergomi érseki térképész (1754–1803) = A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének XIII. évi közgyűléssel egybekötött tudományos ülésének előadásai*, szerk. KÓKAI Sándor, Debrecen, A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, 2005, 15–20.

⁴⁰ Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1803. november 29. = *KazLev.* XXII., 67.

⁴¹ Szén Antalról magáról sem áll rendelkezésre túl sok információ: Budán együtt raboskodtak Verseghyvel, először őt is halálbüntetésre, majd bizonytalan idejű börtönbüntetésre ítélték, s büntetését – akárcsak Verseghy – ő is Kufsteinben kezdi megletölteni. KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 88, 453–454. Vö. DEBRECZENI Attila, *Kazinczy emlékállító archívuma 1802–1803-ból*, ItK, 118(2014), 2. sz., 237–238.

⁴² E rokoni szálakról az idézett utaláson túl egyelőre nem tudható több. Szén kötődéseinek szorosságáról viszont árulkodik, hogy tudomása van a családnak erről az ágáról.

⁴³ Róla lásd: KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 459.

⁴⁴ *Kimutatás a vádlottakról és védőügyvédeikről. Buda, 1795. február 23.* = BENDA II., 265–267.

egy városban élt Verseggyvel.⁴⁵ Nem messze, Pesten, a Rókus-templomban teljesített szolgálatot az ugyancsak Verseggy által a mozgalomhoz kapcsolt egykori premontrei szerzetes, az 1798-ban szabadult Juhász Nepomuk János is.⁴⁶ Nem mutatkozik viszont jele annak, hogy felújította volna ismeretségét az őt beszerző expálossal.⁴⁷ Ahogy nincs nyoma annak sem, hogy Verseggy az ugyancsak ő általa bajba sodort Landerer Mihály családjával érintkezett volna.⁴⁸

A szabadulás utáni első élményeket megörökítő levél számos utalással világít rá arra, hogy a Martinovics-per egykori érintettjei – annak ellenére, hogy lépéseiket nyommon követték a hatóságok – figyelemmel kísérték egymás sorsát. A már szabadultak tartották a kapcsolatot a még raboskodók családtagjaival, közvetve vagy közvetlenül igyekeztek informálódni a büntetésüket töltők sorsáról, szabadulásuk várható idejéről. A kapcsolatok minősége mindazonáltal nem egyöntetű. Jellemzi egyfelől a szolidaritás, az otthon maradtak és az éppen hazaérkezők segítése: Verseggy esetében például Szén Antal vagy Tóth-Pápai Sámuel részéről. Másfelől feltűnő a kapcsolatok hiánya vagy negatív színezete azon személyekkel, akik Versegghyn keresztül jutottak a kátékhoz, tehát úgyszólván neki köszönhetően részesültek hosszabb-rövidebb ideig tartó büntetésben. Landerer Mihály, Juhász Nepomuk János és Makk Domokos példája vall erről.⁴⁹

3. Kazinczy és Verseggy: a szabadultak magatartásainak változatai

Kazinczy Ferenc életművének számtalan darabja mutatja, hogy mind a fogság élményének, mind a hajdani bebörtönzöttek sorsának kiemelt figyelmet szentelt. Verseggy iránti érdeklődése – múltbéli személyes ismeretségükön túl – e körülménnyel is magyarázható. Nemcsak Virágtól szeretett volna információkhoz jutni Versegghyről,

⁴⁵ Makk halálának dátumát a szakirodalom nem ismerte. A kérdést a pálos rend tagjairól készített schematismusok egyikének utólagos bejegyzése tisztázza: *D. O. M. A. Liber Vita, & Mortis. Sive: Catalogus Fratrum Ords S. Pauli Erem. Alma Prova Hungaria. Juxta Senium emissa Professionis, actu vivorum, mortuorum, conscriptus Anno Dni 1759. A. P. F. A. A. B. E. O. P.*, OSZK Kt Quart. Hung. 1144. 12r.

⁴⁶ BENDA III., 395.

⁴⁷ Virág Benedek egy levelében ugyan utal arra, hogy Juhásznak lehettek információi Verseggy sorsa felől, a leírásból viszont úgy tűnik, hogy értesülései tévesek, s nem szoros a kapcsolata a családdal: „Juhász, kivel tegnapelőtt találkoztam öszve, szívesen vette a' köszöntést, 's örült. Monda, hogy Tansics még ott volna. V[erseggi]ről sem tud bizonyost mondani, egytől, úgy mond, hallottam Budán létét, de ollyantól a' ki baráttya neki.” Virág Benedek – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1803. február 9. = *KazLev.* III., 8. Juhásznak egyetlen későbbi levele ismert, amelyben említi Verseggy nevét, azonban szoros kontaktusra itt sem utal: „Teremtöm miért nem vagyok Benedek! vagy Verseggi! Ugyan szórnam erre az esetre a szép Jambusokat[.]” Juhász János – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1805. március 20. = *KazLev.* XXIII., 88.

⁴⁸ Landererrel magával nem érintkezhetett, hiszen ő a börtönből elmeógyógyintézetbe került, amelyet sosem hagyott el. *KAZINCZY, Fogságom..., i. m.*, 439–440.

⁴⁹ Megjegyzendő és hangsúlyozandó, hogy a foghíjas források nem teszik lehetővé, hogy az egykori fogolytársak érintkezéseinek nyomai maradéktalanul feltárhatók legyenek.

hanem magától Verseghytől is igyekezett adatokat nyerni más foglyokról.⁵⁰ A fogság utáni időszakból a Kazinczy – Verseghy levélváltásnak mindössze két darabja ismert, mindkettő Verseghy tollából maradt fenn.⁵¹ A válaszok s az esetleg létezett többi levél lappang vagy elveszett. A kép, amely e szövegekből nyerhető, nyilvánvalóan egyoldalú, és a levelezőpartner viszonyulására csak óvatos feltételezésekkel van mód következtetni. Fennáll továbbá a lehetőség, hogy kettejük levelezésének hajdanvolt teljes korpusza eleve nem volt túl terjedelmes. A két literátor ugyanis a következő években előbb fokozatosan elhidegült egymástól, utóbb pedig egészen elmérgesedett a viszonyuk.⁵² Nézeteltérésük hátterében első pillantásra eltérő nyelvészeti-poétikai elképzeléseik állnak, nem lehetetlen azonban, hogy konfliktusukban hasonlóan domináns elem volt magatartásbeli különbségük: szabadulásuk után ugyanis szembeötlően eltérő viselkedést tanúsítanak a Habsburg-kormányzat felé. Politikai kérdések direkt említve magától értetődően nem bukkann(hat)nak fel a levélváltásban. Verseghy – amint már szó esett róla – egyfelől első élményeiről számol be írásaiban, másfelől jövőre vonatkozó terveit ismerteti: szó esik készülő munkáiról, könyvkiadókkal kiépítendő kapcsolatairól, helyesírási kérdésekről. A börtönviselt literátorok magatartásának tekintetében Verseghy második levelének utolsó szakasza kiemelkedően fontos, Verseghy fogság utáni boldogulásáról tájékoztat.

Most már azt, a' mi sorsomnak változását illeti! Nem tudom, megírtam-e már, hogy előbbeni pensióm, melly 350 f[orint]búl áll, a 27. 10bris 1803. visszaadatott. De azt meg nem irtam, tudom, hogy minek utánna Ő Herczegségénél, Palatinus Urunknál voltam pensiomért köszönetet mondani, egynehány nap múlva Ő Excellentiája, Gróf Szapáry, Ő Herczegségének Fő-Udvarmestere magához hivatott, és Kisasszonyinak tudománybéli nevelésével megkinált. Én a' hivatalt elfogadtam, 's azonnal tellesíteni is elkezdtem. Könnyebbségemnek okáért Szent György' napjára a' várba költözök, mert a' királyi palotába a' vízi városbul naponkint feljárom, lehetetlen volna.⁵³

Megélhetési forrásai közül kettőt emel ki: korábban felfüggesztett s nemrégiben újra megítélt nyugdíját, valamint új megbízatását Szapáry Leopoldina nevelésére. A szabadon bocsátást elrendelő resolutio már idézett szövege meghagyja, hogy a fogoly köteles bejelenteni tervezett tartózkodási helyét a nádornak. Verseghy tehát 1803 őszén többször is érintkezhetett Habsburg József Antal főherceggel. Főudvarmesterének felkérését 1804 tavaszán elvállalva pedig hivatalosan is környezetébe került a következő

⁵⁰ Verseghy Landerer, Táncsics és Szén börtönből való elbocsátásának dátumát közli Kazinczyval. Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1804. április 9. = KazLev. XXIII., 75.

⁵¹ Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1803. november 29. = KazLev. XXII., 66 – 69. Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1804. április 9. = KazLev. XXIII., 74–76.

⁵² E tekintetben csak Kazinczy nyilatkozatai ismertek. Verseghy sem ma ismert leveleiben, sem egyéb szövegeiben nem hozza szóba expressis verbis Kazinczyval való konfliktusát.

⁵³ Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1804. április 9. = KazLev. XXIII., 76.

évtized első éveig.⁵⁴ Publikációinak listája, kéziratban maradt munkái és dedikációi egyértelműen jelzik, hogy a nádorral és körével kiépülő kapcsolat létrejöttében legalább annyira hangsúlyos elem Verseghy igyekezete, mint a másik fél törekvése. Jóllehet a motivációk eltérőek. A kormányzat képviselői aligha találhattak megfelelőbb módot a kompetenciáival rizikót jelentő literátor folyamatos szemmel tartására, Verseghy pedig vagyontalan lévén⁵⁵ nem engedhette meg magának, hogy mellőzze a lehetőséget, lévén előéletével saját maga sodorta veszélybe egzisztenciáját. A felkérés elvállalása után szövegeinek sora őrzi a nádor és környezete felé kifejezett lojalitás nyomait. 1805-ben megjelent német nyelvű grammatikáját József nádornak, magyar nyelvtanát Szapáry Leopoldinának ajánlotta, Szapáry Jánost pedig névnapjára alkalmi költeménnyel tisztelte meg.⁵⁶ Bár 1806-tól a dedikációk és alkalmi művek tekintetében egyre erőteljesebben reprezentáltak a Marczibányi–Majthényi család egyes tagjai, a József nádorhoz és a kormányzat bizonyos köreihez való kötődések kifejezése továbbra is jellemző. A Verseghyt az 1805–1806-os években körülvevő kapcsolati hálóról Horvát István naplói és levelezése tájékoztatnak, amelyek különösen értékes forrásnak számítanak, hiszen Verseghytől néhány levélen kívül nem maradt fenn ilyen típusú írás erre az időszakra vonatkozóan. Horvát és köre – főként Ferenczy János és Vitkovics Mihály – ezekben az esztendőekben élénk és intenzív kapcsolatot tartottak fenn a Pest-Budán egzisztáló expaulinusokkal: Potyondi Rafaellel, Zsolnay Péterrel, Szentgyörgyi Gellérttel, Némethy Kristóffal, Kreskay Imrével és Verseghyvel.⁵⁷ Horvát élénk figyelemmel követi sorsukat, s olyan eseményekről is megemlékezik, amelyek ma más kútfőkből már nem lennének rekonstruálhatók. Verseghy iránt elsősorban annak készülő nyelvészeti munkái és Révaival való nézeteltérése miatt érdeklődik, de megörökít néhány más, igen fontos momentumot is.⁵⁸ 1806. január 30-án megemlékezik például arról, hogy Vitkovics Mihálytól hozzájutott Verseghynek a Szapáry János neve napjára írt, nemrég

⁵⁴ Szapáry Leopoldina nevelése az 1810-es évek elején fejeződhetett be. Claude André DONADELLO, CSEH Géza, POZSONYI József, *A muraszombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története*, Debrecen, 2007 (Régi Magyar Családok, 6), 57. Vö. GÁLOS Rezső, *Egy esztendő Verseghy Ferenc életéből: 1811–1812: Kiadatlan levelei, Győr szab. kir. város négyfolyamú női felső keresk. iskolájának 20. évi értesítője az 1934/35. iskolai évről*, Győr, Győri Hírlap Nyomda, 1935, 4.

⁵⁵ Lásd: MNL OL A 39 1803:12013.

⁵⁶ Franz VERSEGHY, *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre* [...], Pest, Eggenberger, 1805. VERSEGHY Ferencz, *A' tiszta magyarság avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések* [...], Pest, Eggenberger, 1805. VERSEGHY Ferenc, *Neve napjára gróf Szapáry János urnak: Musikára tette Haaz János, Budán 27. December 1805*, Buda, kir. univ., [1805.] A nyomtatvány ma nem férhető hozzá, könyvészeti leírását lásd: RÉKASY Ildikó, *Verseghy Ferenc-bibliográfia*, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1994, 41. A kéziratanyagoték számos darabja őrzi a kapcsolat nyomát.

⁵⁷ Lásd: *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, passim.

⁵⁸ Vitkovics Mihály szerint Horvát lépéseket tett annak érdekében, hogy segítse a fogságból szabadult Verseghyt: „Midőn Verseghy Brúnából visszaszajóvén, minden hivatal és pensio nélkül nyomorgott, Horvát volt, ki testestül lelkestül azon iparkodott, hogy az Ürményi Házhoz udvari káplánnak bevéttesse” Vitkovics Mihály – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. december 1. = KazLev. VII., 120.

megjelent költeménye egy példányához. E lehetőség nem sokaknak adathatott meg, hiszen a kiadvány alacsony példányszámban hagyhatta el a sajtót, olyannyira, hogy ma a nagy közgyűjteményekben eredeti kiadásban nem is elérhető, vélhetően lappang. Az említés tehát különösen fontos az egykorú recepció tekintetében.

Tőle Vitkovits Miskámhoz mentem 's vele tizenkét óráig trétseltem. Meg ajándékozott Versegi Ferentznek imez új költeményével: Neve Napjára Ó Excellentiájának Gróf Szápáry János Urnak 's a' t. Irta Verseghy Ferencz, Musikára tette Haaz János. Budán 27. December 1805. – Kevés benne a' képzelődést indító disz, és igen meg egyez a' folyó köszöntéssel. Nints benne új gondolat: az ótól pedig tsak e' sopánkolodás hibáz; kívánom, hogy holta után a' Menyországba juthasson Extzellentiád. – Többet tehetett volna Versegi.⁵⁹

Ennél is érdekesebb Horvátnak az az 1806. február 6-án kelt feljegyzése, amely Verseghynek tulajdonít egy olyan – az utalás szerint Ferenc császár megbízására készített – munkát, amelyet nem tart számon a kutatás:

Reggel iskola előtt kezembe akadt Ferentz Tsászárnak Januárius 22^{dikén} 1806^{dikban} a' Bétsi Polgárokhoz utasított Híradásának Deák és Magyar átfordítottása. – Mind a' kettő ugyan egyszer Versegitől készített. A' Magyarnek ez a' kezdete: »A' békességet jó és hű Népeimnek vissza adtam.« A' Deák így kezdetik: »Bonis fidelibusque Populis meis pacem reddidi.« – Nem szólok a' Magyar fordításról, tsak a' Deákról jegyzem meg, hogy az igen nyomorult Deákságú. P: o: Monarchiae Cor, – restotius agebatur, – hosti praeter arbitrium (invito) extorsorunt, – temporis excidio, – pressurae Calamitatum, – ad occupationes vocationes meae, – instar sobolum cordis mei – 's a' t nem, Cíceró üdejéből való ejtések.⁶⁰

A szöveget nem sikerült azonosítani a kéziratanyagban ma ismert darabjai között. Teljesen nem kizárható az a lehetőség sem, hogy Horvát értesülései tévesek a fordító személyét illetően.⁶¹ Akár ő az említett fordítás készítője, akár nem, a feltételezés, amely egy ilyen típusú munkát Verseghy nevéhez köt, nem alap nélkül való. Szó esett róla, hogy kortársai számos kompetenciája közül különösen nyelvismerete miatt látták el különböző megbízásokkal. Nyugdíja újbóli megítélése érdekében benyújtott kérvényében maga tér ki arra, hogy tehetségét szívesen kamatoztatná a kormányzat céljai érdekében.⁶²

Horvát 1806. augusztus 7-én Verseghynek újabb vonatkozó szövegéről ad hírt, *A' magyar másának háladatos öröme* címűről.⁶³ A vers nyomtatott példányai már

⁵⁹ *Mindennapi...*, i. m., 303.

⁶⁰ *Mindennapi...*, i. m., 309.

⁶¹ Verseghy gyakran és sokat írt latinul, s nem „nyomorult Deákság”-gal.

⁶² „übrigens wäre sein sehnlichster Wunsch seine Talente zum Wohl des Staates widmen zu können, um durch seine Thätigkeit und Fleiß den sich zugezogenen Schandfleck in Vergangenheit bringen, und sich den allerhöchsten Gnade würdig machen zu können.” MNL OL A 39. 1803:12013.

⁶³ VERSEGHY Ferencz, *A' magyar másának háladatos öröme Herculesnek amaz öntött képzetém, melyet felséges urunk Jósef Magyar és Cseh országnak örökös királyi, Austriának pedig fő herczegje és Magyar országnak nádor-ispánnya a pesti nemzeti könyvtárháznak ajándékozott*, Buda, Kir. M. Univ., 1806. *Mindennapi...*, i. m., 352.

ez év júniusában készen álltak.⁶⁴ Alkalmi költeményről van szó: Torontál vármegye táblabírája, Szentgyörgyi Kiss Antal, egy Herculest ábrázoló antik bronzszobrot ajándékozott József nádornak, amely évekkel korábban bánáti családi birtokán, Szinicén bukkant a felszínre.⁶⁵ A nádor köszönete és hálája jeléül megajándékozta Szentgyörgyit, de a szobrot nem tartotta meg, hanem a Széchényi Ferenc alapította Nemzeti Múzeumnak adományozta. Magyar nyelvű tudósítás a *Magyar Kurir*ban jelent meg az esetről május 23-án. A múzeum könyv- és érme gyűjteményének őre, Miller Jakab Ferdinánd, augusztusban önálló kötetet adott ki a műtárgyról.⁶⁶ Versegly tehát nagyon gyorsan reagált, amikor az eset ürügyén lojalitása jeléül a nádor tettét dicsérő írással állt elő, kiemelve annak a magyar nyelv és kultúra fejlesztése érdekében mutatott igyekezetét. A nádor hamarosan bizalmának egyértelmű jelével méltányolja a bókot, amikor az előtte tisztelgő expalost kéri fel, hogy legyen magyar nyelv-mestere. Versegly 1806 decemberétől jelen ismereteink szerint hozzávetőlegesen egy évig látja el ezt a feladatot.⁶⁷ A megtiszteltetés hamar felkelti mások figyelmét is. Ferenczy János levélben tájékoztatja Horvát Istvánt arról, hogyan fogadta a meglepőnek ítélt hírt Révai Miklós, nyelvészeti kérdésekben Versegly ellenlábasá:

De az illyes esetekre szorgalmasan ügyelő öregnek már ez fülébe jött; tudniillik az ifju Szécsényi Gróf urfinak tanítója meg látogatása lévén azon ujsággal akarta őket mulatni; hogy Versegi Nádor Ispányunk tanítója. Mit mondott, mit tett ezen név hallására az öreg? Föl haborodott? Föl hevült szokása szerént? – éppen nem: nagy tsendességgel halgatván az ujságot, minden indulat nélkül azt felelé: – »En ha az igaz, hogy Nádor Ispányunk a' nyelv tanulásra szánta magát, igen örvendek, Tőle sem én, sem más magyar nem kívánhatja, hogy illy későn fogván a tanulásához nyelvünket minden hiba nélkül meg tanulja: mert Tanítója Versegi, ez szegény üdős annyat, 's magát tartja, illendő, hogy Nádor Ispányunk ötet vette inkább föl tanítónak, mint más, [sic!] – ugyan is neki ajánlotta *Grammaticáját*. Ezen váratlan felelete az indulatoskodó Révainak, ki máskor arra is nehezelt, a' ki előtte Versegi nevét emlétte, a' hirmondó által egész városon el terjesztett.⁶⁸

Verseglynek más munkái is arra mutatnak, hogy tudatosan és jó érzékkel választott alkalmakat a megszólalásra céljai érdekében. Például 1808–1809-ben, amikor dramaturgus kantatáival tisztelgett Mária Ludovika királynévá koronázása előtt,⁶⁹ vagy

⁶⁴ Versegly Ferenc – Széchényi Ferencnek, Buda, 1806. június 22. = VALJAVECZ Frigyes, *Magyar írók levelei gróf Széchenyi Ferenchez (Harmadik, bef. közlemény)*, ItK, 44(1934), 4. sz., 393–394.

⁶⁵ A település ma Románia területén található: Svinița.

⁶⁶ Iac. Ferdin de MILLER, *Hercules Mehadiensis animadversionibus criticis illustratus*, Pest, Eggenberger, 1806. *Mindennapi...*, i. m., 342, 352.

⁶⁷ *Versegly Ferencz Maradványai és Élete*, kiad. SÁGHY Ferenc, Buda, Kir. M. Univ., 1825, 152.

⁶⁸ Ferenczy János – Horvát Istvánnak, Pest, 1806. december 20. = *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, s. a. r., előszó, jegyz. Soós István, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 2), 55–56.

⁶⁹ *Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke. Énekes játék két felvonásban, mely a' Budai és Pesti Theátromban elő-adatott*, Vitéz Sorz Oberster Urnak verseiből szabadon fordította VERSEGHY Ferencz, Musikába tette PACHA Gáspár, a' Magyar Theátrumnak Musikaszerzője, Pest, Trattner, 1809.

1809-ben, amikor Pedro Cevallos Napoleon ellen írt munkáját ültette át magyar nyelvre.⁷⁰ A kéziratanyag tízes években keletkezett darabjai arra utalnak, hogy a kapcsolat a nyelvmesteri teendők végével is fennmaradt.

Verseghy szabadulás utáni közeledése a Habsburg-vezetés köreihez többnyire saját törekvéseinek köszönhetően igen látványos elemekben öltött testet. Ahogy a Ferenczytől idézett levélrészlet is mutatja, a kortársaknak is szemet szúrt az egykor súlyos vétkekkel vádolt halálraítélt orientációja. Érdekes egybeesés, hogy Kazinczy Verseghytől való eltávolodásának írásos nyomait jelentő szövegek minden esetben nem sokkal egy-egy Verseghy lojalitását nyíltan kifejező munka után születtek. Így történt ez 1806-ban, és így 1809-ben is. Verseghy és Révai nyelvészeti vitájában a levelezés vonatkozó darabjai szerint ugyan Kazinczy már 1806 áprilisától készült a megszólalásra, nyílt állásfoglalást tartalmazó, Révainak írt levele – amelyet aztán a címzett a feladó hozzájárulása nélkül publikált is – nem sokkal *A' magyar másának háladatos öröme* megjelenése után, 1806. augusztus 5-én kelt,⁷¹ csaknem egyszerre Horvát idézett naplóbejegyzésével, feltehetően tehát abban az időben, amikor a nyomtatvány szélesebb körben ismertté vált. A magánlevelet Révai 1807-ben publikálta a szerző engedélye nélkül, amiért az ki is fejezte rosszallását. A vonatkozó levelezés vizsgálatából kiderül, hogy Kazinczy csupán a közzététel tényét kifogásolta, nem merült fel, hogy enyhíteni szándékozna mondanivalója élén. A rendelkezésre álló források módot adnak továbbá arra, hogy rekonstruálni lehessen a folyamatot, miként módosul Verseghyhez való viszonyulása lépésről lépésre az első megnyilatkozásoktól egészen a *Pályám emlékezete* kései visszaemlékezéseiig, s mi módon válik a kezdetben „barát”-nak nevezett literátor nyelvészeti-poétikai felfogásának bírálata teljes elutasítássá.⁷² Igen szembeötlő emellett, hogy Kazinczy épp 1808 táján készül egy esztendővel később publikált recenziójára Verseghy 1806-os *Magyar Aglája* címet viselő kötetéről,⁷³ egy időben tehát a *Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke* valamint a Cevallos-fordítás megjelenésével.

Noha Kazinczynak szövegszerűen egyetlen írása sem utal arra, hogy kifogásolja Verseghy aulikus magatartását, ő maga nem ezt az utat járja. A Kazinczy–Verseghy-

⁷⁰ Pedro CEVALLOS, *Hiteles előadása a' spanyol történeteknek az Aranjuezi nyugtalanságoknak fellobbanásától fogva a' Bajóni Juntának befejezéséig*, [ford. VERSEGHY Ferenc], Magyar Országban, k. n., 1809. Vö. Rainer WOHLFEIL, *Die Flugschrift des Don Pedro Cevallos: Ein Beitrag zur politischen Propaganda der Spanier im Kampf gegen Napoleon*, Separatdruck aus der Festschrift für Johannes Vincke zum 11. Mai 1962, Madrid, hrsg. von Consejo Superior de Investigaciones Científicas und der Goerres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft, 1962–1963. Vö. VERSEGHY, *Drámái*, 367–370.

⁷¹ Kazinczy Ferenc – Révai Miklósnak, Széphalom, 1806. augusztus 5. = *KazLev.* IV., 252–254.

⁷² Erről bővebben: DONCSEZ Etelka, „*de patvar horjon el benneteket! A' Kazintzi levele belé tsuszott?*” *Egy engedély nélkül közzétett magánlevél visszhangja*, *Sic Itur ad Astra*, 61 (2009), 119–138.

⁷³ [KAZINCZY Ferenc], *Magyar Aglája, avagy Kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben. (Das ist, wörtlich übersetzt: Ungerische Aglája, oder anmuthig unterhaltende Liebkosungen in verschiedenen Versarten.) Ofen, mit Schriften der königl[ichen]. ungerischen Universität für den Buchhändler Joseph Eggenberger in Pesth. 1806 in 8. S. 251. Ladenpreis 1 fl. 15 kr.*, *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*, 1809. június, 262–264.

levelezés megszakadása közvetlenül azután, hogy Kazinczy értesül arról, hogy egykori fogolytársa a nádor környezetében kapott megbízást, valamint az ismertett időbeni egyezések azt sejtethetik, hogy a két egykori fogoly elhidegülésében talán e körülmények is szerepet játszhattak. Ezt az óvatos feltételezést erősítheti, hogy Kazinczy a *Fogságom naplója* végső formába öntése során feltételezhetően teljesen átkonstruálta Verseghyre – s többnyire éppen annak rabságban tanúsított viselkedésére – vonatkozó emlékeit. Szemléletesen példázza ezt, hogy fogolytársa magatartásáról szerzett benyomásait különbözőképpen örökítette meg a tapasztalatszerzéssel közel egy időben, majd hosszú évekkel azután, immár visszaemlékezve. A budai fogság idején, 1795. június 5-én, édesanyjához igazított levelében erről számol be:

’s olly szerencsés voltam, hogy a’ szomszéd Cellába, mellynek ajtaja az enyémhez csak három lépés, Páter Versegi van fogva, ’ő a muzikális éneklés által, (mellynek zengése hozzám el hat, ha a’ szókat, a’ mellyeket énekel, nem értem is) gyakorta midőn a’ kesergés elbortott, hirtelen felderít. Ő sokkal jobban énekel Hatvaninál, és így gyönyörűséggel hallgathatom.⁷⁴

A *Fogságom naplója* 1828 táján lezárt szövegében⁷⁵ az alábbi módon nyilatkozik:

Az én ajtómmal által ellenben állott a’ Verseghi Ferenczé, ’s Apríl[is] első napján, nyitva lévén az ő ajtaja is, megpillantám ötet. Gömbelyű szakálla veres volt. Francisce Ahenobarba! kiáltám neki, de a’ Tiszttem elmozdíta bennünket azonnal az ajtótól. – Ez a’ rosz ember szörnyű alacsonyysággal vitte szerencsétlen esetét; sírt, nyivákolt, szent énekséket énekelgete.⁷⁶

A két egykori halálraítélt, Kazinczy és Verseghy szabadulása után egészen eltérő magatartást mutatott a Habsburg-hatalomhoz való viszonyát illetően. Fogság előtti kapcsolatuk megromlott és a források (hiánya) azt mutatja, idővel meg is szakadt. Nem lehetetlen, hogy ehhez nyelvészeti és poétikai eszmesúrlódásaikon túl a magatartásaik között mutatkozó markáns különbség is hozzájárult.

4. *Hirgeist Nini és Verseghy: az elkötelezett szolidaritás példája*

Hirgeist Anna kapcsolata a szabadult Verseghyvel jellegében alapvetően eltér a már ismertett példáktól, hiszen nem maga, hanem bátyja szenvedte el a fogságot. A kapcsolati háló e szálának vizsgálata azonban éppen ebben a tekintetben jár tanulsággal. Ismeretségük nem feltáratlan momentum az irodalomtörténet-írásban, jóllehet a kutatás jóval több szót ejt Nini és Kazinczy kötődéseiről.⁷⁷

⁷⁴ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. június 5. = KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 172.

⁷⁵ A két párhuzamos szöveghelyre a kritikai kiadás is felhívja a figyelmet: KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 295, 385. Kazinczy visszaemlékező szövegalkotói eljárásáról: KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 210.

⁷⁶ KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 75.

⁷⁷ Busa Margit önálló tanulmányt szentelt a témának: BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc és Hirgeist Nini*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 17(2007), 41–44.

Hirgeist Anna (1783–1825) az összeesküvésben elítélt és Kazinczyval együtt raboskodó Hirgeist Ferenc (1774–1804) húgaként lett ismerőse több államfogolyinak. A *Pályám emlékezete* és a *Kazinczy-levelezés* is beszámol arról, hogy 1795-ben több alkalommal is meglátogatta még Budán raboskodó bátyját, Kazinczyval (és feltehetőleg Verseggyvel is) ily módon köthetett ismeretséget.⁷⁸ Az ekkor kialakult nexusok többekkel tartósnak bizonyultak. Szmethanovics Károly, aki előbb a pesti egyemen joghallgató-, utóbb a budai fogságban zárkatársa volt Hirgeist Ferencnek, szabadulván Nini kérője lesz – igaz, kosarat kap majd.⁷⁹ Kazinczy sem csupán Hirgeist Ferenc sorsát követte nyomon, hanem az általa igen nagyra becsült és rajongással övezett Niniét is, még jóval fivére halála után is. Kapcsolati tőkéjét mozgósítva igyekezett közvetíteni idősebb báró Prónay László és fia, Prónay Simon között, aki apja szemében rangon aluli házasságot kötött, amikor a polgári származású, ráadásul római katolikus vallású Ninit vette feleségül.⁸⁰ Kazinczy igyekezett családjaikat is több szállal egymáshoz kapcsolni: Ninit kérte fel Thalie leánya keresztanyjának, ő maga pedig Nini és Prónay Simon Iphigenie Sophie és Ágnes Paulina Honorata nevű leányainak lett keresztapja.⁸¹ Kazinczy keresztlányai népes családba születtek, hiszen szüleiknek még öt gyermekük volt: László (1802–?), Amália (1805–1811), Antónia Francisca Paulina (1810–1868), István (?–?), Sarolta (?–?). Nini a fivére sorsában osztozók közül – velük hasonló jellegű kötelékeket létrehozván – többeket igyekezett maga és gyermekei körül tudni: Kazinczyt keresztapaként, Verseggyt legidősebb fia, László nevelőjeként. Verseggy és a Prónay házaspár kapcsolatára, valamint levelezésükre az 1930-as években Gálos Rezső hívta fel a figyelmet. A Verseggy zirci kéziratái között fennmaradt levélanyagból tizenháromat közölt rövid bevezetővel, elsősorban Verseggy nevelői szerepére fókuszálva.⁸² A korpusz azonban nem csupán e jó kéttucatnyi szöveg miatt érdekes, s forrásként sem csupán a pedagógus expalósról hordoz fontos tudnivalókat. A levélváltásnak ma

⁷⁸ Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, Széphalom, 1807. november 4. = KazLev. V., 215–216. Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1808. november 10. = KazLev. VI., 116. Kazinczy Ferenc – Zádor Györgynek, Ujhely, 1825. december 16. = KazLev. XIX., 487. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r., ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 647–649.

⁷⁹ KAZINCZY, *Fogságom...*, i. m., 79, 456–457.

⁸⁰ Kazinczy Ferenc – b. Prónay Lászlónak, Széphalom, 1808. április 21. = KazLev. V., 399–401. Ráday Pál – Kazinczy Ferencnek, Hely nélkül, dátum nélkül. = KazLev. VI., 171–172. Ráday Pál – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. július 29. = KazLev. VI., 471. Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1808. november 10. = KazLev. VI., 116–118. KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 1083–1084.

⁸¹ Kazinczy Ferenc – Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1809. október 21. = KazLev. VII., 30. Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, Széphalom, 1807. november 4. = KazLev. V., 217. KAZINCZY, *Pályám...*, i. m., 1073. Lásd továbbá Kazinczy megjegyzését: „Egy kéréssem van az Istenhez; oly sokakat nem teljesítvén, beteljesíthetné ezt: az, hogy lányaim valaha méltóknak tartathatnának vagy Lajos vagy a Polyxén vagy a Niny fiai által elvétetni. [...] De szeretném ha a Susi, Polixén és Nini vére és az én vérem egyé válhatna.” Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1810. január 22. = KazLev. VII., 224.

⁸² GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m.,. Vö. GÁLOS Rezső, *Ismeretlen részletek Verseggy Ferenc életéből*, ItK, 44(1934), 4. sz., 410–411.

32 darabja érhető el az OSZK Kézirattárában.⁸³ A levelek legnagyobb része Nini tollából való: tizennégyszer írt Verseghynek, és tizenegyszer kapott tőle választ. Verseghy váltott néhány levelet Prónay Simonnal, és fellelhető négy olyan írás is, amely ugyan nem közvetlenül a házaspárhoz, hanem környezetükhöz köthető. A szövegek 1810 szeptembere és 1812 októbere között születtek, s javarészt az ifjú Prónay László neveléséhez köthetők. A levélváltás első fennmaradt darabja Ninitől származik, aki afelől érdeklődik, Verseghyt érintette-e a nem sokkal korábban tomboló tabáni tűzvész, amelynek híre csak néhány nappal korábban ért el györgyei birtokukra. A szöveg azonban elárulja, hogy ennek előtte is nyomon követték egymás sorsát, jóllehet ezt írás nem rögzíti.⁸⁴ A család pest-budai látogatásai alkalmával rendszeresen felkereshette Verseghyt, aki a Hirgeist -testvérek édesapjával, Hirgeist Leopolddal is közeli ismeretségben állt.⁸⁵ A kérdésre, hogy a feltehetően édesapja evangélikus vallását követő fiú – ahogyan szülei szólítják, Laci – nevelésére miért a kompromittált katolikus, világi papot kérik fel, Verseghy 1810. december 6-i levele kínálhat választ.

Öméltósága volt olyan kegyes, s több alkalommal kinyilvánította, hogy nemes szíve fivérének tekint engem, s hogy az én néhai barátom, az Ön kedves bátyja halála után gyermeke nevelését csakis rám óhajtja bízni. Én e megbízást vállalom hát, fivéri szívvel, amely azért cserébe a legmélyebb főhajtással és barátsággal lelkesül a Báro Úr iránt, s semmit sem kíván jobban, mint hogy az ő atyai örömeit megsokszorozza, s hogy családjá tündöklését [a családfa] egy újabb gallyával növelje, egyszersmind a világnak is megmutassa, hogy a Báro a nevelő megválasztásával sem csalta meg magát.⁸⁶

E nyilatkozatból úgy tűnik tehát, Hirgeist Nini kifejezett kérése győzte meg Prónay Simont afelől, hogy elsőszülött fia nevelésére – nyilván több, hasonlóan képzett jelölt közül – éppen Verseghy, elhunyt sógora sorstársa a legalkalmasabb. Ninit láthatóan az a körülmény sem tántorította el döntésétől, hogy a személy, akire választása esett, ekkor már komoly konfliktusban állt a Hirgeist–Prónay családhoz szintén közel álló Kazinczyval. Prónay László bő egy esztendőre így Budára költözött az Ossitzky családdal⁸⁷ közös háztartásban élő Verseghyhez, aki leveleiben rendszeres és részletes tájékoztatást nyújtott a szülőknek az ifjú báró mindennapjairól és tanulmányaiban

⁸³ A levelek jegyzékét lásd e dolgozat mellékletében.

⁸⁴ Prónay Simonné – Verseghy Ferencnek, Györgye, 1810. szeptember 28., OSZK Kt Levelestár.

⁸⁵ Prónay Simonné – Verseghy Ferencnek, Györgye, 1810. december 1., OSZK Kt Levelestár.

⁸⁶ „E[uer]. G[naden]. hatten die Güte mehrmahl zu erklären, daß Ihr Edles Herz mich als Ihren Bruder betrachtet, und daß es nach dem Ableben meines seeligen Freundes, Ihres lieben Bruders, die Erziehung Ihres Kindes nur mir anzuvertrauen wünsche. Ich übernehme dieses Geschäft wirklich mit einem brüderlichen Herzen, welches über dieß durch die innigste Ehrerbietung und Freundschaft gegen den Herrn Baron begeistert, nichts so sehnlich wünscht, als Ihm seine väterliche Freuden zu vervielfältigen, den Glanz seiner Familie durch einen neuen Zweig zu vermehren und der Welt zeigen, daß Er sich in der Wahl eines Erziehers nicht betrogen habe” Verseghy Ferenc – Prónay Simonnének, Buda, 1810. december 6., OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 120r–120v.

⁸⁷ Ossitzky János ajtónállóként a nádor szolgálatában állt, Verseghy élete hátralévő részét a család környezetében éli. Lásd: *Verseghy Ferencz Maradványai...*, i. m., 222–223.

való előrehaladásáról. Nevelői megbízásának azonban 1812 nyarán különös körülmények között szakadt vége. Verseghy ez év július 15-én szokásához híven beszámolót küld Laci előmeneteléről az édesanyjának, amelyben továbbítja a ház lakóinak szíves jókívánságait a közelgő Anna névnap alkalmából, majd elmondja, hogy neveltje különösen a nyelvekben jeleskedik, de naponta vesz zene- és táncleckéket is. Szó esik egy majdan megbízandó rajztanárról is. Semmi jele tehát annak, hogy a fiú nevelése a végéhez közeledne. A címzett még kézhez sem kapta a neki szánt írást,⁸⁸ egy nappal annak kelte után, július 16-án néhány soros, láthatóan sietve papírra vetett üzenetet küld fia nevelőjének. Ebben bocsánatot kér azért, hogy férje, a báró ilyen hirtelen döntött, ő kénytelen alávetni magát akarátának, reméli azonban, hogy eddigi jó barátságuk továbbra is megmarad.⁸⁹ A szűkszavú s önmagában nehezen értelmezhető szöveg megfejtésében Verseghy július 20-án kelt válasza segíthet,⁹⁰ amelyet együt olvasva előzményeivel az alábbi történet rekonstruálható. 1812. július 15-én, miután Verseghy megfogalmazta szokásos híradását Prónay László édesanyjának, váratlan látogatást kapott: minden előzetes bejelentés nélkül báró Prónay Simon kereste fel, aki összecsomagoltatta fia holmiját – a sietségben Verseghy néhány könyvével együtt, amelyek visszajutását a tulajdonos utóbb írásban kéri –, s közölte, nem tart tovább igényt a nevelő szolgálataira. Gálos Rezső a döntés mögött az ezekben az években uralkodó pénzügyi válságot sejtí, és úgy tartja a devalváció miatt a család nehéz anyagi helyzetbe került, amely nem tette lehetővé, hogy fiuk budai lakhatását és oktatását finanszírozzák.⁹¹ Nem kizárt, hogy pénzügyi okok is meghúzódhattak a háttérben, a szövegek azonban emellett világosan utalnak arra, hogy Prónay Verseghy nevelőként felmutatott eredményeivel volt elégedetlen. Erre mutat Nini megjegyzése, amelyben arra kéri régi barátját, küldje el Laci jegyzeteit, férje számára igazolandó az elvégzett munkát. S ezt erősíti Verseghy szabadkozása is:

Amit én az ifjú báróért tettem, bizonyosan több volt, mint kötelesség. Fivéri szeretet volt játékkal vegyítve. Azonban egy olyan esztendőben, amelyben a tanulás folyamatát háromszor is jelentősen megzavarták, valójában még egy szeretett fivér sem tudja más gyümölcsét munkájának felmutatni, mint majdani bimbókat. Lelkiismeretem minden szemrehányás alól felment engem. Sőt azt súgja, hogy óriási munkát vittem véghez. Ha ez netán majd más kezek által leromboltatik, azért bizony nem engem terhel a felelősség.⁹²

⁸⁸ Verseghy 1810. július 15-én kelt levelének szövege csak fogalmazványból ismert, az elküldött példány lappanghat. A következmények ismeretében nem kizárt annak lehetősége sem, hogy a levél el sem küldetett.

⁸⁹ Prónay Simonné – Verseghy Ferencnek, Nándor, 1812. július 16., OSZK Kt Levelestár.

⁹⁰ Verseghy Ferenc – Prónay Simonnének, [Buda], 1812. július 20., OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 103r–103v.

⁹¹ Lásd: GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 7.

⁹² „Was ich an und für den jungen Baron gethan habe, war gewiß mehr als Schuldigkeit. Es war Bruderliebe mit Spiele. Aber in einem Jahre, wo er im Lehrgang dreimal beträchtlich gestört wurde, kann in der That selbst ein lieblicher Bruder nichts anderes von der Früchten seiner Arbeit zeigen, als angehende Knospen. Mich spricht mein Gewissen v[on] allen Vorwürfen los. Es sagt mir sogar, daß ich eine

A nevelő és a család további kapcsolatának a levelezés ma ismert anyagában nincs nyoma. Verseghyt egy esztendővel később tartós elfoglaltsággal, tankönyvek írásával bízta meg a Helytartótanács,⁹³ nem tudni arról, akadt-e újabb tanítványa. Prónay László nevelője néhány év múlva egy időre Mátray Gábor lesz,⁹⁴ s immár fiatalemberként letett sikeres vizsgájáról a családdal mindvégig szoros összeköttetésben maradó Kazinczy ad majd hírt Hirgeist Nininek a húszas évek elején.⁹⁵

A levelezés alapján úgy tűnik a Hirgeist–Verseghy-kapcsolatban, mindvégig Nini volt a kezdeményező, Verseghy pedig elfogadta a közeledő gesztusokat. Írásai hangneméből és a bennük alkalmazott megszólításokból mindazonáltal kiderül, hogy Ninivel ellentétben ő nem egyenrangú felek viszonyaként tekint ismeretségükre, hanem szervilis szerepet oszt magára, a bárói családdal szembeni alárendeltségének nyelvi eszközökkel is kifejezést adva.⁹⁶ Más egykori fogolytársai vonatkozásában hasonló következtetések fogalmazhatók meg: nem jellemző, hogy Verseghy lenne a kezdeményező, az újrászótt kötődéseket rendre mások szorgalmazták. Előzékeny gesztusokat ő maga a kormányzat irányában tett, láthatóan és bevallottan a múltján esett foltot elhalványítandó.⁹⁷

Jóllehet csekély számú forrás áll rendelkezésre Verseghy egykori fogolytársaival ápolt kapcsolatainak analizéséhez, főként a levelezések rejtette utalások felfejtésével számos eddig kevésbé figyelembe vett körülmény kerülhet új megvilágításba. A vizsgálat azt mutatja, hogy a perben való közös érintettség, illetve a közös fogságélmény a kormányzat törekvései ellenére egyes esetekben szorosabbra fűzte a korábbról datálható ismeretséget, nemcsak a közvetlenül érintettek, hanem azok családjai között is. Más esetekben a kapcsolatok hiánya beszédes. A kötődések minőségét nem csupán a foglyok elzárás során, hanem immár szabadlábon követett magatartása is befolyásolta. A fogság kapcsán a volt rabok közül ugyan Kazinczytól maradt fenn a legtöbb és legrészletesebb leírás, a Verseghy körül végzett vizsgálódás eredményei azt mutatják, számos tekintetben, számos ponton árnyalható a fő források kínálta kép.

Riesenarbeit verrichtet habe. Wenn diese vielleicht durch andere Hände zusammengerissen wird, so trage ich wahrlich die Schuld nicht” Verseghy Ferenc – Prónay Simonnének, [Buda], 1812. július 20., OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 103r

⁹³ Hogy épp Verseghy nyeri el a megbízást, különösen érdekes, mert nem sokkal korábban személyesen Ferenc császár utasította el harmadik, a Helytartótanácsához benyújtott, cenzori állásért folyamodó pályázatát. Lásd: MNL OL A 39 1810: 3332.

⁹⁴ VÁRNAI Péter, *Egy magyar muzsikusa a reformkorban: Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig = Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1954 (Zenetudományi Tanulmányok, 2), 247. Valamint: MÁTRAY GÁBOR, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, vál., s. a. r. jegyz. GÁBRY György, Bp., Magvető, 1984 (Magyar Hírmondó), 375.

⁹⁵ Kazinczy Ferenc – B. Prónay Simonnének, Patak, 1822. július 11. = KazLev. XVIII., 107–109.

⁹⁶ Hirgeist Nini általában a „Lieber Werthester Freund!”, „Theurer Freund!” vagy „Theurester Freund und Bruder” megszólításokat használja, Verseghy ezzel szemben csaknem minden levelét a „Gnädige Frau Baronin! Schätzbarreste Freundin!” kezdéssel indítja, Prónay Simonnak címzett írásai még távolságtartóbb viszonyról árulkodnak formuláikkal: „Hochwohlgeborener Herr Baron!”, „M[éltóságos] Báró Uram!”

⁹⁷ Lásd Verseghy már idézett folyamodványát: MNL OL A 39. 1803:12013.

Melléklet

Verseghy Ferenc és a Prónay–Hirgeist család levelezése (1810–1812)

Prónay Simonné <i>Verseghy Ferencnek</i>	Györgye, 1810. 09. 28. OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
Prónay Simonné <i>Verseghy Ferencnek</i>	Hely nélkül, 1810. 11. 15. OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
Prónay Simonné <i>Verseghy Ferencnek</i>	Nándor, 1810. 12. 01. OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
Verseghy Ferenc <i>Prónay Simonnének</i>	[Buda], 1810. 12. 04. OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 124–127 (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m., 7–9.)
Verseghy Ferenc <i>Prónay Simonnének</i>	Buda, 1810. 12. 06. OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 118r–121v (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m., 9–12.)
Verseghy Ferenc <i>Prónay Simonnének</i>	Buda, 1811.01.17. OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 114r–115v (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m. 12–13.)
Prónay Simonné <i>Verseghy Ferencnek</i>	[Hely nélkül, 1811. 01. 17. és 1811. 01. 31. között] OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 123r–123v (kiadatlan)
Verseghy Ferenc <i>Prónay Simonnének</i>	[Buda], 1811. 01. 31. OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 123r (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m., 13.)
Verseghy Ferenc <i>Prónay Simonnak</i>	[Buda], 1811. 02. 01. OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 101r–101v (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m., 13–14.)
Verseghy Ferenc <i>Szlatininek</i>	[Buda], 1811. 02. 02. OSZK Kt Levelestár (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m., 14.)
Verseghy Ferenc <i>Szlatininek</i>	Buda, 1811. 03. 20. a szöveg csak közleményből ismert (GÁLOS, <i>Egy esztendő...</i> , i. m., 14–15.)
Prónay Simonné <i>Verseghy Ferencnek</i>	Nándor, 1811. 03. 30 OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)

- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* Nándor, 1811. 06. 10.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Verseghy Ferenc *Prónay Simonnnénak* [Buda,] 1811. 06. 11.
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 92r–95r
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 16–18.)
- Verseghy Ferenc *Prónay Simonnnénak* [Buda,] 1811. 06. 14.
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 95r–98v
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 18–21.)
- Verseghy Ferenc *Prónay Simonnnénak* [Buda,] 1811. 06. 24.
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 99r–99v,
106r–112r
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 21–27.)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* Nándor, 1811. 06. 29.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Verseghy Ferenc *Király Mihálynak* Buda, 1811. 07. 16.
OSZK Kt Analekta 6559. (kiadatlan)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* Nándor, 1811. 07. 27.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* [Hely nélkül, 1811 nyara]
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* [Hely nélkül, 1811 nyara]
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* Hely nélkül, 1811. 09. 04.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* Nándor, 1811. 10. 02.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Király Mihály *Verseghy Ferencnek* Györgye, 1812. 01. 02.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Verseghy Ferenc *Prónay Simonnak* [Buda,] 1812. január eleje
OSZK Kt Quart. Hung. 3656.
100r–100v; 102v
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 27–28.)
- Prónay Simonné *Verseghy Ferencnek* Nándor, 1812. 01. 11.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Prónay Simon *Verseghy Ferencnek* Nándor, 1812. 01. 15.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)

- Verseggy Ferenc *Prónay Simonnak* [Buda,] 1812. 03. 15.
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 113r–113v
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 28.)
- Verseggy Ferenc *Prónay Simonnének* [Buda,] 1812. 07. 15.
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 105r–104r
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 28–29.)
- Prónay Simonné *Verseggy Ferencnek* Nándor, 1812. 07. 16.
OSZK Kt Levelestár (kiadatlan)
- Verseggy Ferenc *Prónay Simonnének* [Buda,] 1812. 07. 20.
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 103r–103v.
(GÁLOS, *Egy esztendő...*, i. m., 29–30.)
- Verseggy Ferenc *Prónay Simonnének* keltezetlen
OSZK Kt Quart. Hung. 3656. 116r–117v.
(kiadatlan)

Podmaniczkyak és Hunfalvyak: egy „regényes” kapcsolat irodalomtörténeti hatásairól

Mielőtt a Podmaniczky és a Hunfalvy család közötti legfontosabb kapcsolatra, azaz Hunfalvy Pál nevelői munkásságára kitérnék, szeretném felidézni azt az alapkérdést, amelynek megválaszolásához e családtörténeti kapcsolat hozzásegíthet, és amely tágabb irodalomtörténeti perspektívába is helyezi azt. Nevezetesen: mi lehet az oka annak, hogy a szépírói tevékenységet nem folytató Podmaniczky Károly négy felnőtt-kort megérő gyermeke közül kettő, nevezetesen Frigyes és Júlia aktívan elkötelezik magukat a széppróza mellett, regényeket és novellákat írnak és fordítanak? Hogyan helyezhető el munkásságuk az 1840–1850-es évek kulturális és a magyar széppróza műfaji horizontján?

A kérdésre eddig vajmi vérszegény szakirodalmi válasz született. Doby Antal szerint miután az 1848–49-iki években folytatott tevékenységéért kirótt kényszersorozást abszolválta, Podmaniczky Frigyes „haza kerülve falura vonult, s az irodalomnak szentelte idejét”.¹ Mikszáth ítélete még egyértelműbb:

Világos után besorozták szekeres közlegénynek, a hol gazdagon költekezett s a milyen szerény volt otthon, ép olyan mértékben adta daczból az urat, hogy környezetét boszantsa. Glacé keztyűben kente kulimászszal a szekereket, minden szekérhez új keztyűt húzva s egyéb effajta dolgokkal ingerkedett, – egész sor anekdota van erről. Talán azért is bocsátották el a katonaságból már 1850-ben, hogy megszabaduljanak tőle. Itthon az aszódi ősi kastélyban nem tudott egész tétlenül élni, a szépirodalmat művelte. Ez volt az egyedüli közpálya. Regényei gyenge dolgok: A Fekete domino, a Tessék ibolyát venni, stb. Az írói talentumnak alig egy-egy szikrácskája villan meg imitt-amott. Bizonyára nem több ő az Olympus berkeiben, mint egy művelt idegen, kit véletlenségből ide hajtottak a végzetes politikai szelek.²

Frigyes tehát unalmában kezdett regényírásba. Júlia esetében pedig nem is nagyon foglalkozott ezzel a kérdéssel a szakirodalom. A róla szóló kevés számú életrajzi összefoglaló férje hatásaként tételezi a regényírási kedvet (Jósika hatása egyébként Frigyes irányába is feltételeződik),³ pontosabban Jósika Miklós regényeinek Júlia által hazafias indokokból készített fordítása⁴ hozná meg az írói kedvét az önálló

¹ DOBY Antal, *Podmaniczky család (podmanini és aszódi báró)*, Bp., Buschmann, 1892, 44.

² MIKSZÁTH Kálmán, *Báró Podmaniczky Frigyes 1824–1907*, Vasárnapi Ujság, 54(1907), 43. sz., 853.

³ PL. DÉZSI Lajos, *Báró Jósika Miklós 1794–1865*, Bp., Athenaeum, 1916. Júliára vonatkozó részletei. Jósika hatását Frigyes regényei irányába is erőteljesnek feltételezi a szakirodalom, lásd ZSIGMOND Ferenc, *Báró Podmaniczky Frigyes*, Napkelet, 2(1924), 6. sz., 80–83.

⁴ *Stephan Jósika: Historischer Roman von Nikolaus JÓSIKA, ins Deutsche übertragen von Julie JÓSIKA*, Leipzig, Arnoldische Buchhandlung, 1851; *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes: Authentische*

munkához. Ez a két ok, úgy vélem, lehetséges, de nem elégséges magyarázat – ha pusztán a szabadságharc bukása utáni visszavonulás vagy a regényíró férj elegendő motiváció lenne a regényíráshoz, az 1850-es években Magyarország valóságos regényparadicsommá változott volna, és a nőírók is sokkal nagyobb számban vették volna ki részüket ebből a műfajból.

Tekintve, hogy testvérekről van szó, felvethető a kérdés, hogy neveltetésük során, családi körben érthette-e őket olyan közös hatás, amely további magyarázatot szolgáltatna a regényírás traumaoldó-nemzetnevelő használatára. Szüleikhez, ahogyan ezt Frigyes fennmaradt naplója is megerősíti, nem köthetők szépírói ambíciók vagy próbálkozások. Ugyanakkor ismerve Podmaniczky Károly kiterjedt kapcsolatrendszerét,⁵ több jelölt is számításba jöhet a család baráti köréből. Így például Schedius Lajos János esztétikaprofesszor, aki irodalomtörténeti áttekintéseiben is komoly jelentőséget tulajdonított a regény műfajának,⁶ illetve hosszas előszót írt erről az éppen kanonizálódó műfajról Le Sage *Sánta ördög* című regényének magyar fordításához.⁷ Sajnos Podmaniczky Károly és Schedius Lajos nagyon közel laktak egymáshoz, ezért barátságuk és együttműködésük közvetett dokumentumaként mindössze azon nagyszámú jegyzőkönyv, oklevél és egyéb irat maradt az Evangélikus Országos Levéltárban, amelyen mindkettejük neve szerepel az aláírások között, illetve egy mondat Frigyes naplójából, miszerint apját „Schediushoz őszinte barátság kötötte”.⁸ Nem zárható tehát ki az esztétikaprofesszor motiváló szerepe, de ez az egyetlen sovány mondat azért azt is jelenheti, hogy apjával ellentétben Schedius Frigyesre nem gyakorolt nagyon mély benyomást. Ellentétben Hunfalvy Pállal, akivel kapcsolatban Frigyes első megjegyzése naplójában, miszerint „nagy szerencse volt az, reánk, fiúgyermekekre nézve, hogy atyánk utolsó tette mintegy az vala, hogy Hunfalvy Pált fogadta fel mellénk nevelőül”.⁹ Hunfalvy Pál 1833-tól nevelője Frigyesnek és Árminnak, de a család többi tagjaival is több hónapot töltött együtt Aszódon vagy Pesten, azaz az egész családra, köztük Júliára is befolyással volt. Frigyes szerint „anyám családi tanácsa, hogy úgy mondjam, akkoron három tagból állott: Thaisz András bácsiból, mint családunk tabularis prókátorából; – Hunfalvy Pálból, mint nevelőnkől; – és Delcourt kisasszonyból,

Berichte, Leipzig, Arnoldische Buchhandlung, 1851; *Die Hexen von Szegedin*, Wurzen, Verlags-Comptoir, 1863; *Franz Rákóczy II.*, Pest – Wien – Leipzig, Harteben's Verlags-Expedition, 1867.

⁵ Kapcsolatrendszerének kiterjedtségéről lásd GURKA Dezső, *Egy magyar bányatanácsos vándorévei: Báró Podmaniczky Károly jénai és freibergi tanulmányútjának kora romantikus konnotációi*, Magyar Tudomány, 169(2008), 3. sz., 334–342.

⁶ Schedius irodalomtörténeti írásairól lásd BALOGH Piroska, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 175–197.

⁷ SCHEDIUS Lajos János, *Előszó Lesage a' sánta ördög című művének fordításához = Doctrina pulchri: Schedius Lajos János széptani írásai*, kiad. BALOGH Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 247–252.

⁸ PODMANICZKY Frigyes, *Napló-töredékek: 1824–1886*, I, Bp., Grill Károly, 1887, 18.

⁹ *Uo.*, 100.

egy igen derék, hű s hozzánk s különösen édes anyánkhoz rendkívül ragaszkodó, franczia, legitimista érzelmű nőből, akire idősebb nővéreink nevelése volt bízva”.¹⁰ És bár Hunfalvyt jogászként, etnológusként, történetíróként és nyelvészként szokás számon tartani,¹¹ meglepő módon regényügyben is Podmaniczky Károly eme ifjú kiszemeltje jelentheti az egyik lehetséges magyarázatot.

Az egyik kulcsot a regénykérdéshez Podmaniczky Frigyes 1860-as akadémiai székfoglaló értekezése adja, amelynek meglétéről ugyan tud a szakirodalom, de tartalmi feldolgozására, ismertetésére nem akadtam. *A társadalmi regényről s különben a magyar társadalmi regény feladatáról* című értekezés¹² bevezető részében Podmaniczky mintegy háromoldalas fejtegetést szentel saját regényírói pályafutása kezdetének, ezen belül is Hunfalvy Pál szerepének. E fejtegetés legfontosabb állításai:

[Hunfalvy] Mindenek előtt azon meggyőződést szilárdítá meg bennem, hogy ahhoz képest, mit meg kell még tanulnom, hogy legalább művelt embernek láttassam lenni, mit sem tudok; teremtett továbbá bennem ösztönt, s annyi nagyravágyást, mennyi szükséges amannak folytonos élesztésére; végre pedig meggyökeresíté azon öntudatot keblemben, hogy mind azt, a mit öröklöttem, csak úgy s akkor fogom ki-érdemlenni, ha éltem legnagyobb részét hazám köz ügyeinek szentelendem. Használj fel, úgymond, bármi kínálkozó alkalmat, s ott, hol falat, vagy éppen épületet rakni képes nem leendesz, végy taligát s hordj inkább követ, semhogy eltompúlva semmittevésre kárhoztasd magad. [...] [1850-ben] ő buzdított, keresném fel azt, mit elvesztettem s elvesztettünk mindnyájan, — ott, hol annak maradványain, ha építkezni nem is, de a jövőendő épület alapját leraknunk talán sikerülend. Az irodalomra útalt, mint egyetlen megmentőnkre, s kényszerített mintegy, hogy azt, mit régebben megkezdennem nem sikerült, felelevenítve, teremtsek magamnak állást, mely újból ébredező öntudatom s hatáskör utáni vágyaim támpontjául szolgáljon. E parancsnak hódolva, vevém elő régiebb kézirataimat, s léptem az irodalmi pályára. E percztől kezdve a közönség tulajdonává váltam, mennyiben ő mondott felettem ítéletet, megbírálván mind azt, mit számára feljegyeztem.¹³

A leírtak alapján Hunfalvy egy nyílt, közösségi célok köré épülő irodalomkonceptió jegyében tekintette központi műfajnak a regényt, továbbá nem kizárólag traumatikus élmények feldolgozására alkalmas írásgyakorlatként alkalmaztatta azt volt tanítványával, hiszen a szövegből kiderül, hogy Podmaniczkyknak 1850-ben már rendelkezésére álltak korábbi „kezdeményei” – azaz szépírói pályáját nem az 1850-es évektől, hanem feltehetően már Hunfalvy nevelősködésének későbbi szakaszától (1840-es évek eleje) keltezhetjük.

¹⁰ *Uo.*, 113.

¹¹ LOVÁNYI Gyula, *Hunfalvy Pál életéből (Születésének 150. évfordulójára)*, Nyelvtudományi Közlemények, 63(1961), 3–20; ZSIRAI Miklós, *Hunfalvy Pál = Finnugor rokonságunk*, Bp., MTA, 1937, 521–526; DOMOKOS Péter, PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Hunfalvy Pál*, Bp., Akadémiai, 1986.

¹² PODMANICZKY Frigyes, *A társadalmi regényről s különben a magyar társadalmi regény feladatáról*, Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv- és Széptudományi osztály közlönye, 2(1861–1862), 1. sz., 64–87.

¹³ *Uo.*, 65–67.

Ezt a keltezést és Hunfalvy kezdeményező hatását megerősíti továbbá, ha egy pillantást vetünk öccsének, a később földrajztudósként ismertté vált Hunfalvy Jánosnak¹⁴ első publikációira. Hunfalvy Jánosról tudjuk, hogy bátyja kérésére 1834-ben csatlakozik annak neveltjeihez, a Podmaniczky fiúkhoz – erről Frigyes is megemlékezik naplójában:

E lehangolt helyzetem közepette nagy előnyömről szolgált Hunfalvy János, jelenleg a budapesti k. egyetem tanárának társalgása s velünk való neveltetése. Édesanyánk igen szívesen beleegyezett abba, hogy Hunfalvy Pál nevelőnk testvéröccse, János velünk lakjék s neveltesék Miskolczon. Mint rendkívüli kitudó szorgalmú s előmeneteli tanuló s nálunknál sokkal érettebb s fejlettebb szellemi tehetségekkel felruházott, a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve.¹⁵

Az is ismeretes, hogy János bátyja költségén és instrukciói szerint fejezi be iskoláit, többek között külföldi egyetemi körúttal, 1842-ben. Am Hunfalvy János 1840-es években közzétett publikációi nem földrajztudományi szócikkek: 1841, *Athenaeum*: *A forrás nemtője, angol legenda; Napoleon bemenetele Moskvába*; 1842, *Athenaeum*: *Töredék egy nő naplójából; A kísértetektől elragadott sírásó története, angolból; A bűnbánó*.¹⁶ Ezek a szövegek egyértelműen szépprózai művek, akadnak köztük saját invencióból alkotott novellák, anekdotikus feldolgozások és fordítások (átdolgozások) is. 1848-ban már megyei tudósításokat közöl,¹⁷ majd néhány év hallgatás után 1853-ban a *Szépirodalmi Lapokban* útinaplót jelentet meg (*Rajna vidéke, uti naplóból*).¹⁸ Ezt követően a *Pesti Naplóban* publikál Anglia gazdaságát bemutató cikksorozatot,¹⁹ és ezután tér át nagyon következetesen a tudományos vagy tudomány népszerűsítő szócikkekre.²⁰ Úgy tűnik tehát, Hunfalvy János szépprózai szövegek szerzőjeként mutatkozott be a nyilvánosság előtt, majd az 1848-as események hatására a politikai

¹⁴ SZABÓ József, *Hunfalvy János*, Bp., Akadémiai, 1980.

¹⁵ PODMANICZKY, *Napló-töredékek: 1824–1886*, I, i. m., 155–156.

¹⁶ Hunfalvy János folyóiratokban megjelent írásainak összefoglaló listáját lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., Hornyánszky, 1896, 1404–1415; az itt idézett írások pontos adatai: *A forrás nemtője*, *Athenaeum*, 1841, I, 25. sz., 392–398, 26. sz., 409–414; *Napoleon bemenetele Moskvába*, *Athenaeum*, 1841, I, 61. sz., 970–974; *Töredék egy nő naplójából*, *Athenaeum*, 1842, I, 66. sz., 1050–1054; *A kísértetektől elragadott sírásó története*, *Athenaeum*, 1842, I, 62. sz., 985–990, 63. sz., 1002–1006, *A bűnbánó*, *Athenaeum*, 1842, II, 64. sz., 507–510, 66. sz., 516–518.

¹⁷ Az alábbi két folyóiratban jelentek meg rendszeresen megyei tudósításai 1848–1849-ben: *Kossuth Hírlapja*, *Pressburger Zeitung*.

¹⁸ HUNFALVY János, *Rajna vidéke, uti naplóból*, *Szépirodalmi Lapok*, 1853, I, 32. sz., 499–503.

¹⁹ HUNFALVY János, *Anglia mezőgazdasága*, *Pesti Napló*, 1853, 992–95, 1003, 1010–1011, 1021. számokban (oldalszám nélkül); *Anglia műipara és kereskedelme*, *Pesti Napló*, 1853, 1068–1072. számokban.

²⁰ Például a *Család Könyve* című enciklopedikus folyóiratban megjelent cikkei: I. 1855. *Család, nevelés, Az északi sarkvidék, Nőnevelésünk csak halálunkkal szakad meg, A melegnek eloszlása földünkön, Földünk delejessége, Földünk mozgása, Arago Ferencz életrajza, Tájékozás földünkön*, II. 1856. *Báró Humboldt Sándor életrajza, Ausztrália földrajza, Legújabb fölfedezések Dél-Afrikában és a kafferek, Magyar László, Anderson és Livingstone utazásai, A királyi várpalota Budán, A Dunajecz völgye, Világosvár, Földünk fő*

publicisztika felé fordult, a szabadságharc bukása után pedig, Podmaniczky Frigyeshez igen hasonló tempóban és módon egy útinapló publikálásával újra a szépprózai vonalat folytatja, mígnem kialakítván a saját tudományos profilját, áttér a tudományos publicisztikára. Ez a publikálási stratégia, legalábbis ami az 1840–1855 közötti időszakot illeti, szinte megegyezik Podmaniczky Frigyes publikálási gyakorlatával, figyelembe véve a korkülönbségből adódó némi időeltolódást, illetve azt, hogy Frigyes megmaradt a szépírói pályánál, és nem váltott a tudományos próza irányába. Ő, ahogyan láttuk, kezdeti szépprózai vállalkozásait nem publikálja 1848 előtt, viszont előveszi azt az 1850-es évek elején: itt egyébként valószínűleg nem (csak) regénykezdeményekről lehet szó, hanem az 1852-ben ugyancsak a *Pesti Napló*ban megjelentetett *Podmaniczky Frigyes utinaplójából* című napló kezdeti változatáról is. Az pedig, hogy Hunfalvy János, mielőtt egzisztenciálisan megerősödik, függetlenedik bátyjától, egyszersmind a szépprózától is végérvényesen függetleníti magát, csak megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy e sajátos, a szépprózát középpontba helyező kulturális debütálás sugallata, ösztönzése és részben kivitelezése mögött mindkét fiatalember esetében egyaránt a nagy hatású fivér és nevelő, Hunfalvy Pál állhatott.

Ami a kivitelezést, tehát a megszületett naplók, novellák és regények publikálásának gyakorlati részét illeti, azért lehet megkockáztatni a fenti feltételezést, mert Hunfalvy János és Podmaniczky Frigyes első publikációs fórumai feltűnő egyezést mutatnak Hunfalvy Pál adott időszakbeli publikációs fórumaival. Hunfalvy első folyóirat-publikációi 1839–1841 között, azaz János publikációit éppen megelőzve jelennek meg, ugyancsak az *Athenaeumban*. Műfaji szempontból is érdekes a lista: *Dresdai levelek*, *Rhapsodiák*, *Bölcs Lokman meséi, arabból*, *Emlékezés Késmárkra, Thukydides*.²¹ Látnivalóan itt sem a Hunfalvy Pál későbbi publikációs arculatát meghatározó nyelvészeti szaktanulmányok jelennek meg: az útinaplóhoz hasonló szépprózai szövegek (emlékezés, úti levelek) és egy sajátos átdolgozás áll a listán. A *Bölcs Lokman meséi* ugyanis egy 44 mesefordítást tartalmazó, bevezető tanulmánnyal ellátott sorozat. Az arab mesegyűjteményhez való hozzáférési forrásait is megadja Hunfalvy a bevezetőjében: Charles Schier, *Fables de Lokman, surnommé le sage en arabe, avec une traduction française*, Sec. Éd. Dresde et Leipzig, 1839 és De Sacy, *Chrestomathie Arabe*.²² Ez azért érdekes, mert már az első, 18. századi magyarországi narratív költészettel foglalkozó elméleti munka, Szerdahely György Alajos *Poesis narrativa* című kötet

korszakai, III. 1857. *Trencsin, Első Katalin orosz cárnő, Nelson és a trafalgari csata, Földünk alakja és súlya, Sopron és környéke.*

²¹ HUNFALVY Pál, *Dresdai levelek*, Athenaeum, 1839, II, 17. sz., 257–265; *Rhapsodiák*, Athenaeum, 1840, I, 28. sz., 433–440, 29. sz., 452–454; *Bölcs Lokman meséi, arabból*, Athenaeum, 1840, II, 6. sz., 93–94, 9. sz., 142, 10. sz., 156–157, 12. sz., 191–194, 15. sz., 239–240, 1841, I, 17. sz., 268–270, 22. sz., 347–348, 34. sz., 526–528; *Emlékezés Késmárkra*, Athenaeum, 1841, II, 12. sz., 257–264, 13. sz., 273–280, 14. sz., 289–296, 46. sz., 721–727., 47. sz., 737–745.

²² LUQMĀN b ‘ANQĀ’ Ibn Sudūn, Charles SCHIER: *Fables de Lokmān surnommé le sage*, Dresden, Arnold, 1839; Antoine Isaac SILVESTRE DE SACY, *Chrestomathie arabe, ou extraits de divers écrivains arabes, tant en prose qu'en vers*, Paris, Imprimerie imperiale, 1806.

komoly fejezetet²³ szentel a fikciós próza csoportjába sorolt fabuláknak, azon belül is azok keleti (elsősorban indiai és arab) változatainak. Hunfalvy tehát egy kanonizált, ugyanakkor az orientalizmus romantika által felerősített érdeklődési irányához igen közel álló műfajt fordít itt, amely mindemellett hatástörténetileg beépül a rövidpróza sajátos változataiba: jó példák erre Vajda Péter keleti elbeszélései (közülük néhány épp ebben az időszakban jelent meg, ugyancsak az *Athenaeumban*),²⁴ amelyek a keleti irodalmi fabulák tovább-, illetve szétírásaiként is olvashatók. Visszatérve Hunfalvyhoz, első publikációi látnivalóan egy szépprózai programot tükröznek, és ezek közzétételéhez kiváló fórumot talált a rövidpróza írásokat külön rovatban közlő *Athenaeumban*. Feltételezhető, hogy az *Athenaeum* egyik szerkesztőjeként már ekkor kialakult az a jó, barátinak nevezhető kapcsolat Toldy Ferenc és Hunfalvy között, amelynek továbbélését az 1850-es évekből fennmaradt leveleik dokumentálják.²⁵ És szintén feltételezhető, hogy öccsének publicisztikai debütálásához Hunfalvy Pál felhasználta ezt a kapcsolatot, hiszen János publikációi hasonló profilban, ugyanitt jelennek meg, néhány év csúszással. Ezt támasztja alá az is, hogy János első *Athenaeum*-beli publikációjának második részleténél lábjegyzetben a következő megjegyzést láthatja az olvasó: „Testvér öccse egyik derék íróársunknak Hunfalvi Pálnak, kit olvasóink e lapokban közlött több jeles cikkjeiből eléggé ismernek.”²⁶ Tovább erősíti a fenti hipotézist az is, hogy a bibliográfákban János publikációjaként számon tartott *Thukydides* című, ugyancsak szépprózai profilú írás valójában a két testvér közös produktumának tűnik az *Athenaeum* szerzői megjelölése alapján.²⁷ Hunfalvy János *Napoleon bemenetele Moskvába* című novellája kapcsán egyébként egy kisebb plágiumper is kerekedett, ahol a szerkesztők határozottan kiálltak János mellett. A Széchenyi–Kossuth-vita folytán ugyanis ellentétes táborba került az *Athenaeummal* a *Jelenkor*. Ennek kapcsán több polémia is kirobbant, többek között Bártfay László egy anonim közleményben plágiumnak minősítette Hunfalvy

²³ Lokman meséiről: SZERDAHELY György Alajos, *Poesis narratiua ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1784, 23–26.

²⁴ *Othman ünnepe Eskiudarban* (Aurora, 1834); *Vajkoontala* (Aurora, 1835); *Melly gyöngye a leghatalmasabb is!* (Rajzolatok, 1835); *Memnon szobra* (Aurora, 1830); *A csapodár* (Hajnal, 1837); *Az athinai sirásó* (Hajnal, 1837); *Manahor, a rabszolga* (Emlény, 1837); *Toridala* (Aurora, 1837); *A mágusz-lány* (Hajnal, 1838); *A két bramín* (Athenaeum, 1838); *Kon-fu-cse* (Athenaeum, 1839, II); *Mirmah* (Dalhon, 1839); *Hildegunda* (Dalhon, 1839); *Atila halála* (Dalhon, 1839); *Hábor, Gyula, Az éj fija* (Dalhon, 1841); *Akbár szultán* (Almanach, 1841); *Mária* (Almanach, 1842); *Alpári* (Pécsi Auróra, 1843). – Vajda indiai elbeszéléseiről és keleti irodalmi ismereteiről lásd SZINNYEI Ferenc, *Vajda Péter novellái*, It, 22(1933), 1–2. sz., 54–80.

²⁵ Elsősorban az *Új Magyar Múzeum* kapcsán leveleztek, lásd LOVÁNYI Gyula, *A Magyar Nyelvészet*, Nyelvtudományi Közlemények, 59(1957), 3–34.

²⁶ HUNFALVY János, *A forrás nemtője*, Athenaeum, 1841, I, 26. sz., 414.

²⁷ *Thukydides*, Athenaeum, 1842, I, 38. sz., 593–598, szerző: Hunfalvy Pál; 39. sz., 609–618, szerző: Hunfalvy János, 40. sz., 625–632, szerző: Hunfalvy Pál; 41. sz., 644–648, szerző: Hunfalvy Pál. Mivel a cím alatti bejegyzés szerint ez a „m. academia kisgyűlésében” felolvasott dolgozat szövege, felvethető az is, hogy teljes egészében Pál publikációja, ebben az esetben is tanulságos az „elírás”, miszerint a második részlet János neve alatt jelent meg.

János fenti írását, és figyelmetlenséggel vádolta az *Athenaeum* szerkesztőségét, mivel nem vették ezt észre. Bajza éles hangú szerkesztői közleményekben válaszolt, kikényszerítve végül Bártfay visszakozását.²⁸ Valószínűleg szintén személyes ismeretség állhatott az 1852-től a *Pesti Napló*ban megjelenő publikációs dömping mögött is: Hunfalvy Pál ekkor szinte folyamatosan publikál itt, és itt jelennek meg Podmaniczky Frigyes útinapló-részletei, illetve Hunfalvy János számos tanulmánya is.²⁹ Talán épp az ekkor szerkesztőként működő, Hunfalvy Pálhoz hasonlóan jogtudósként végzett Récsi Emil³⁰ lehet ez a bizonyos kapcsolat, aki egyébként, ugyancsak Hunfalvy Pálhoz hasonlóan, alapvető fontosságúnak tartotta a magyar széppróza fejlődését, amint azt az általa az 1840-es években Erdélyben publikált *Francia Regénycsarnok* című sorozat³¹ mutatja.

A publikációs háttér bemutatása után végezetül két kérdés maradt megválaszolatlanul. Egyrészt néhány pontban fontos ismertetni, hogy a Hunfalvy Pál által ilyen következetesen képviselt, és saját körében hathatósan terjesztett prózapoétikai programnak melyek az alapvető tételei, másrészt néhány szó erejéig ki kell térni arra is, dokumentumok híján miért feltételezhetjük mégis, hogy Jósika Júliára ugyancsak hatást gyakorolt. Ami a program ismertetését illeti, ennek alapja elsősorban Podmaniczky említett, a regény műfajáról írt értekezése, kiegészítve a ténylegesen megjelent szövegek jellegével. Ezek alapján elmondható, hogy ez a széppróza-koncepció összekapcsolódik egy erőteljesen megrajzolt társadalomképpel:

Az alkotmányos országok egyik fő előnye, azon nevelési rendszer, mely az üdvös intézmények alatt akaratlanul s azok természetes következménye gyanánt kifejlődik. Az alkotmányos országokbani nevelési rendszer sarkpontjai: az öntudat, a független gondolkodás, s a közérzület fejlesztésében, a nem alkotmányos álladalmak védszárnyai alatti nevelési rendszer támpontjai egyedül a kötelesség-érzet, szolgálatrai kész hajlam vagy képesség meggyökeresítésén találhatók föl.³²

Ez egybehangzik azzal a tudományos pályaképpel, amelyet Küllös Imola rajzolt fel Hunfalvy Pál etnográfusi tudománykoncepcióját illetően: meggyőzően igazolja ugyanis, hogy az etnográfia szaktudományához Hunfalvy egy általános „embertudományi”

²⁸ A Bártfay László és az *Athenaeum* szerkesztői, illetve Hunfalvy János közötti vita részletes ismertetését, a vonatkozó írások adatait, továbbá Bártfay saját naplójába rögzített reakcióit lásd BÁRTFAY László *naplói*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Ráció, 2010, 432 (naplórészlet), 622–626 (kísérő tanulmány a vitáról).

²⁹ HUNFALVY Pál, *Szentpétevár leírása*, Pesti Napló, 1852, 830–834. sz. Hunfalvy János írásairól: lásd 19. jegyzet. PODMANICZKY Frigyes *Útinaplójából*, Pesti Napló, 1852, 830–834. sz.

³⁰ Sajátos módon Récsi Emil sem elsősorban az irodalomtörténet tartja számon, hanem egy másik tudományág: KOI Gyula, *Récsi Emil, az első magyar közigazgatási jogtudós: Előtanulmány életművéről és közigazgatás-tudományi munkássága jelentőségéről*, Közigazgatási Szemle, 2(2008), 3–4. sz., 159–164.

³¹ RÉCSI Emil, *Francia regénycsarnok*, I–VIII, Kolozsvár, 1843–1844.

³² PODMANICZKY, *A társadalmi regényről...*, i. m., 64–65.

alapról közelítve jutott el.³³ Látnivalóan a prózapoétikai koncepció mögött is egy általános antropológiai vízió húzódik, amely nem csupán az ideális társadalmi-politikai rendet vázolja fel, hanem egy etológiai-antropológiai ideált is megfogalmaz: az öntudatos, függetlenül gondolkodó, ugyanakkor a közösség javára cselekedni kész ember ideálját. Ezt az antropológiai irányultságot erősíti az útinapló prózai irányvonalának a támogatása is, amely már évtizedek óta erőteljesen kapcsolódik az embertudományi és antropológiai szemlélethez. Maga a széppróza és ezen belül az úgynevezett „társadalmi regény” úgy jelenik meg, mint az ezen ideál eléréséhez szükséges vizsgálódás eszköze és terepe: „nem azt tekinti, miféle külmáz borítja a testet, hanem vizsgálódik azon hatások után, melyeket a fényes vagy mogorva, gazdag vagy szegény, szívtelen vagy kedélyes külszín alá rejtőző belvilág előidéz, vagy képes volna előidézni, ha útját nem állják”.³⁴ Az ehhez szükséges kellékek: lélektani rajz, valóságosság, kedélyes elbeszélésmód, a karikírozás és a „szócső”-technika kerülése. A magyar irodalomban öt sajátos funkciója a szépprózának: „olvasó közönséget teremteni”; „nem az idegen, de saját hazai s társadalmi viszonyaink, ferdeségeink vagy előnyeink hü tolmácsaként, saját házunk rendezésére s tisztán tartására nyújtani eszközt”; „más részről nemzeti nyelvünket társadalmi nyelvvé fejleszteni”; „Ha valahol, úgy bizonyára nálunk van a regényírónak feladata a nőnevelés irányában”; „a falusi élet fejlesztése s javítása”. Az utolsó előtti pont egyszersmind alátámasztja azt a hipotézist, miszerint Jósika Júliára is hatással lehetett a Hunfalvy által képviselt és terjesztett közösségelvű prózakoncepció. Bár Podmaniczky értekezésében a nők elsősorban olvasóközönségként jelennek meg, a francia regény kapcsán hosszas és helyeslő fejtegetést szentel George Sand regényeinek is, azaz nem csatlakozik ahhoz a Gyulai Pál által képviselt nézőponthoz,³⁵ miszerint a regényírás nem nők által művelendő tevékenység. Mindemelllett Jósika Júlia 1885-ben megjelent *Pályavezető fiatal leányok számára* című kötetében³⁶ nagyon hasonló téziseket fogalmaz meg a nők olvasói szerepköre kapcsán. Szerinte az olvasás önálló gondolkodásra és önismeretre nevel, mindemelllett nyelvi műveltség megszerzésére is szolgál. Elsősorban a szépprózát tartja alkalmasnak erre, emellett az útleírásokat, művészettörténeti, világtörténeti, természettudományos ismertető írásokat – lényegében olyan jellegű prózai műveket, amelyeket Podmaniczky Frigyes és a két Hunfalvy az 1840-es és 1850-es években publikál. Mindez egyértelműen megerősíti Jósika Júlia regényírói működésének összefüggését a már felvázolt koncepcióval.

³³ KÜLLŐS Imola, *Nép, nemzet és egy új tudomány, az ethnographia – Hunfalvy Pál felfogásában*, Nyelvtudományi Közlemények, 107(2011), 252–257.

³⁴ PODMANICZKY, A *társadalmi regényről...*, i. m., 68.

³⁵ GYULAI Pál, *Íróink = Uő, Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Akadémiai, 1908, 272–307. A Gyulai Pál által kirobbantott, ún. író-vitáról és az itt ütköző álláspontokról lásd CSONKI Árpád, *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében*, Első Század, 2012, 355–380; *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2016 (Hagyományfrissítés, 4).

³⁶ JÓSIKA Júlia, *Pályavezető fiatal leányok számára*, Bp., Franklin, 1885, 157–159.

Mindamellett tehát, hogy egy lehetséges választ találtunk Podmaniczky Frigyes és Júlia regényírói ösztönzésének kérdéseire, egy irodalomtörténeti távlatait tekintve sem érdektelen széppróza-koncepció is feltárult előttünk. A Hunfalvy–Podmaniczky-koncepció ugyanis különbözik Bajza József 1838-as regényelméletétől,³⁷ ámbar nem ellentmond annak, inkább tovább építi. A publikációs fórumok áttekintése pedig mutatja, hogy ez a koncepció nem állt távol az *Athenaeum* szerkesztőitől, azaz magától Bajzától sem, és az 1840-es, 1850-es évek prózáirói próbálkozásai számára lehetséges mintául szolgált. Egyszersmind annak végiggondolására is biztat ez a jelenség, hogy a magyarországi széppróza jelenlegi, szerzői életpálya központú áttekintései mellett szükség lenne egy nem kanonizált műveket is beemelő, időbeli metszetekben kiépülő vizsgálatra is.

³⁷ BAJZA József, *A Regény-költészetről: Töredékek* = Bajza Összegyűjtött Munkái, kiad. TOLDY Ferencz, IV, Pest, Heckenast, 1863, 104–137.

BÁTORI ANNA

A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer*

(Módszertani kísérlet)

1. *Historia litteraria és tudástranszfer*

A forrásokat, amelyekből merítettem, kimerítően dicsértem, azonban hogy mégse legyenek mindenütt emlegetve (mert ez egy anyagát innen-onnan, a legkülönfélébb helyekről összegyűjtő mű esetében igen terhes lenne mind a szerző, mind az olvasó számára), nyilvánosan kijelentem, hogy semmi olyat nem írtam, amit ne másutt leírva találtam volna.¹

– írja Wallaszky Pál a *Conspectus reipublicae litterariae* első kiadásának előszavában. S bár e szavakat talán nem ő használta először, a historia litteraria szemléleti keretéből kiindulva azonban bizonyosak lehetünk benne, hogy az idézett állásponttal teljességében azonosulni tudott, éppen úgy, mintha az saját véleménye lett volna. Mindazon állítások ugyanis, amelyeket a historia litteraria keretében dolgozó tudós elvesz a közös, a respublica litteraria más tagjai által előállított, avagy újrafelhasznált tudásból, a felhasználást követően az ő tulajdon, saját ítéletévé válnak.²

A források megtalálása és a megtalált anyag új, könnyen rendszerezhető formába öntése a historia litteraria egyik legfontosabb célja. A 17. század végén kialakult, és népszerűsége csúcspontját a 18. század első felében elérő diszciplína ebben a tekintetben valamelyest talán a kora újkori enciklopédikus mozgalmakra emlékeztet. Egy lényeges ponton azonban különbözik tőlük: tudományszemlélete (ahogyan azt a neve is mutatja) történeti.³ A rendszer, amelyben az információk elhelyezendők, az időbeliségen alapul, akár az egész emberi kultúráról, akár csak egyetlen náció vagy

* A tanulmány korábbi változatához fűzött megjegyzéseket és észrevételeket köszönöm a 2015. tavaszi Vetésforgó közönségének és Krász Lillának.

¹ „Fontes, ex quibus mea depromsi, laudavi affatim: esto tamen non vbique (quod in collectis hinc inde diuersissimis materiis facere, immo et legere foret molestissimum) publice tamen profiteor ex vero, me nihil scripsisse, quod non alibi scriptum repererim.” WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Budaë, Typis. Univ., 1808², XVIII.

² Martin GIERL, *Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, hrsg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 63–94, 68.

³ Helmut ZEDELMAIER, „*Historia literaria*”: *Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, *Das Achtzehnte Jahrhundert*, 22(1998), 1. sz., 11–21.

felekezet kultúrájáról legyen szó, a történet mindig a kezdetektől (azaz az alfabetizációtól) halad a fejlődés különböző állomásain keresztül a jelenkor felé.⁴

Wallaszky *Conspectus* című munkájában a rendszerezés keretét a tudományok előmenetelének századonkénti tárgyalása jelenti (ettől egyedül az 1770 és 1807 közti időszak bemutatásakor tekint el), az egyes századokon belül pedig egy a mecénások, ösztöndíjak, tudósok, akadémiák, gimnáziumok, szakiskolák, tudós társaságok, könyvtárak, múzeumok, nyomdák, könyvkereskedések, egyéb érdekességek alkategóriákon belüli taxatív felsorolással (névsorokkal) találkozhatunk. Munkájának történeti részében ugyanezt a felosztást alkalmazza a historia litteraria első rendes professzora, a szintén *Conspectus reipublicae literariae* címet viselő tankönyv⁵ szerzője, Christoph August Heumann is. A Wallaszky által a tudósok alkategóriáján belül alkalmazott sorrend pedig a fakultások egyetemeken belüli hagyományos rangsorával egyezik meg.⁶ E keret tehát amennyire konzervatívnak tekinthető, olyannyira általános is lehetett a korban.⁷

A historia litteraria ugyanakkor történeti abban a tekintetben is, hogy a tudás folyamatos meghaladására törekszik, felgyűjtve a régit, elhagyva azonban belőle a roszszat és kiegészítve a jóval. Ez kétféle mozgási irányt jelent: a historia litterariai sorát tekintve az információk egyik műről öröklődnek a másikra. Struve munkája Morhof kiegészítése, Reimann munkája Struvéé, Heumanné pedig Struve folytatása. A tudást hordozó művek matrjoskababák módjára ágyazódnak egymásba.⁸ A másik mozgási irány akkor ragadható meg, ha a diszciplínának nem hosszanti metszeteit vizsgáljuk, hanem a horizontálisakat. Ebben az esetben az kerül a kérdés fókuszába, hogy honnan jön mindaz, amivel Heumann kiegészíti Struvét: milyen közel egyidejű információmozgások vannak jelen, és milyen médiumok irányítják ezeket. Martin Gierl a 18. századi recenziós újságok kompilációs gyakorlatán keresztül mutatta be ezt a folyamatot. Világossá tette, hogy a 18. századi Németország tudós újságainak műfajiságából és mediális szerepéből lényegileg következik, hogy rendre egymás híreit közlik újra,

⁴ Magyar nyelven szemléletes példája mindennek Budai Ézsaiás *Régi tudós világ* című munkája. – BUDAI Ézsaiás, *Régi tudós világ históriája, melybenn a' könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a' görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a' tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadódnak*, Debreczenbenn, Szigethy Mihály, 1802.

⁵ Christoph August HEUMANN, *Conspectus reipublicae literariae*, Hannoverae, Nicolaus Foerster, 1735.

⁶ Wallaszkyknál: teológusok, jogtudósok, orvosok, filozófusok-matematikuskok, történészek, írók és költők. – Az egyetemi rangsor: teológia, jogtudomány, az orvoslás, a filozófia fakultása. GIERL, *Kompilation...*, i. m., 73.

⁷ Kenyeres Imre szerint „ez a részekre osztás voltaképpen[!] az irodalmi élet áttekintésének egyetlen lehetséges módszere, s ebben híven követi mintaképét, Rotaridest, akinek minden iratát jól ismeri, ez az a szintetikus szempont, amely szerint Bél iskolájában az egyes korok áttekintését tanították” KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1934, 51.

⁸ GIERL, *Kompilation...*, i. m., 70–71.

az információ terjedését pedig a centrum–periféria viszony határozza meg. A tudásszervezés szempontjából megképződő centrális szerep ugyanakkor nem állandó.⁹

Bármelyik mozgási irányra irányítjuk tehát a figyelmünk, a Wallaszky által megfogalmazott tétel („semmi olyat nem írtam, amit ne másutt leírva találtam volna”) mindegyik esetben érvényben marad. A tudós legnagyobb részt forrásokból dolgozik, a források pedig rétegenként épülnek egymásra, illetve egymás ismétlődései. A szövegalkotó ebben a folyamatban kompilátor – a kompilációt azonban a 18. század szövegalkotói praxisát követve nyugodtan tekinthetjük önálló ítéletalkotást és kreativitást igénylő feladatnak is. De mit is jelent e szövegalkotási rendszerben az, hogy „saját ítélet”? És hogyan épül fel a „saját ítélet”-ek sokaságából a 18. századi tudás?

Jelen tanulmány arra a kérdésre kísérel meg választ találni, hogy hogyan működött a 18. század végének historia litteraria alapú tudásszervezése Magyarországon. Martin Gierl megfogalmazását követve: hogyan jellemezhető a kompilációs gyakorlat mikroszinten? Milyen szabályok szerint történt a kompiláció és a szelekció, hogyan formálódott a tudás?¹⁰ A válasz természetesen esetleges lesz, hiszen e dolgozatban nem a 18. században írt magyarországi historia litterariaék egésze, hanem leginkább csak Wallaszky Pál *Conspectus* című művének egy kiemelt részfejezete esik vizsgálat alá. Ugyanakkor talán nem tanulságok nélküli egy szűkebben vett minta alapján kialakítani és bemutatni mindazokat a módszereket, amelyek segítségével az itt felvetett kérdésekre egyszer majd teljesebb körű választ is nyerhetünk.

2. Hivatkozások hálójában

Wallaszky Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című műve először 1785-ben, majd bővítve 1808-ban jelent meg. Ezzel tulajdonképpen zárja is a hazai historia litterariaék sorát. A mozgalom, amely Németországban már a 18. század első felében enciklopédikus művek sorát eredményezte, Magyarországon csupán szórványosan jelentkezett,¹¹ és igazán csak a század második felében bontakozott ki. Az evangélikus Czvittinger Dávid 1711-ben megjelentetett életrajzi lexikonját (*Specimen Hungariae literatae*) 1745-ben követte a szintén felvidéki evangélikus Rotarides Mihály *Historiae hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta* című műve, amely összefoglalja egy magyarországi historia litteraria megírásának főbb szempontjait. Majd 1766-ban az erdélyi református Bod Péter adott közre egy magyar nyelvű írói

⁹ Az átvételek arányait megvilágítandó: a *Tübingische Berichte von gelehrten Sachen* az 1757-es évfolyamban a vizsgált 126 cikkből 40-et a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ből vett át, 28-at a *Leipziger Zeitungen*ből, 21-et az *Erlangische Gelehrte Anmerkungen*ből, 17-et egy regensburgi, és 5-öt egy hamburgi lapból. Az átvétel ugyanakkor nem egy irányú folyamat: a regensburgi lap vett át híreket a göttingenből. GIERL, *Kompilation...*, i. m., 77.

¹⁰ „Wie ist die mikroskopische Beschaffenheit der Kompilationspraxis gewesen? Nach welchen Regeln hat man kompiliert, wie selektiert und Wissen verformt?” GIERL, *Kompilation...*, i. m., 94.

¹¹ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása* = *Uő, Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2004, 32–87.

életrajzi lexikont (*Magyar Athenas*). 1775 és 1777 között pedig megjelent a piarista Horányi Elek háromkötetes tudóslexikonja, és szintén ez idő tájt, 1774-ben kezdte kiadni orvoséletrajzait a debreceni református Weszprémi István (*Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*), amely vállalkozás azonban csupán 1787-ben fejeződött be, amikor a jolsvai evangélikus lelkész, Wallaszky összefoglaló historia litterariája már két éve nyomtatásban volt olvasható.

A vizsgált anyag alapján szűkítve a korábbi kérdésfelvetést: e dolgozatban végső soron arra a kérdésre keressük a választ, hogy honnan gyűjtötte össze *Conspectus*ának anyagát Wallaszky, illetve hogy munkája milyen viszonyban áll a korszak más historia litterariáival. Első ránézésre a legkézenfekvőbb választ talán a mű *Prolegomena* című fejezete kínálja, amelyben Wallaszky a magyarországi historia litteraria korábbi művelőit, illetve ezek nyomtatott és kéziratos műveit ismerteti kronologikus sorrendben. Szerzőnk 48 nyomtatott és 16 kéziratos művet mutat be – sokukhoz bő kritikai észrevételeket is fűz, tudományos értékük szempontjából minősíti e műveket. De vajon mindazon írók, akik a *Prolegomena* sorai szerint elismerést érdemelnek, vajon Wallaszky saját ítélete szerint is jó írók? Olyannyira, hogy műveiket Wallaszky kreatívan újrafelhasználta saját munkájához? E teoretikus problémára talán a filológia segítségével adhatunk valamiféle gyakorlati választ. Megvizsgálva ugyanis a *Prolegomena*ban olvasható ítéleteket, azt kell látnunk, hogy Wallaszky számos esetben Rotarides Mihály *Lineamentájából*¹² szó szerint idézett szavakkal jellemzi a műveket. Négy író esetében erre még fel is hívja a figyelmet: „A következő négy író ismertetését inkább az igen tudós Rotarides szavaival, mintsem a magaméival adom elő, mint-hogy az ő ítéletével én megelégszem.”¹³ Ugyanígy Czvittinger Dávid *Specimenjének* kritikus hangvételű bírálata¹⁴ sem Wallaszky saját megfogalmazása, hanem Rotarides *Lineamentájából* származó jelöletlen átvétel. Rotaridestól veszi át Wallaszky Spangár András *Bibliotheca Hungaricájának* ismertetését is, valamint Desericzky Ince *Pro cultu litterarum in Hungaria* című művének bírálata. Tulajdonképpen még a *Lineamenta* ismertetése is a *Lineamentából* származik: Wallaszky bár a vonatkozó szövegrész kapcsán elejt egy hivatkozást a *Nova Acta Eruditorum Lipsiensis* Rotarides-recenziójára, a *Lineamentáról* szóló szövegrész azonban ebből semmit nem tartalmaz, idézőjelek nélkül idéz azonban a *Lineamentából*.¹⁵ Ezen kívül két kézirat megítélésénél is Rotarides

¹² [Michael ROTARIDES], *Historiae hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745.

¹³ „Sequentium quator Scriptorum, Rotaridesii potius, viri doctissimi verbis, quam meis (adeo iudicium eius mihi satisfacit) recensionem exhibeo.” WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 6. A négy szerző: Jóny János, Huszty András, Tolvay Imre és Fischer Dániel.

¹⁴ Nem Wallaszky volt azonban az egyetlen, aki úgy vélte, Rotarides szavai Czvittingerről újrafelhasználásra érdemesek: Horányi Elek is őt idézi a *Memoria* „Zvittinger”-szócikkének lábjegyzetében, mégpedig Wallaszkynál jóval terjedelmesebben. Lásd HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, Loewii, 1777, 636–642.

¹⁵ Wallaszkynál: WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 17–21. – Rotaridesnél: ROTARIDES, i. m., 18–20.

Lineamentája szolgál mintául Wallaszky számára: Martin Schmeizel egy munkája és Rezik János *Gymnaziológiája* esetében. Összesen tehát a *Lineamenta* megjelenése, azaz az 1745 előtt keletkezett 20 nyomtatott és 8 kéziratos munka közül 10 esetében a *Lineamenta* a közvetlen forrás. Lehetséges, hogy Wallaszkynak mindeme művekről volt egy Rotaridesétől eltérő véleménye – az is lehet, hogy mindenben egyetértett vele. E ponton azonban be kell látnunk, hogy e kérdésekben a *Prolegomena* nem fog eligazítást adni. Csak azt engedi láttatni, hogy Rotarides *Lineamentájának* bizonyos tartalmi elemei matrjoskababaszerűen ágyazódnak be Wallaszky *Conspectusába*. Helyenként még őrzik eredetük nyomát, másutt egészen beleolvadnak a Wallaszky által felépített szövegbe.

De talán nem is az a legcélravezetőbb kérdés, hogy volt-e Wallaszkynak véleménye Czvittinger Dávid vagy Desericzky Ince művét illetően. E mögött ugyanis az a ki nem mondott előfeltevés húzódik meg, miszerint szerzőnknek minden esetben módjában állhatott valamilyen saját, egyéni tapasztalatot szerezni e művekről – azért, mert olvasta őket. Csakhogy a *Prolegomenában* számos olyan nyomtatott és kéziratos mű szerepel, amelyekről az evangélikus lelkész maga állítja, hogy sosem látta ezeket.¹⁶ – A 18. századi tudásszerveződésről beszélve is érdemesnek tűnhet a tapasztalati, a közlésalapú és a következtetésen nyugvó tudásforrások megkülönböztetése.¹⁷ E szerint az az információ, amelyet Wallaszky ismer, és művében továbbad, származhat saját olvasmányélményéből, valamely külső forrásból vagy logikai következtetésből. Az esetek egy jelentős részében a kora újkori tudósok közlés útján állt rendelkezésre a legtöbb információ. A historia litteraria szerencsére azonban éppen egy a közlésalapú tudás profi szelekciója és szervezése céljából létrejött diszciplína. Ebből következőleg a *Prolegomena* is lehetőleg minden, a magyarországi historia litterariával kapcsolatos bibliográfiai adat felsorolására törekszik – azaz nem egy válogatott irodalomjegyzék szerepét tölti be. Wallaszkynak a felsorolt művek egy részével kapcsolatban feltételezhetően inkább tapasztalati, míg más részükkel kapcsolatban inkább közlésalapú ismeretei lehettek. Előbbire gyanakodhatunk azon források esetében, amelyeket szerzőnk felhasznált más források bemutatásához, minden más esetben (azaz amíg a tapasztalati tudás lehetősége fel nem vetődik) az utóbbival célszerű számolni. Az ismeretekhez való hozzáférés elsődleges eszközei tehát elsősorban a tapasztalati alapon ismert források, ezek teszik lehetővé a közlésalapú ismeretekhez való hozzájutást. Mindezek fényében a „Honnan is gyűjtötte össze Wallaszky Pál historia litterariájának anyagát?” kérdés a következőképpen módosul: Milyen művekkel kapcsolatban volt Wallaszkynak tapasztalati alapú tudása, és e művek hogyan segítették őt eljutni a közlés alapú ismeretekhez?

¹⁶ Például: „Foetus mihi non dum visus”, WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 13.; „orationem oppido vtilem dicitur dixisse [...] mihi nondum visam”, WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 24.

¹⁷ KUTROVÁTZ GÁBOR, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN GÁBOR, *A tudomány határai*, Bp., Typotex, 2009, 307–312.

Akár a közlés, akár a tapasztalat útján ismert forrásokat akarjuk meghatározni, ép ésszel aligha vehetjük számításba az összes szóba jöhető művet. Az egyetlen kézenfekvő lehetőség: ha a mégoly következtelenül használt szövegbeli hivatkozásokat kezdjük el nyomon követni. Érdekes azonban észben tartani, hogy a hivatkozások nem feltétlenül a tapasztalati alapú tudásforrásokhoz vezetnek el, származhatnak közvetett forrásokból is,¹⁸ sőt a lábjegyzetes utalások funkciója nem is minden esetben a források megadása, ezek ugyanis éppenséggel az ellentétes álláspontok jelzésére is szolgálhatnak.¹⁹ A szövegátvételek vizsgálata kapcsán pedig elsősorban az tartandó szem előtt, hogy a „lexikográf vagy tankönyv jellegű” munkákban „számos definíció és magyarázó példa toposzszerű sajátosságokat ölt”, vándorlásaik iránya nem mindig azonosítható.²⁰ Az utalások és szövegátvételek hálózatának feltérképezése így mindenképpen csak egy hipotetikus modell megalkotását teszi lehetővé. A hivatkozásokról készített térképünk ugyanakkor képes lehet kettőnél több elem közti kapcsolat rendszerezésére és megjelenítésére. Ez által pedig lehetőség adódik a filológiai vizsgálatok nagyobb elemszámra való kiterjesztésére és olyan jelenségek tanulmányozására, mint például a „közvetlen idézetek toposzszerű sokirányúsága” vagy akár a tapasztalati és a közlésalapú tudás megkülönböztetése. Így annak ellenére, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok sohasem lehetnek teljeseek, és az eseteknek csupán igen kis százalékában győződhetünk meg rekonstrukciós kísérletünk érvényességéről, e kísérlet talán mégis alkalmas lehet néhány következtetés levonására, valamint további hipotézisek megfogalmazására.

A hivatkozások térképének működését kezdetnek az alábbi példával szemléltetném. Wallaszky *Conspectus*ában a második rész (*Pars posterior*) 19. paragrafusa a 18. századi iskolai ösztöndíjakat sorolja fel. E paragrafus szövegén belül négy különböző hivatkozás található. Ebből az egyik (277–279. oldal) a *Merkur von Ungarn* 1786-os évfolyambeli 4. füzetének 333–361. oldalára mutat. Néhány oldallal később (282. oldal) szerzőnk hivatkozik ennek az oldalszám tartománynak egy kisebb részére, a 351–355. oldalra. További két helyen (279–280. oldal, illetve a 283. oldal a) lábjegyzete) pedig egy mandátumra és négy különböző dekrétum cikkelyeire hivatkozik, szövegszerűen idézve is ezekből. Kézenfekvőnek tűnik azt gondolni, hogy Wallaszky a 19. paragrafus megírásához a *Merkur von Ungarn* 1786. évi 4. számának 333–361. oldalait és a kérdéses dekrétumokat használta. Csakhogy tüzetesebben szemügyre véve a *Merkur von Ungarn* vonatkozó oldalait, azt kell látnunk, hogy az említett dekrétumokra történő hivatkozások, csak úgy, mint ezek szövege Kovachich folyóiratában is megtalálható. Közülük három a Trencsén vármegyei Hrabovszky János alapítványtételéhez

¹⁸ BALOGH Piroska, *Edmund Burke esztétikájának recepciója a 18–19. századi magyarországi esztétikatörténetben = Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti Füzetek, 175), 43–78, 51.

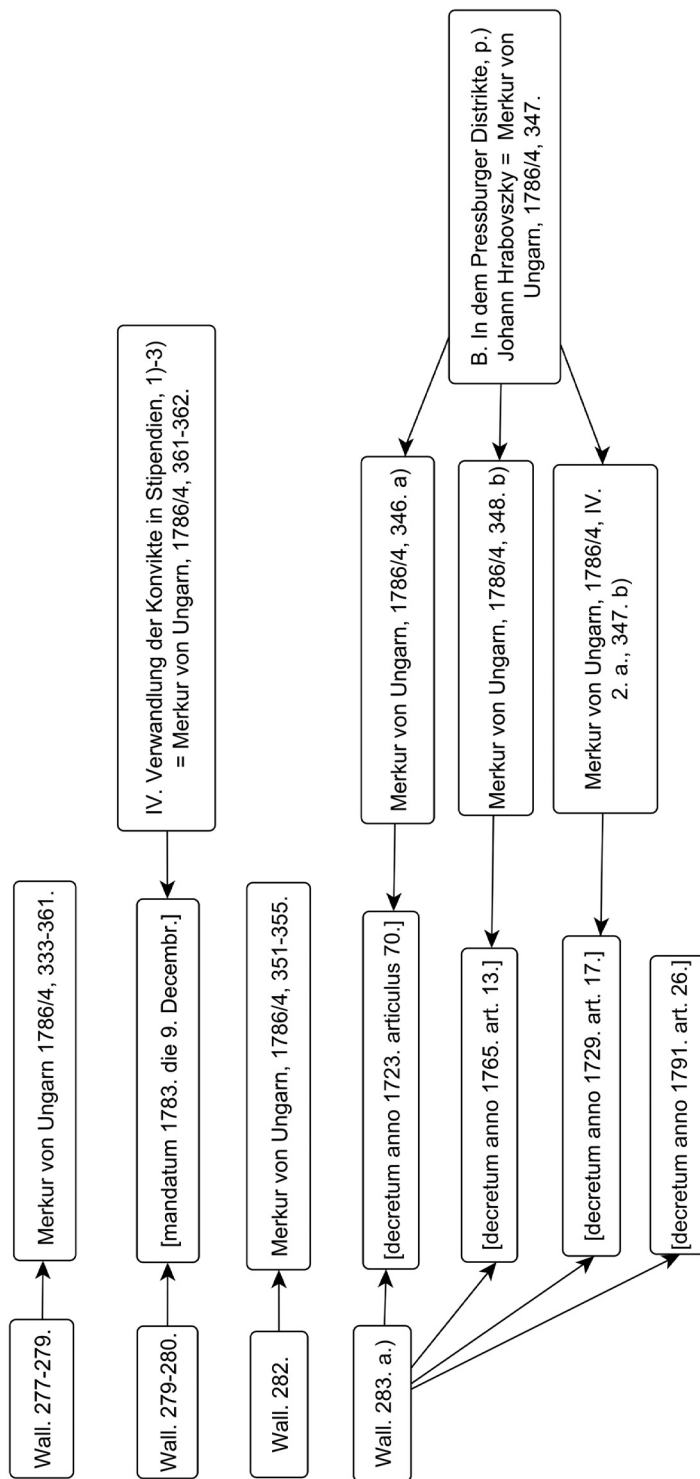
¹⁹ Marina FRASCA-SPADA, *Compendious footnotes = Books and the Sciences in History*, ed. Uő, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 171–189.

²⁰ BALOGH, *Edmund Burke...*, i. m., 53.

kapcsolódó lábjegyzetben olvasható a 347–348. oldalon. Ez beleesik a Wallaszky által a fejezet kezdetén megadott oldalszámartományba (333–361). Kovachich lapjából származik azonban egy hivatkozott mandátum szövege is, a 361–362. oldalokról – ez éppenséggel kívül esik a Wallaszky által megadott kereteken. Az idézett cikkek és a *Conspectus* közötti út tehát Kovachich folyóiratán keresztül képződik meg, Wallaszky tudása a dekrétumokról és a mandátumról közvetett. Egy hálózatelméleti modellben elképzelve e hivatkozások és szövegátvételek rendszerét, azt mondhatjuk, Wallaszky közvetett tudással rendelkezett mindazon információkról, amely információk (szöveghelyek) a hálózatban csak bemenő élekkel (kapcsolatokkal) rendelkeznek. (Lásd 1. ábra.) Megfogalmazható továbbá a feltételezés, miszerint ha egy esetben a hivatkozások hálózata arra enged következtetni, hogy a hivatkozott ismeretek valamely közvetlen forrásból származnak, úgy a nem hivatkozott ismeretek is a legnagyobb valószínűség szerint ugyanabból a közvetlen forrásból származnak, ahogyan azt láttuk az említett mandátum esetében. Hasonlóképpen a *Merkur von Ungarn* 1786. évi 4. számában, annak a 382–383. oldalán található meg a *Conspectus* 280–281. oldalának sorai („Omnes Stipendiati [...] In tertia 250 singulus 160 fl.”) – szintén jelöletlenül. E szövegátvétel érdekessége, hogy forrása nem csupán a korábban hivatkozásaként megadott oldalkereteken túl található, hanem hogy jól mutatja, Wallaszky válogatott a *Merkur von Ungarn* információiból. Végző soron tehát Wallaszky a *Merkur von Ungarn* 1786-os évfolyamának csaknem egész *Verordnungen, die Schulanstalten, und derselben Veränderungen und Verbesserungen betreffend* címet viselő 4. füzetét²¹ felhasználta. A füzetekhez pedig legnagyobb valószínűség szerint a Kovachich Márton Györggyel való személyes kapcsolaton keresztül jutott el.²²

²¹ IV. 2. a. *Verordnungen, die Schulanstalten, und derselben Veränderungen und Verbesserungen betreffend*, Merkur von Ungarn: Oder Litterarzeitung für d. Königreich Ungarn u. Dessen Kronländer, 1786, 4. sz., 333–430. – A „IV. 2. a.” jelzés a Merkur von Ungarn felhívása után olvasható „rovatok” rendszerére utal. A IV. pont a *Litteraranstalten und Verordnungen*, amelynek 2. alpontja a *Landesherrliche und obrigkeitliche Verordnungen, das Schul-Litterar-Kunst-und Bücherwesen betreffend*, és ennek a) pontja a 4. füzet élén álló „cím”.

²² Wallaszky 1806-ban például azt írja Kovachichnak, hogy az 1786-os évfolyam mind a 12 lapszáma megvan már neki, elkéri azonban az 1787. évi 6. számot. Lásd: Paullus Wallaszky Kovachich Márton Györggynek, Jolsva, 1806. október 8., OSZK Kt. Quart. Lat. 43., Tom. XXII, 85–86.

1. ábra. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 277–284. oldal hivatkozásai

A hálózatelmélet kínálta modellezési és értelmezési keretet²³ érdemesnek tűnhet tehát a historia litterariák egy szélesebb anyagán is kipróbálni. Ugyan a hálózat kutatás az irodalomtudomány számtalan területén kínált új perspektívákat, történeti tárgyú kutatásokban eddig leginkább a személyes kapcsolati hálók elemzésére tűnt alkalmazhatónak.²⁴ Történeti-filológiai alkalmazása mellett szól ugyanakkor a 18. századi tudásigazgatás kooperativitása.²⁵ Amennyiben a tudás sokkal inkább kollektív munka eredménye, mintsem egyéni teljesítmények gyümölcse, lényegtelennek válik, hogy egy adott tudományos munkát ki végez el, egyedül az a fontos, hogy az minél előbb kerüljön be a „közösbe”, és mások újra felhasználhassák. E tudomány szemléletből egyenesen következik, hogy az egyes tudósok az információk közötti minél több kapcsolat kiépítésében érdekeltek, így jöhet létre ugyanis az a bizonyos „közös”. Mindemellett a hálózatelmélet nem történeti alkalmazásai is kínálnak analógiákat a 18. századi filológia világával: ilyen a web feltérképezése (amely az egyes oldalakon található, más oldalakra mutató linkek regisztrálásával készíthető el), valamint az új gondolatok és témák terjedésének vizsgálata (amely egy-egy információ emberek vagy szerverek közötti szóródására irányul).²⁶

A jelen dolgozatban választott szélesebb anyag a *Conspectus* 1808-as kiadásának a 18. századot tárgyaló fejezeteiből, illetőleg azok hivatkozásaiból indul ki.²⁷ A hálózatba igyekeztem beépíteni – a *Merkur von Ungarn* példájának tanulsága nyomán – a hivatkozott művekben található hivatkozásokat is. Az így kapott hálózat pontjai kivétel nélkül szöveghelyek, ezek mérete azonban nem állandó, hanem mindig az adott hivatkozás által meghatározott. Ebből következőleg nem kerültek volna fel a térképre az egyes bennfoglaló művek (mint például a lexikonjegyzékek), ezeket mégis jónak láttam feltüntetni, mégpedig olyan pontokként, amelyekből kapcsolatok ágaznak a hivatkozott részek felé. Így egy irányított hálózat jött létre, amelyben az élek szigorúan egyik pontból mutatnak a másikba, a kapcsolatok nem kölcsönösök.²⁸ (Közvetlen források esetében azonban az élek irányai megfordíthatók: ekkor a források újrafelhasználásának útját kapjuk meg.) Az így keletkezett, 152 pontból

²³ BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya*, [Bp.], Helikon, 2013.

²⁴ Így például: ANTAL Alexandra, *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata*, ItK, 118(2014), 1. sz., 99–117.

²⁵ GIERL, *Kompilation...*, i. m., 64.

²⁶ OROSZ Katalin, VICSEK András, POLLNER Péter, „Influenza” a tudományos szolgálatában: *Információterjedés bloghálózaton = Hálózat kutatás: Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*, szerk. BALASKÓ Mária, BALÁZS Géza, KOVÁCS László, Bp., Tinta, 2010, 71–80.

²⁷ Ez az összesen 162 oldal mintegy a munka harmadrészét teszi ki. – A 18. századi részek kiválasztása mellett szólt e fejezet megfelelő terjedelmén túl, hogy ennek alfejezetei kellően változatosak: a tudósok katalógusaitól kezdve a múzeumok és tudós társaságok bemutatásáig a Wallaszky által alkalmazott minden alkategória megtalálható bennük.

²⁸ BARABÁSI, i. m., 181–186.

és 200 élből álló hálózat csoportterősségi együttthatója meglehetősen alacsony,²⁹ azaz a hivatkozások rendszere valójában nem tud összefüggő hálózatot alkotni, helyette egy nagyobb „kontinensből” és több kis „szigetből” áll. (Lásd 2. ábra.)³⁰ A különálló szigetek olyan hivatkozások rendszeréből épülnek fel, amelynek szöveghelyei a hálózat semelyik másik pontjához nem kapcsolódnak. Ezek kivétel nélkül olyan forrásokra mutatnak, amelyekre csak Wallaszky hivatkozott, és a vizsgált anyagon belül ő is csak egy vagy néhány kizárólag egymással szomszédos helyen. Ilyen például (az ábra bal felső sarkában) a *Merkur von Ungarn* már bemutatott hivatkozásrendszere, de ilyen (bal oldalt középen) Schedius Lajos folyóirata, a *Zeitschrift von und für Ungern* is, amelyre két helyen hivatkozik a *Conspectus* (a Schönvisner Istvánról szóló lábjegyzet³¹ és a Nákó Kristóf által alapított nagyszentmiklósi földművelő iskola esetében.³²) Ugyanakkor Schedius lapjából származik – bár hivatkozás nélkül – annak a beszédnek az ismertetése is, amelyet Asbóth János mondott a Georgikon professzorátusába való beiktatáskor.³³ Önálló szigetet képeznek a Bél Mátyás egy-egy művére történt hivatkozások³⁴ és végül a Benkő József *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus* című munkájára³⁵ való két hivatkozás.

²⁹ A tényleges kapcsolatok száma osztva a maximálisan lehetséges kapcsolatok számával. BARABÁSI, *i. m.*, 54.

³⁰ A dolgozat ábrái a yEd Graph Editor programmal készültek: www.yworks.com/en/products/yed Az ábrát eredeti méretében lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/2_abra.pdf.

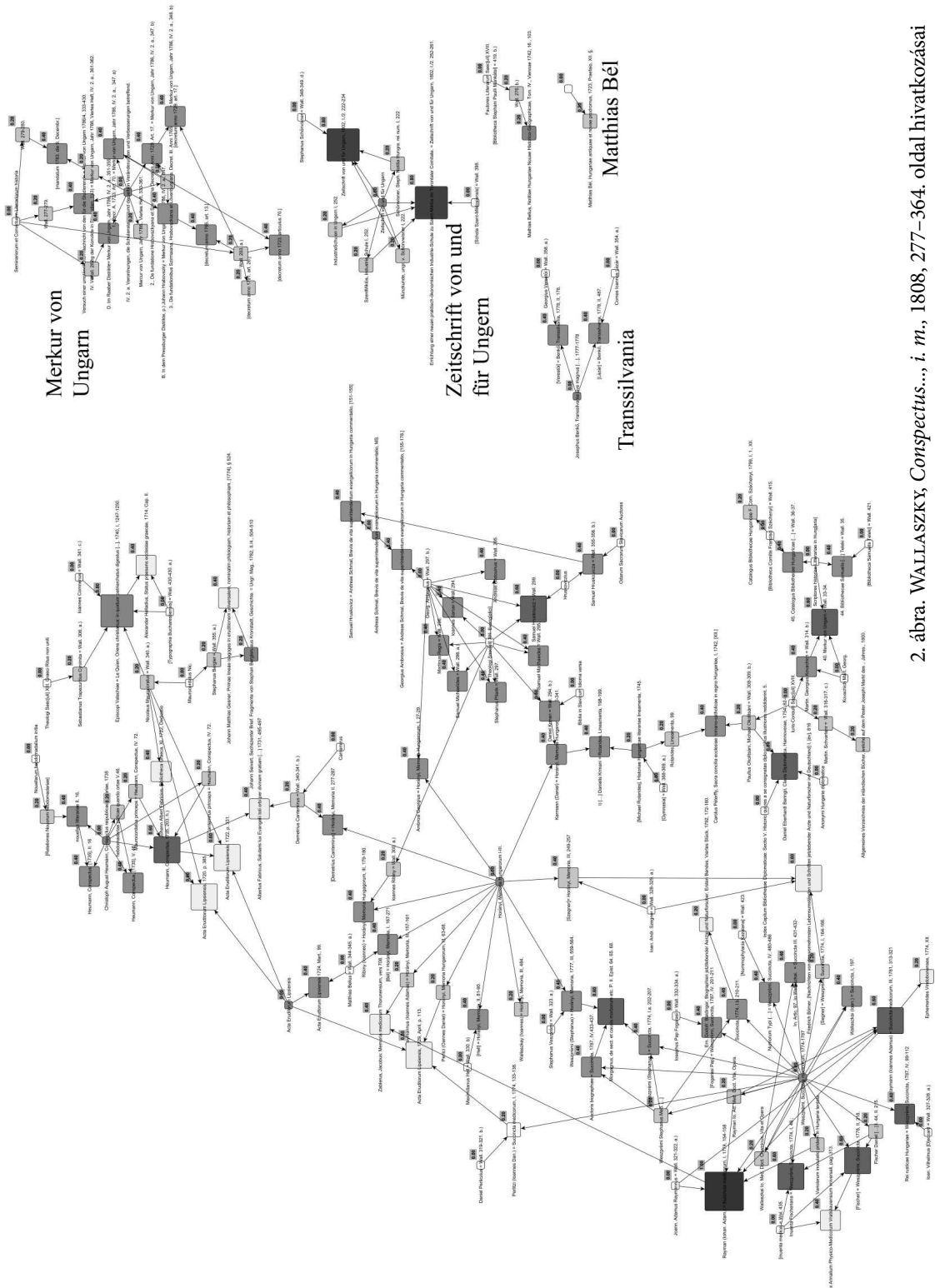
³¹ WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 1808, 348–349. d) – *Notitia Hungaricae rei numariae [...]*, *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. köt., 2. sz., 222–234. (A Wallaszky-szöveg közvetlen forrása feltehetőleg a hivatkozott szöveghely.)

³² WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 1808, 398. – *Errichtung einer neuen praktisch-ökonomischen Industrie-Schule zu Szent-Miklós im Torontaler Comitate*, *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. köt., 2. sz., 252–261. (A Wallaszky-szöveg közvetlen forrása feltehetőleg a hivatkozott szöveghely.)

³³ WALLASZKY, *Conspectus*, *i. m.*, 1808, 397. a.) – *Oratio in auspiciis scholastici 1801/2 in Georgico [...]*, *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. köt., 2. sz., 248. (A Wallaszky-szöveg közvetlen forrása feltehetőleg a hivatkozott szöveghely.)

³⁴ A következő Bél-művekről van szó: Matthias BELIUS, *Hungariae antiquae et novae prodromus [...]*, Norimbergi, Monath, 1723, Praefatio, XII. §.; valamint: Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica [...]*, IV, Viennae, van Ghelen, 1742, 16, 103. (Egyik esetben sem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a Wallaszky-szöveg közvetlen forrása a hivatkozott szöveghely.)

³⁵ BENKŐ József, *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus: Olim Dacia Mediterranea dictus*, Vindobonae, Kurtzbök, I–II, 1778. (Egyik esetben sem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a Wallaszky-szöveg közvetlen forrása a hivatkozott szöveghely.)

2. ábra. WALLASZKY, Conspetus..., i. m., 1808, 277–364. oldal hivatkózsai

A látszólag összefüggő kontinens is csupán néhány vékony híddal összekötött szigetből tevődik azonban össze. A kontinenst alkotó nagyobb szigetek centrumában egy-egy bennfoglaló mű áll. Ezek mérete az ábrán azt tükrözi, hogy Wallaszky milyen gyakran hivatkozott a részegységeikre. A két legnagyobb ilyen középpont Weszprémi István orvoslexikona, a *Succincta medicorum*,³⁶ és Horányi Elek tudóslexikona, a *Memoria Hungarorum*.³⁷ Ha a hálózat összetartóbb volna, e művek minden bizonnyal hálózati csomópontokként működnének: ezek érnék el, hogy a hálózat kis világ legyen, kiemelkedően nagy számú kapcsolataik révén ugyanis a rendszer bármely két pontja között rövid utakat létesíthetnének.³⁸ Az azonban így is egészen bizonyos, hogy ezek vezetnek el a közvetetten ismert művekhez. A közvetetten ismert művek minden esetben olyan pontok, amelyek nem rendelkeznek kimenő, csak bemenő kapcsolattal. A Gierl-féle tudásigazgatási rendszer szerint ezek a szaklexikonok és perifériális folyóiratok. A vizsgált minta alátámasztja ezt a hipotézist. A Weszprémi munkája által a hálózatba kapcsolott, a Wallaszky és Horányi számára közvetetten ismert művek sora jól szemlélteti mindezt: Börner természettudományos életrajzi lexikona,³⁹ Baldinger orvoséletrajzai,⁴⁰ a wroclawi *Sammlung von Natur- und Medicin-...* című természettudományos folyóirat,⁴¹ Giambattista Morgagni *De sedibus et causis morborum*⁴² című munkája, az *Ephemerides Vindobonenses*,⁴³ Jakob Zabler *Memoria medicorum Thorunensium* című verses műve,⁴⁴ továbbá az *Acta Eruditorum Lipsiensis* 1729-es évfolyamának áprilisi száma az, amit feltehetőleg Weszpréminek köszönhetően említ meg mind Horányi,

³⁶ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Lipsiae, Sommer – Viennae, Trattner, I–IV, 1774–1787.

³⁷ HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., I–III, 1775–1777.

³⁸ BARABÁSI, i. m., 72.

³⁹ Friedrich BÖRNER, *Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schriften Jeztlebender Aerzte und Naturforscher in und um Deutschland*, Erstes Zehend, Wolfenbüttel, Meissner, 1748, 816.

⁴⁰ Ernst Gottfried BALDINGER, *Biographien jeztlebender Aerzte und Naturforscher in und ausser Deutschland*, Ersten Bandes Viertes Stück, Jena, Hartung, 1768, 172–180.

⁴¹ *Sammlung von Natur- und Medicin- Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten, [...] In Schlesien und andern Ländern begeben.* – A hivatkozás formája Weszprémnél (többek közt: *Succincta...*, i. m., II, 1778, 218) és Wallaszkynál (*Conspectus...*, i. m., 1808, 435): „Index Annalium Physico-Medicorum Vratislaviensium vniversalis, 313.”

⁴² Giambattista MORGAGNI, *De sedibus, et causis morborum per anatomen indagatis libri quinque*, Venetiis, 1761, Tom. II, Epist. 64., 65., 68. – Hivatkozik rá Weszprémi (*Succincta...*, i. m., I. a, 1774, és Horányi (*Memoria...*, i. m., III, 1777, 563.) – Weszprémi *Succinctája* első kötetének három nyomása volt, az I. a. az első nyomatra utal. Lásd: EMBER Ernő, *Weszprémi István beszélgetése József császárral*, Könyv és Könyvtár, 11(1977), 71–83.

⁴³ A hivatkozás formája Weszprémnél (*Succincta...*, i. m., III, 1781, 314): „Ephemerides Vindobonenses, 1774, partic. XII.”

⁴⁴ Jakob ZABLER, *Memoria medicorum Thorunensium*, [kézirat], 1720. – A hivatkozás formája Weszprémnél (*Succincta...*, i. m., I, 1774, 156): „Ita de hoc Zabler in Memor. Medic. Thorunens. verbo duntaxat meminit vers. 708.” és Horányinál (*Memoria...*, i. m., III, 1777, 158): „Ita de hoc, verbo duntaxat Zabler in memor. Medic. Thorum[!]. v. 708.”

mind Wallaszky. Weszprémi István rendkívül széles körű forrásgyűjtő tevékenysége alapján⁴⁵ feltételezhető, hogy hálózatunk csupán a Weszprémi által forgalomba hozott művek töredékét képes mutatni, de talán még így is jól láttatja az arányokat. Horányi *Memoriája* ugyanis a vizsgált anyag tartományán belül a fentiekén kívül egyedül csak Rotarides *Lineamentájára* tartalmaz utalást.

A centrális szerepű művek által a hálózatba kapcsolt periférikus munkákra más centrális szerepű munkák is hivatkoznak – jöllehet az ő szempontjukból nézve e források már csupán közvetetten elérhetőek. Ugyanakkor ezek az egyesek számára csupán közvetetten létező források azok a pontok, amelyek összekapcsolják a középpontokat, és összetartják a hálózatot. Ők lennének a középpontok gyenge kapcsolatai. Ilyen összetartó, stabilizáló pont minden olyan szöveghely, amelyre több eltérő forrás is hivatkozik. Így például amikor a Zabler-versre egyaránt hivatkozik Weszprémi és Horányi, a wroclawi (boroszlói) *Sammlung von Naturra* Weszprémi és Wallaszky, Szegner András János életrajza kapcsán pedig Börner lexikonjára Weszprémi, Horányi és Wallaszky. Gyenge kapcsolatnak minősül azonban minden a művek közötti belső hivatkozás is: ezek a kontinensen belüli szigetek kiépítésében működnek közre.

A hivatkozások hálózata tehát az esetek egy részében képes megmutatni, hogy mely források lehettek közvetettek és melyek közvetlenek. Ha egy szöveghelyre egyaránt mutat egy csomópont és egy másik pont, akkor nagy a valószínűsége, hogy a hivatkozás kialakulása a csomóponton keresztül történt – ahogyan látható volt ez a *Merkur von Ungarn* esetében is. Jó példa azonban az *Acta Eruditorum Lipsiensis* is, amelynek egy-egy lapszámára Wallaszky ugyan három esetben is hivatkozik, csakhogy ezek közül kettő valójában Heumanntól származó átvétel. Bizonyos esetekben a hálózat arra is következtetni enged, hogy milyen lépésekben terjedtek az információk (hivatkozások): mégpedig azon periférikus források esetében, amelyekre csupán két másik mű hivatkozik. Hiszen a hivatkozó két szöveg közül nyilvánvalóan a korábbi megjelenésű volt a közvetítő. Így például Horányi Elek a *Succinctából* építkezett Perliczi Dániel életrajzi szócikkének megírásakor, azaz rajta keresztül jutott el az *Acta Eruditorum Lipsiensis* 1729-es számához.⁴⁶ Abban az esetben viszont, ha három helyről is hivatkoznak egy szöveghelyre az időben harmadik hivatkozó elméletben már bármelyik korábbi kettőtől átvehette a hivatkozást, és nem rajzolható fel a szövegek leszármazása, ahogyan például a már idézett Szegner András-életrajz esetében sem.

A leggyakoribb azonban mégis az az eset, amikor a szövegek egyáltalán nem hivatkoznak egymásra, mégis tételeznünk kell közöttük valamiféle kapcsolatot. Megfogalmazható erre az esetre egy hipotézis, amely szerint a szövegátvételek hálója

⁴⁵ SZELESTEI N. László, *18. századi tudós világ, II.: Weszprémi István (1723–1793) és orvostörténeti műve*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 519–562, 548–551.

⁴⁶ „Perlitzi (Ioannes Dan.)” = WESZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., I, 1774, 133–138. – „Perlici (Ioannes Daniel)” = HORÁNYI, *Memoria...*, III, 1777, 63–68. – Természetesen az sem kizárt, hogy a két tudós levélben osztotta meg egymással a Perliczire vonatkozó információkat – amelyeket Weszprémi egyébként magától Perliczitől szerzett be. Lásd: SZELESTEI N. László, *18. századi tudós világ I.: Perliczi János Dániel (1705–1778)*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1978, 407–437, 410.

analóg a hivatkozások hálójával: struktúrájuk hasonló, a szövegátvételek hálózata azonban kevesebb pontot és több kapcsolóélt tartalmaz. Mindkét hálózatnak részét képezik azok a szövegek, amelyek az adott felhasználó (esetünkben Wallaszky) szempontjából nézve közvetlen forrásnak tekinthetők. Ilyen Christoph August Heumann *Conspectusa*, Horányi *Memoriája*, Weszprémi *Succincta medicorum*, Andreas Schmal superintendensekről írott kéziratos munkája,⁴⁷ *Le Quien Oriens Christianusa*, Rotarides *Lineamentája*, Benkő József *Transsilvaniája*, a *Merkur von Ungarn* és a *Zeitschrift von und für Ungern* – de nem ilyen az *Acta Eruditorum Lipsiensis*. S mivel a népszerűségi kapcsolódás tétele szerint egy, a hálózatba újonnan belépő pont nagyobb valószínűséggel kapcsolódik a már több kapcsolattal rendelkező pontokhoz,⁴⁸ feltételezhetjük, hogy Wallaszky forrásainak legjelentősebb hányada az imént felsorolt szövegekből fog előállni. – Ahogyan ezt néhány próba már be is bizonyította: a *Merkur von Ungarn*, a *Zeitschrift von und für Ungern* már bemutatott eseteiben, de Weszprémi *Succinctája* esetében is: Wallaszky János életrajzát ugyanis Weszprémitől vette át Wallaszky.⁴⁹ A sok információt tehát kevés forrás szervezi⁵⁰ – ahogyan Wallaszky munkája is sok információ újraszervezésére jött létre. Talán nem véletlen ebből a szempontból, hogy azok a művek viselkednek középpontokként, amelyek formailag lexikonok: ezek ugyanis nagyon sok információt tudnak könnyen újrafelhasználható formában tárolni.

A 18. századi tudós világ hivatkozáskultúráját illetően továbbra is csak részismerteink vannak. Wallaszky esetében egyértelműen megfogalmazható, hogy minden esetben, amikor hivatkozta Weszprémi lexikonát, egyúttal újrafelhasználja is, ellenben nem minden esetben hivatkozik rá, amikor szövegrészt kölcsönöz tőle. Weszprémi hivatkozásai olyan forrásokra mutatnak, amelyek szaklexikonok vagy szakfolyóiratok. Horányi hivatkozásaiból tudható (egyszer hivatkozik Zablerre, egyszer az *Acta Eruditorum Lipsiensis*re, egyszer Morgagnira, egyszer Börnerre), hogy felhasználta Weszprémi szócikkeit,⁵¹ ugyanakkor nem hivatkozott rájuk. Ezek alapján a következő hipotetikus irányelvek fogalmazhatók meg: szinte mindig hivatkozandó valamely szöveg abban az esetben, ha olyan információkat kínál, amelyeket a hivatkozó szöveg nem. Hivatkozandó valamely szöveg abban az esetben, ha az szaklexikon, szakfolyóirat vagy egyéb olyan médium, amely nem könnyen vonható be a tudomány vérkeringésébe. Végül: nem hivatkozandó valamely szöveg, ha az adott szövegrészben már sokszor hivatkozták (vö. „hogy mégse legyenek mindenütt emlegetve”).⁵²

⁴⁷ Modern kiadásban: Andreas SCHMAL, *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio*, kiad. FABÓ András, Pest, Osterlamm, 1861 (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica, 1).

⁴⁸ BARABÁSI, *i. m.*, 98.

⁴⁹ „Wallaszky (Ioan.)” = WESZPRÉMI, *Succincta...*, *i. m.*, I, 1774, 197. – „Ioan. Wallaskai” = WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 1808, 322. a).

⁵⁰ A helyzet persze nem matematikailag áll elő: ha szerzőnknek van két jó lexikona (és van neki, mert láthatólag használja őket), miért ne írna ki belőlük az anyagához kapcsolódóan minél több adatot?

⁵¹ Egészen pontosan tudható, hogy az életrajzok kötetét magától Weszprémitől kapta meg Horányi. Lásd SZELESTEI N., *18. századi tudós világ II...*, *i. m.*, 550.

⁵² Lásd 1. jegyzet.

3. Lexikont lexikonból

„A lexikont lexikonból írták, írják ma is.”⁵³ Tehát ha valaki már benne van egy lexikonban, akkor benne lesz a következőben is, majd a harmadikban, és így tovább a világ végezetéig, míg a lexikonok óriásira bővülnek? Ez nyilván nem így működik. A kérdés az lesz, hogy a terjedelmi korlátok mellett mi irányítja a lexikonokba való be- és kikerülés folyamatát. – A kérdés megválaszolásához most nem egy adott műhöz kapcsolódó hivatkozások sorát fogjuk végigkövetni, hanem egyetlen témához tartozó információcsoport időben való változását. Ez a téma a „tudós nők” témája.⁵⁴ A hozzátartozó információk pedig az egyes nőéletrajzok. A vizsgálatba vont lexikon-szerű források a következők voltak: Czvittinger Dávid *Specimenje* (1711),⁵⁵ Bod Péter *Magyar Athénasa* (1766),⁵⁶ Weszprémi *Succincta medicorum* (1774, 1778, 1781, és 1787),⁵⁷ Horányi *Memoriája* (1775, 1776 és 1777),⁵⁸ Benkő *Transsilvaniája* (1778),⁵⁹ Wallaszky *Conspectusának* két kiadása,⁶⁰ Horányi *Nova Memoriája*,⁶¹ Schedius Lajos tervezett életrajzi lexikona,⁶² végül az *Ungrisches Magazin* (1781),⁶³ a *Magyar Musa*

⁵³ TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen) = Uő, Tanulmányok...*, i. m., 88–115, 102.

⁵⁴ A téma kiválasztását az motiválta, hogy ez volt a historia litterariák által alkalmazott kategóriák közül a legkevésbé történeti, minthogy tudós nők definiálása elsősorban a biológiai nemen alapul, amely a keresztnév alapján kikövetkeztethető. – Míg tehát a nők ugyanazok lesznek Wallaszkynál és Szinnyeinél, és ma is könnyen megmondható, hogy melyek ezek, addig például a matematikusokra mindez már kevésbé igaz.

⁵⁵ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti – Lipsiae, Kohlesius, 1711, 241, 244, 262–263, 337–338, 349.

⁵⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, 1766, 42–44, 55–56, 163–164, 222.

⁵⁷ WESZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., I, 1774, 18–20, 39–40; WESZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., II, 1778, 213–215; WESZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 300–307.

⁵⁸ HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., I, 1775, 135–137, 290–291, 466–467, 614–615; HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., II, 1776, 91–92, 503–504; HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., III, 1777, 74–75, 476–477.

⁵⁹ BENKŐ, *Transsilvania...*, i. m., II, 1778, 422–423, 512–516.

⁶⁰ WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii – Lipsiae, Loewe, 1785¹, 71–73, 131, 169–170, 246–257; WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 91–93, 104–105, 146–147, 172, 226, 362–363.

⁶¹ HORÁNYI, *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, I, Pestini, Trattner, 1792, 317, 457, 502, 513–514, 549.

⁶² Schedius Ludovici *Lexicon Scriptorum Hungarorum*, 1800 körül, OSzK Kt. Quart. Lat. 31. – A munkáról lásd BALOGH Piroska, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok), 175–197. – A kézirat a lexikonba beválogatandó írónak csupán a neveit tartalmazza.

⁶³ Windisch [Karl Gottlieb], *Von der Gelehrsamkeit des Ungrischen Frauenzimmers. An das Fräulein v. P.***, *Ungrisches Magazin*, 1781, 4. sz., 482–488.

(1787)⁶⁴ és a *Honművész* (1833).⁶⁵ – A sor természetesen még bővíthető és dúsítható volna.⁶⁶

A források és az egyes nevekhez tartozó életrajzok kapcsolatait egy hálózatban ábrázoltam. (Lásd 3. ábra.)⁶⁷ Az ábrán a nőéletrajzok négyzetes, míg az ezeket tartalmazó források téglalap alakú mezőkben jelennek meg. A hálózat középpontjában Wallaszky Pál historia litterariájának második kiadása áll. Körülötte kör alakban láthatók azok a nőéletrajzok, amelyek megtalálhatók e kiadásban. Az ezt követő körben láthatók az egyéb életrajzi források. Ezek befelé irányuló élei a Wallaszkyknál is megtalálható életrajzokra, míg kifelé mutató éleik a Wallaszkyknál nem szereplő szócikkek felé mutatnak. Látható, hogy míg bizonyos személynevek elsősorban egy-egy forráshoz kapcsolódnak, addig más életrajzok több forrásban is megtalálhatók. A legtöbb kapcsolattal rendelkező, tehát a leggyakrabban előforduló szócikkek nagyobb négyzettel vannak jelölve.⁶⁸

A 18. század végi historia litteraria nézőpontjából felrajzolt hálózat azt mutatja, hogy a források nem egyenértékűek. A szabály szerint ugyanis a hálózat régi pontjai könnyebben szereznek új kapcsolatokat – hiszen több idejük volt erre.⁶⁹ Czvittinger Dávid *Specimenje*, a legrégebbi forrás hét életrajzot is tartalmaz, ezek közül azonban csupán egy szerepel a *Magyar írók élete és munkái*ban. Nem azért nem került bele a későbbi lexikonokba Schumberg Tóbiás lánya és felesége,⁷⁰ mert nem Magyarországon éltek, és nem magyar nyelven alkottak, mert mindez Dorothea Balduinnra (Balduin Dorottyára) is igaz, hanem azért, mert senki nem használta fel Czvittinger adatait e hölgyekkel kapcsolatban. A Dorothea Balduinnról írtakat ezzel szemben kijegyezte és újraközölte Wallaszky még munkája 1785-ös kiadásában, tőle átkerült a *Succincta* 1787-es kötetébe és a *Magyar Musa* kétrészes cikksorozatába (amely a Wespriemi-szöveg magyar fordítása).⁷¹ Innen pedig meg sem állt Szinnyei József. A második tudóslexikon, Bod Péter *Magyar Athénasa* jóval sikeresebb médium volt. Négy nőéletrajzából három a legtöbb, egy pedig a második legtöbb kapcsolattal rendelkezik.

⁶⁴ *Debretzenben. D. W. I. Ur., Magyar Musa, 1787, 43. sz., 342–344; A' félbe szakasztott munkának hátra maradt része, Magyar Musa, 1787, 44. sz., 345–350.*

⁶⁵ *Tudós Magyar Asszonyok, Honművész, 1833, 33. sz., 263–264; 34. sz., 271–272; 35. sz., 278–279; 36. sz., 387–288; 37. sz., 295–296; 38. sz., 302–304; 39. sz., 311, 314.*

⁶⁶ Érdemes volna kiegészíteni a sort Sándor István *Magyar Könyvesházával* és a Széchényi-katalógussal, mivel feltehetőleg ezek magyarázzák a *Honművész* intenzív kánonbővülését. – A *Honművész* a csak nála szereplő életrajzok esetében ugyanis kizárólag műcímeiket (kora újkori életrajzok esetében forrásrészleteket) közöl.

⁶⁷ Az ábrát eredeti méretében lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/3_abra.pdf.

⁶⁸ Az ábra eredeti méretű változatában látható, hogy a nagyobb méretű négyzetek felső indexben nagyobb számot is kaptak. A maximum 1.00. – Az ezzel az értékkel rendelkező nevek bírnak a legtöbb kifelé mutató kapcsolattal, azaz ezek találhatóak meg a legtöbb forrásban.

⁶⁹ BARABÁSI, *i. m.*, 108.

⁷⁰ CZVITTINGER, *i. m.*, 337–338.

⁷¹ CZVITTINGER, *i. m.*, 349. – WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 1785, 169–170; WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 1808, 226. – WESPRIEMI, *Succincta...*, *i. m.*, IV, 1787, 307. – *Magyar Musa, 1787, 44. sz., 347.*

Az életrajzokhoz tartozó információk tehát hasonlóan az újítások vagy eszmék elterjedéséhez, el kell, hogy jussanak valamely középponthez, amely gyenge kapcsolatai révén továbbítani tudja ezeket más pontok felé. Azok a pontok, amelyek sikeresen továbbítanak információkat, középpontoknak tekinthetők. Horányi munkája mind a hivatkozások hálózata mind a nőéletrajzok terjedésének hálózata alapján középpontnak mondható.⁷² De csomópontként működhetett Wallaszky *Conspectusa* is, minthogy nem csupán Balduin Dorottya életrajzát örökítette sikeresen tovább, hanem Báthory Griseldisét is, amely Wallaszky első kiadásából bekerült Wespzprémi életrajzi lexikonának 1787-es kötetébe, a *Magyar Musa* cikkébe és a *Nova Memoria*ba is.⁷³ Ezzel szemben a csupán időszakosan sikeres vállalkozások között kell számon tartani a *Nova Memoria* négy életrajzi szócikkét (Bona Julia, Bogasini Lucretia, Beterra Mária, Boschovich Anna),⁷⁴ minthogy ezek egyedül Schedius tervezett lexikonában kaptak volna helyet. Hasonlóképpen folytatásra nem talált kezdeményezés volt a Wespzprémi István-féle középkori gyűjtés (Gizella, Sarolt, Salomaea, Kunigunda),⁷⁵ annak ellenére, hogy mind a halicsi fejedelemszöny, Salomaea, mind Kunigunda lengyel királyné ugyanolyan tudományokban jártas asszony volt, mint a férjével latinul levelező Báthory Griseldis.

A tudós nők itt bemutatott hálózata kevés kivételtől eltekintve szövegátvételek sorából áll. Az átvétel mindenütt jelöletlen marad. Mindössze két esetben találunk egymástól eltérő változatokat: Aragóniai Beatrix és Frangepán Katalin életrajzai kapcsán. Mindkét életrajznak Wallaszky *Conspectusa* az egyik forrása, a másik a *Honművész* (Beatrix esetében),⁷⁶ illetve a *Succincta – Magyar Musa* (Frangepán Katalin esetében).⁷⁷ A későbbi életrajzváltozatok nem csupán más-más adatokat ismertetnek, hanem Wallaszkyétól különböző forrásokat is adnak meg. S hogy e két életrajz esetében miért nem Wallaszkyra támaszkodtak a későbbi szócikkek? A felelet „a lexikont lexikonból” szintagmában rejlik. E nőéletrajzok tudniillik nem a *Conspectus* lexikonszerűen szerveződő részeiben kaptak helyet. A tudós nők ugyanis minden esetben századonként

⁷² A 3. ábrán látható hálózat csupán egy rekonstrukció, amely más szeletét mutatja meg a 18. század végi historia litteraria alapú tudásszervezés működésének, mint a hivatkozások hálózata. Mindegyikből más következtetések vonhatók le arra a virtuális hálózatra vonatkozóan, amelyet természetesen sohasem fogunk tudni a maga egészében modellezni.

⁷³ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 131. a.); WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 172. a.) – WESPZPRÉMI, *Succincta...*, IV, 1787, 304. – Magyar Musa 1787, 44. sz., 345–346 – HORÁNYI, *Nova Memoria*, i. m., 317. – Az életrajz forrása eredetileg a *Ianociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, 1779, II, 14. (Wallaszky és nyomában Horányi hivatkozik is rá.)

⁷⁴ HORÁNYI, *Nova Memoria...*, i. m., 457, 502, 513–514, 549.

⁷⁵ WESPZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 300–307. – A forrásgyűjtés lépéseit és motivációját Wespzprémítől ismerjük: Wespzprémi István Blahó Vincének, 1784. febr. 26., Magyar Ferences Levéltárban, Blahó Vince levelezése 3. (Köszönöm Fáy Zoltánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a levél másolatát.)

⁷⁶ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 75. a.) – WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 96–98. a.) – WESPZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 302–303. – Magyar Musa, 1787, 43. sz., 344.

⁷⁷ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 146–147. – Honművész, 1833, 34. sz., 271–272.

követik az írók, költők, filológusok felsorolását. Aragóniai Beatrix és Frangepán Katalin ezzel szemben a mecénások között említetnek, egy kevésbé strukturált szövegtérben. (Frangepán Katalin neve előkerül ugyan a tudós asszonyok katalógusában is, ahol a szerző utal rá, hogy a névhez kapcsolódó információkat korábbi helyeken kell keresni,⁷⁸ úgy tűnik azonban, hogy ez nem bizonyult megfelelő iránymutatásnak.)

Az itt bemutatott jelenségek a lexikonszerű munkák tudáshagyományozásban való kitüntetett szerepére irányítják a figyelmet. A lexikonok előnye ugyanis, hogy sok kapcsolattal rendelkeznek, így könnyű hozzájuk kapcsolódni, kapcsolataik révén pedig sok információhoz juttatnak közvetett hozzáférést. Talán éppen ezért egyben nem hivatkozandó művek is. Mindenképpen olyan tudást képeznek meg, amely közös, és valamiféle közös térben képzelendő el. Az így megszülető köztudás lebontja a szaktudományok közötti határokat, és az információkat az általánosba integrálja, ezt azonban eredetük jelöletlenné tétele révén éri el.⁷⁹

Mi történik azonban az információkkal akkor, amikor a köztudás részeivé válnak? Bethlen Kata életrajza összesen nyolc forrásban található meg. Akár az is lehetséges volna, hogy nyolc erősen különböző Bethlen Kata-életrajz álljon a rendelkezésünkre. Ez azonban nem így van. Az életrajzok szövegváltozatait⁸⁰ összevetve látható, hogy Weszprémi a *Succincta* 1774-es első kötetében Bod adatait fogalmazza át, egészíti ki.⁸¹ Horányi 1775-ös szócikkében szintén a Bod-féle életrajzot használja fel, ő azonban nem tesz hozzá semmit, csupán a Bod Péterre vonatkozó személyes részeket hagyja el. Egyáltalán nem említi meg a Weszprémi által feltüntetett önéletrást. Az *Ungrisches Magazin* tulajdonképpen minden esetben Horányi szócikkeit fordítja németre, így Bethlen Katával kapcsolatban ez sem említi az önéletrást. Wallaszky 1785-ös szócikke viszont igen. Ő azonban csak ezt az egy adatot vette át Weszprémitől, már csak amiatt is, mivel lényegesen rövidebb életrajzot ad, mint a korábbi források. A *Magyar Musa* cikke a Weszprémi-féle szócikk magyar nyelven való újraközlése. A *Honművész* ismeri az önéletrást, ugyanakkor megemlíti azt a Bodtól származó adatot is, miszerint Bethlen Katát Borosnyai Márton és Köleséri Sámuel oktatta fűvészetre. Nem nevezhető meg tehát forrásaként egyetlen konkrét korábbi életrajz sem. – A nyolc Bethlen Kata-életrajz helyett tehát egyetlen, variánsaiban létező életrajzunk van, a variánsok alapjait pedig a két legkorábbi forrás jelenti. Mindez könnyen belátható, ha meggondoljuk, hogy

⁷⁸ „Altera est Catharina de Frangepanibus, cuius superius habuimus mentionem.” WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 172.

⁷⁹ Hasonló modellt vázol fel: Ulrich Johannes SCHNEIDER, *Die Konstruktion des allgemeinen Wissens in Zedlers 'Universal-Lexicon' = Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: Das europäische Modell der Enzyklopädien*, hrsg. Theo STAMMEN, Wolfgang E. J. WEBER, Berlin, Akademie Verlag, 2004, 81–101.

⁸⁰ BOD, i. m., 42–44; WESZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., I, 1774, 18–20; HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., I, 1775, 290–291; Ungrisches Magazin, 1781, 4. sz., 487.; WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 246. c.); WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 362. c.); Magyar Musa, 1787, 44. sz., 347–348.; Honművész, 1833, 35. sz., 279.

⁸¹ Weszprémi István ugyanis törekedett adatai ellenőrzésére és kiegészítésére. SZELESTEI N., *18. századi tudós világ II...*, i. m.

a második életrajz (nevezzük ezt B-nek) állhat A-ból (ez az első szöveg), vagy A + X-ből vagy X-ből (ahol X a teljesen új adatokból álló változatot jelölné – ilyen azonban nem szokott előfordulni). A harmadik, a C szöveg állhat A-ból vagy B-ből vagy A + X-ből vagy B + X-ből vagy AB + X-ből. Minthogy mindegyik új szöveg valamely régire épít, világos, hogy a legnagyobb valószínűség szerint a nyolcadik szöveg a legnagyobb mértékben A elemeit fogja tartalmazni, ezt követően pedig B elemeit. Az életrajzok tehát homogenizálódnak. Másrészt kontaminálódnak is, ami azt jelenti, hogy filológiailag csak A-tól, illetve B-től való körülbelüli távolságukat lehet meghatározni, közvetlen eredetüket azonban már nem minden esetben. Az A-tól illetve B-től való távolság növekedésével erősödik a kontamináció és a homogenizáció mértéke.

Az információk ugyanis nem lineárisan terjednek, hanem sokszorozódnak, mégpedig az által, hogy több őket továbbító médiummal létesítenek kapcsolatot. A sokszorozódás a hálózatok világában azt jelenti, hogy kellő számú pont rendelkezik kellő számú kapcsolattal ahhoz, hogy a hálózatot stabilizálja. Elképzelhető tehát, hogy a 18. század végi historia litteraria alapú információs hálózatban is létezik egy kritikus pont, amely fölött a rendezetlenségből létrejön a rend.⁸² S ezt a rendet neveznénk mi a köztudás állandósulásának.⁸³ Retorikailag pedig talán toposzképződésnek: azaz azon állapot létrejöttének, amikor valami már annyiszor van leírva (annyi kapcsolata van), hogy elveszíti egyediségét, eredete nem jelölendővé válik.

4. Hova mutatnak a mutatók?

Wallaszky historia litterariája tehát olyan lexikonjellegű munka, amely a köztudás létrehozásában és elérésében volt érdekelt. De hogyan is érhető el a köztudás? Illetve pontosan mi is az, ami elérhető? A kérdésre talán a produkció oldaláról lehet a leg-egyszerűbben választ találni.

Ha azt próbáljuk meg modellezni, hogy hogyan dolgozott valamely historia litteraria szerkesztője, az excerpálásból kell kiindulni.⁸⁴ Az excerpálás és a historia litteraria kapcsolatát mi sem példázza szebben, mint Weszprémi István *Succincta medicorum*ának alcíme: *Excerpta ex adversariis auctoris* – azaz „Kijegyzések a szerző házi naplójából”. Wallaszky is az excerpálással kezdi az anyaggyűjtést. Hogy mindjárt egy ismerős példát nézzünk, Czvittinger tudóslexikona, a *Specimen* egy, Wallaszky által tulajdonolt példányának második lapjára a következőket írta: „De Erudita Muliere vid. p. 349.”

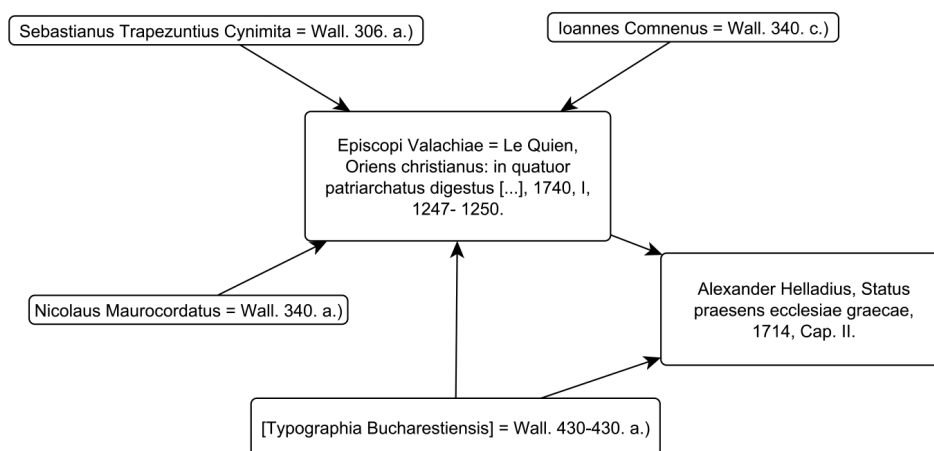
⁸² BARABÁSI, *i. m.*, 88.

⁸³ Talán hasonló jelenség történik a kánonképződés folyamata során is: „Hálózatelméleti szempontból eszerint az irodalmi kánon olyan pontok (szövegek) halmazaként válik definiálhatóvá, amelyben a pontok (a kánon értékelő funkciójából adódóan) különböző hierarchikus szinteken helyezkednek el, s amely végsősoron (ebben a nagyon szűk értelemben) a hálózat elemeinek aktuális »népszerűségi hierarchiáját« rögzíti.” MÉSZÁROS Márton, *Hálózat és irodalom*, Szépirodalmi Figyelő, 2008, 3. sz., 47–55.

⁸⁴ Helmut ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi: Zur Pragmatik alphabetischer Buchregister = Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung*, *i. m.*, 191–203.

(azaz: tudós asszony, lásd 349. oldal).⁸⁵ A *Specimen* 349. oldalán pedig Balduin Dorottya életrajza található. Wallaszky feltehetőleg nem nézte át újra a *Specimen* életrajzeit historia litterariája írásakor, hanem a korábbi, könyv eleji kijegyzéseire támaszkodott. S hogy miért is kellett kiírnia a munka elejére ezt az adatot? Mert Czvittinger lexikonának nem volt mutatója.

Az excerpálás mint hétköznapi (magán-) használatú tudásmenedzsment tehát a következőképpen működik: egy adott szövegrészhez címszót vagy címszavakat társítunk.⁸⁶ Jól tetten érhető ennek nyoma a már kész munkában is: elég csak megfordítani a hivatkozási hálónk éleinek az irányait. Vegyük példaként Le Quien *Oriens christianus* című munkáját,⁸⁷ amelyre Wallaszky a *Conspectus* négy különböző helyén is hivatkozik: a görög vallású Sebastianus Trapezuntius Cynimita életének tárgyalásakor, a történettudósok és régiségbúvárok közt számon tartott Nicholaos Mavrocordatos havasalföldi fejedelem és Johannes Comnenus⁸⁸ munkásságának a bemutatásakor, végül a nyomdák fejezetrészben a bukaresti nyomda ismertetésénél. (Lásd 4. ábra.) Láthatjuk, hogy ez utóbbi esetben feltehetőleg az Alexander Helladius munkájára való utalást is átveszi Le Quientől.

4. ábra. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808. hivatkozásai Le Quien *Oriens christianus*ára

⁸⁵ Wallaszky Pál bejegyzései Czvittinger Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, [Francofurti et Lipsiae 1711.] című művében, OSZK Kt. Quart. Lat. 3866., [2].

⁸⁶ Gyakorlati leírását lásd: *Meiners Kristófnak Nagybirt. Kir. Tanácsosnak és Göttingai Prof. Oktatása, miképpen kellessék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban és kijegyezgetésben és írásban gyakorolni*, magyarra fordította és az Ifjaknak legszükségesebb könyvek' esméretével megbővítette Kis János, Győr, Streibig József, 1798, 38–45. Továbbá: Kovács Sámuel, *A könyvekről és azoknak olvasásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1823, 12. sz., 48–70.

⁸⁷ Michel LE QUIEN, *Oriens christianus, in quatuor patriarchatus digestus: Quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*, Paris, Typographia Regia, 1740, I, 1247–1250.

⁸⁸ Nem a bizánci császár, hanem inkább a *Descriptio montis Atho* szerzője.

Mind a négy információcsoport kapcsán az *Oriens christianus* havasalföldi püspököt tárgyaló 1247–1250. oldala a forrás, összesen tehát kétlapnyi szöveg (Le Quien ugyanis hasábokat, nem pedig lapokat számozott). A néhány hasábnyi szöveghez azonban a magyarországi irodalmat illetően négyféle tárgyszó is társítható, így került Le Quien írása a *Conspectus* négy különböző helyére. Wallaszky azáltal, hogy címszavakkal látta el a forrásszöveget, majd ezeket új sorrendbe rakta, a tudás újrendezését hajtotta végre.

Vannak munkák, amelyek megspórolják az olvasónak az excerpálás tevékenységét: mindazok, amelyeket szerzőjük mutatóval látott el. Bár az index már a középkorban is létezett, 16. század végétől terjedt el széles körben, lehetővé téve a nem lineáris olvasást és egy racionális szövegszervezést.⁸⁹ A 18. századra aztán ez az eszköz kiszorul a monográfiákból, és kizárólag a lexikonszerű munkákban élt tovább. A magyarországi historia litterariák közül először Bod Péter látta el „Mutató táblá”-val munkáját. (Czvittinger Dávid és Rotarides Mihály tehát még nem.) Weszprémi István pedig lexikonsorozata utolsó kötetében adta közre nem csupán személyneveket, hanem olyan címszavakat is tartalmazó indexét, mint például a „Mulieres Hungariae eruditae”, azaz „Magyarország tudós asszonyai”. Egybeszedve megtaláljuk azonban itt a németországi egyetemeket járt hallgatók neveit is, egyetemek szerinti bontásban.⁹⁰ Horányi irólexikonának utolsó kötete is tartalmazott mutatót, amely különösen tanulságos, hiszen e lexikon egyébként is csak a betűrend elvét érvényesítette. Úgy tűnik, a lexikon készítői nem várták el az olvasótól, hogy az végigpörgetve csak úgy keresgéljen a munkában, hiszen a mutató lehetővé tette, hogy az indexen kívüli részeket már csak akkor kelljen kinyitnia, ha meggyőződhetett róla, hogy amit keres, azt meg is fogja találni. Nemcsak könyvformátumú lexikonokban, hanem a tudás igazgatására létrejött más munkában is találkozhatunk azonban indexszel. A németországi tudományos újságok mintájára⁹¹ Kovachich is mutatózta a *Merkur von Ungarnt*: minden évfolyam 12. füzetében a mutatóból és az évfolyam tartalomjegyzékéből állt. De természetesen volt indexe a *Zeitschrift von und für Ungern*nek is.

A *Conspectus* két kiadásának mutatói eltérő szerkezetűek. Az 1785-ös első kiadás mutatójában személynevek és tárgyszavak együttesen szerepelnek, az utolsó szavak pedig minden esetben csak a releváns előfordulásokhoz irányítanak el. Az 1808-as kiadás mutatója külön tartalmaz egy minden egyes előfordulást rögzítő személynévmutatót és egy, csak a lényeges szöveghelyekre mutató tárgymutatót. Kovachich Márton György, aki talán maga is közreműködött a második kiadás

⁸⁹ ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi...*, i. m., 196.

⁹⁰ Weszprémi az orvosi és életrajzi tárgyú szócikkek közé rendre vegyes témájú adatokat illeszt. Ezek vagy egy-egy orvoséletrajzból ágaznak ki (mintegy asszociatíván), vagy két életrajz között jelennek meg, tipográfiaiailag nem kiemelten, a betűrend elvét azonban felrúgva. Weszprémi továbbá igen gyakran csatolt a későbbi kötetekbe kerülő utólagos kiegészítéseket a korábbi kötetek szócikkeihez. A munka tehát csak az index segítségével használható.

⁹¹ Az *Acta Eruditorum Lipsiensis* évente állít ki indexet.

indexének elkészítésében,⁹² ugyanezt az elvet alkalmazta korábban a *Merkur von Ungarn* személynévmutatójának elkészítésekor. Hogy Kovachich nem minden elméleti reflektáltság nélkül vetette bele magát az efféle munkákba, azt jól mutatja, hogy az *Institutum diplomatico-historicum* című tervezetében egy külön fejezetet írt az indexek és elenchusok készítéséről. Megkülönbözteti a személy- és a helynevek mutatóját, valamint a köznevek névmutatóját. Ez utóbbinak is két fajtáját nevezi meg: a materiális és a reáindexet.

*A materiális indexet a reálistól meg lehet különböztetni, mivel a materiális indexet a személyek és helyek mutatójától való különbözőségéből fakadóan másként Index rerumnak [dolgok mutatójának] is nevezik. Ezzel szemben a reális nem pusztán szavakat jelöl, hanem az azokhoz kapcsolódó ismereteket is, vagyis a szövegben benne foglalt tényleges ismereteket is röviden megadja. Tehát a reális index is lehet személyek és helyek indexe, amennyiben nem pusztán azok neveit jelzi, hanem röviden azt is ismerteti, ami ezekről a szövegben mondva van.*⁹³

Kovachich definíciója szerint tehát Wallaszky historia litterariájának tárgymutatója reáindex, hiszen állításokat is tartalmaz, szemben a személynévmutatóval. Kovachich az index utalószavainak háromféle elrendezését különbözteti meg: a szisztematikus (valamely rendszer szerint, fő- és alkategóriákat alkalmazó), az időrendi, végül az alfabetikus elrendezést. Mind közül a szisztematikus besorolást ítéli a leginkább tudományosnak.⁹⁴

Hogy a Kovachich leírta különféle indextípusok milyen jellegű tudásigazgatást tesznek lehetővé, azt jól szemlélteti a *Conspectus* két kiadásához készült mutatók különbözősége. Az 1785-ös kiadás indexe reáindex, amely 156 pontot (címszavát és oldalszámot) és ezek között mindösszesen 200 kapcsolatot tartalmaz.⁹⁵ A betűrendbe sorolt utalószavak között éppúgy találunk a kategóriák hierarchiájában feljebb, mint lejjebb állót. Megtalálható a „18. századi tudósok” utalószó, a „18. századi evangélikus teológus tudósok” utalószó, de a „szláv nyelvű bibliafordítás” vagy a „Bárány György általi bibliafordítás” is. (Mindezek a könyv struktúrája szerint egymásba ágyazódó alrészek.) A legtöbb kapcsolattal épp ezért a „18. századi tudósok pont” rendelkezik: ez alatt található meg ugyanis a legtöbb szintű és elemszámú alegység

⁹² Legalábbis ezt állítja Schwartner: SCHWARTNER Márton, *Statistik des Königreichs Ungern*, I, Ofen, 1809, 343. d.) – Wallaszky korábban azt írja Kovachichnak, hogy maga szeretné a nyomtatott ívek alapján elkészíteni az indexet: Paullus Wallaszky Kovachich Márton Györgyhöz, 1807. november 7., OSZK Kt. Quart. Lat. 43., Tom. XXII, f. 257.

⁹³ „Index materialis a Realis ita distingui potest, quod materialis ad differentiam ab *Indice Personarum et locorum*, alias etiam *Index rerum* vocetur. *Realis* autem non voces nude indicet, sed etiam notiones de iis, seu realem notitiam textu comprehensam brevibus exprimat. Potest itaque Index realis etiam Personarum et locorum esse si non nude solum eorum nomina indicet, sed quid de iis in textu praedicetur, paucis referat.” KOVACHICH Márton György, *Institutum diplomatico-historicum Inclyti Regni Hungariae [...]*, Pestini, Trattner, 1791, 98. a.

⁹⁴ KOVACHICH, *i. m.*, 99–100. – Ugyanekkor a 18. századi Európában ez az elrendezés iskolásnak számított: legalábbis ezt mondja Zedler az *Universal-Lexikon* 19. kötetében (1738). SCHNEIDER, *i. m.*, 97.

⁹⁵ Az indexcímszavak hálózatának ábráját lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/index_1785.pdf.

a hierarchiában. A mutató tehát leginkább a címszavak hierarchiájából következő olvasási ajánlatokat kínál. Az 1808-as kiadás mutatói esetében 1109 pontunk (címszó és oldalszám) és 1339 kapcsolatunk van.⁹⁶ A csomópontokat ugyanúgy a tárgymutató hierarchikus utalószavai szervezik. A hálózat „feje” továbbra is a 18. századi tudósok csoportja, a többi sok kapcsolattal rendelkező pont oldalszám, tehát olyan pontok, amelyeknek csak bejövő kapcsolataik vannak. A hálózat topológiája akkor látszik igazán, ha eltávolítjuk a „18. századi tudósok” középpontot, és a pontokat a kimenő kapcsolatok száma szerint emeljük ki. Ekkor emelkednek ki láthatóan a tárgymutató szisztematikus alkategóriái, és még néhány pont a névmutatóból: Mária Terézia, Horányi Elek, Karl Gottlieb Windisch, Hruskovicz Sámuel, Bél Mátyás, Johannes Seivert, Kovachich Márton György, legnagyobbként pedig Weszprémi István neve. A térkép tehát a hivatkozások térképéhez irányít el minket, hiszen azon tudósok neveit emeli ki, akiknek munkáira gyakran hivatkozik a *Conspectus* 18. századi része. A tárgymutató nélkül azonban a személynévmutató e néhány kiemelkedő pontja nem tudná összetartani a hálózatot. A minden előfordulást rögzítő mutató amennyire modernnek mondható a 18. századi lexikonok világában, – demokratikussága okán – olyannyira anarchikus is: nem támogatja a hatékony keresést.⁹⁷

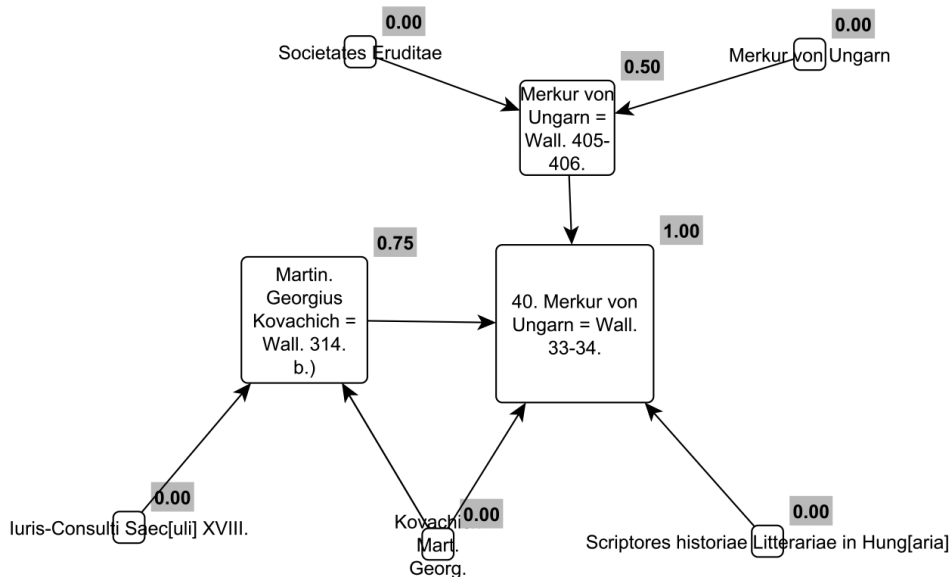
Az indexet tehát nem a művön belüli kapcsolatai teszik hatékony tudományos eszközzé – azaz nem egyetlen szöveg nagyon folyamatos intenzív használatára találták ki. Sokkal inkább arra, hogy a tudás egészében való tájékozódást segítse, azt jelölve meg, ami valamilyen téma szempontjából további felhasználásra érdemes lehet. Az okosan szerkesztett indexre jó példa a *Zeitschrift von und für Ungern* mutatója. Wallaszky három szöveghelyet biztosan felhasznált Schedius folyóiratából, és ebből kettőre hivatkozott is. A *Zeitschrift von und für Ungern* mutatójában mindkét cikk-részre, a nagyszentmiklósi iskolára és Schönvisner István éremtani művére is két-két címszó utal.⁹⁸ Így, ha a hivatkozásaink térképét kiegészítjük az adott szöveghelyekre mutató utalószavakkal, egyes pontjaink megerősödnek, mivel több bejövő kapcsolatuk lesz. Éppen úgy, ahogyan a tudás 18. századi virtuális hálójában is – feltehetőleg – elérhetőbbek azok a szöveghelyek, amelyek több felől is indexelve vannak. Így emelődik ki Wallaszky historia litterariájából a korábbi historia litteraria tárgykörű műveket bemutató *Prolegomena* fejezet 40. tétele, a *Merkur von Ungarn*. (Lásd 5. ábra.) Ugyanis akár ha a Kovachich-életrajzhoz vezető „18. századi jogtudósok” utalószó felől indulunk, akár a „Merkur von Ungarn” vagy a „tudós társaságok” címszava felől kezdünk keresni és továbblapozni, a mű belső utalásainak köszönhetően legnagyobb

⁹⁶ Az indexcímszavak hálózatának ábráját lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/index_1808.pdf. A gyarapodást csak részben eredményezte az új típusú névmutató elkészülése, ugyanis maga a 18. századi fejezet is 58 oldalról 162 oldalra bővült.

⁹⁷ Ahogyan a keresőmotorok közül sem azok a leginkább hatékonyak, amelyek minél teljesebb lefedettséget biztosítanak, hanem amelyek minél inkább a releváns információhoz irányítanak minket el. BARABÁSI, *i. m.*, 181.

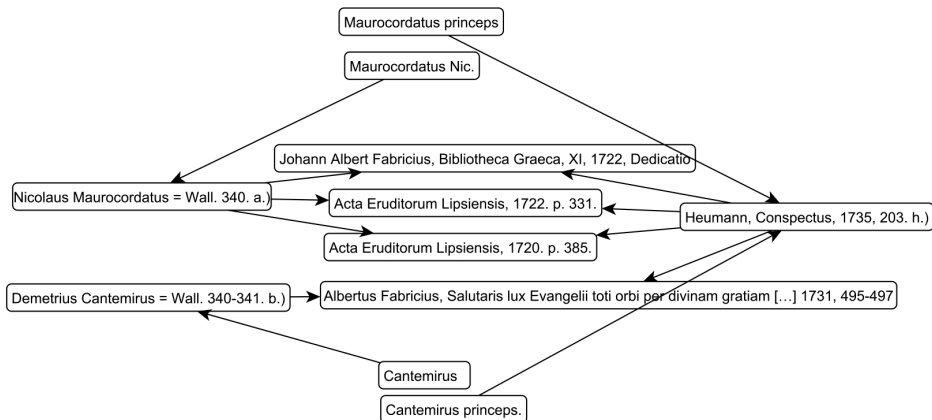
⁹⁸ Előbbire: „IndustrieSchulen in Ungern I, 252” és „SzentMiklós, Industrie Schule I, 252”; Utóbbira: „Schönwisner, Steph. Notitia Hungar. rei num. I, 222” és „Münzkunde, ungr. v. Schönwisner I, 222.”

valószínűséggel a *Prolegomena* 40. tételéhez jutunk el. Az index címszavai tehát alkalmasak arra, hogy kiemeljenek bizonyos szöveghelyeket. Nemcsak a „Merkur von Ungarn” esetében irányítódik azonban az olvasó a *Prolegomena* részszövegei felé, hanem a Széchényi- és Teleki-katalógus kapcsán is.

5. ábra. A *Merkur von Ungarn*ra vonatkozó utalószavak WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808-ban

De vajon lehet-e kapcsolat az egyes külön munkák indexcímszavai között? Ha a kérdést megválaszolni nem is segít az alábbi példa, iránymutatónak talán alkalmas lehet. Wallaszky a *Conspectus* 1808-as kiadásának 340–341. oldalán egy-egy lábjegyzetben ismerteti Nikolaos Mavrokordatos és Demetrios Cantemiros munkásságát. Ahogyan azt már láttuk, a Maurocordatusról írottak egy részének Le Quien *Oriens christianusa* a forrása. A két lábjegyzetszöveg más részei Johann Albert Fabricius egy-egy művére, illetve az *Acta Eruditorum Lipsiensis* egy-egy évfolyamára való hivatkozásokat tartalmaznak. (Lásd 6. ábra.)

6. ábra. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 340–341. oldal hivatkozásai utalószavakkal

Mivel mindig annak a legnagyobb a valószínűsége, hogy Wallaszky a gyakran használt, közvetlenül ismert forrásokat forgatta az $n+1$ -edik esetben is, gyanítható, hogy a hivatkozások és szövegátvételek forrása Horányi, Weszprémi, Heumann, Kovachich, esetleg Benkő József vagy a *Zeitschrift von und für Ungern* lesz. Fellapozva e munkák indexeit, láthatjuk, hogy Horányi ugyan ír Cantemirusról (Wallaszky hivatkozik is erre az életrajzra), a *Memoria* vonatkozó szöveghelye azonban nem említi Fabricius munkáját.⁹⁹ – Annak pedig igen kicsi az esélye, hogy Wallaszky a *Memoriát* és Fabricius művét is felhasználta. – És valóban: Heumann-nál nemcsak a „Cantemirus princeps” utalószót találhatjuk meg az indexben, hanem a mutató által kijelölt szöveghelyen, a IV. caput 72. capitulumában (az 1735-ös kiadás 203. oldalán) a Wallaszky által idézett Fabricius-hivatkozást is. Ugyanez történik, ha a Maurocordatusra vonatkozó helyet lapozzuk fel. Az azonos utalószavak (Wallaszky-nál: „Cantemirus” és „Maurocordatus Nic.”; Heumannnál: „Cantemirus princeps” és „Maurocordatus princeps”) mintha azt sugallnák, hogy a fiók, amelyben az információk találhatóak, egy közös, mindenki számára elérhető térben helyezkedik el. Nem csak Heumann munkája esetében látszik ez így. Weszprémi István „Variolarum inoculatio pridem in Hungaria tentata” és Wallaszky „Ars inserendi variolas” utalószava egyaránt azokhoz az információkhoz vezet el, amelyeket a *Conspectus*ban a 435–436. oldalon a 18. századi orvosi találmányoknál, a *Succinctá*ban pedig az első kötet 155. oldalán, Raymann János (első) életrajzához kapcsolódóan találunk: nevezetesen hogy Raymann Lady Mary Wortley Montagu előtt találta fel a himlő elleni oltást. Az információk közti kapcsolatot Wallaszky nem jelzi hivatkozással.

Úgy tűnik tehát, hogy a tudományos munkák indexcímszavainak bekapcsolása a hivatkozások hálózatába közelebb vihet minket a tudás 18. századi virtuális hálózatának

⁹⁹ Újfént igazolva az irányelvet, miszerint a *Conspectus*ban abban az esetben találunk hivatkozást Horányira, ha valójában nem a *Memoria* a forrás, hanem csupán kiegészítő adatokhoz vezet el az olvasót.

a megértéséhez. Az indexek közötti kapcsolat – még ha ez nem is az utalószavak egyértelmű megfeleltethetőségén alapul – sokkal alapvetőbb módon szabályozta a tudásigazgatást, mint a hivatkozások. Mintha csak óriási adattáblák adatai lennének e szavakkal összekötve, az összekötő kapocs azonban egy láthatatlan kód. Lényeges tanulság ugyanakkor, hogy a 18. század végi lexikonok nem műegésként léteztek, hanem az egyes témákhoz kapcsolódó információk sorozataként.

Arra, hogy egész művek is betölthetik az index funkcióját,¹⁰⁰ aligha találhatnánk szemléletesebb példát a Széchényi-katalógusnál. 1799-ben jelent meg a *Catalogus Bibliothecae Hungaricae F. Com. Széchényi* két kötete, majd 1800-ban az *Index alter libros bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi duobus tomis comprehensos in scientiarum ordines distributos exhibens*, amelyet majd két, már a nemzeti könyvtár címet viselő supplementum fog követni, végül pedig a kéziratok és az érmegyűjtemény katalógusa. Egyelőre azonban maradjunk az első három, a nemzeti könyvtár megalakulása előtt született kötetnél. Míg a *Catalogus* címet viselő első két kötet betűrendben sorolja fel az egyes bibliográfiai tételeket, addig az *Index alter* – ahogyan egy korabeli recenzió is nevezi¹⁰¹ – szisztematikus reáindex. Azaz az első két kötetben már a művek betűrendje szerint felsorolt tárgyakat most a tudományok szakrendje szerint rendezte sorba.¹⁰² Így például a VII. főcsoport (Philologia et paedagogia cum historia literaria) II. alcsoportjában (Historia Liter. Hung.) megtalálhatjuk a következő tételt: „Veszprémi, Mulieres Hung[ariae] doctae – in Ejud[em] Cent[uria] 3. p. 300. Windisch, v[on] d[er] Gelehr[samkeit] d[es] Ung[rischen] Frauenz[immers] – im Ung[risches] Mag[azin] I. B[and].”¹⁰³ A katalógus tehát nem Veszprémi lexikonát adja meg tételként, hanem annak egy csupán a lexikon indexe felől megképződő részegységét. Ezt pedig összekapcsolja az *Ungrisches Magazin* általunk már ismert cikkével. Másutt, a világi életrajzok tárgykörében Istvánffy Miklós életrajzánál nem Balásfy Tamás Istvánffy-életrajzát tünteti fel, hanem Horányi *Memoriájának* Istvánffy-szócikkét, ahol természetesen megemlíttetik Balásfy életrajza is.¹⁰⁴ A Széchényi-katalógus tehát nem egyszerűen Széchényi Ferenc könyvtárának leírására szolgált, hanem egyszersmind egy olyan virtuális könyvtárként is működött, amely az információk műveknél jóval kisebb egységeit szervezte rendbe. Hogy nem csupán a könyvtár használói számára, azt mi sem mutatja inkább, mint hogy Széchényi Magyarország tudósainak (köztük Wallaszkyknak is) megküldette az elkészült katalógusokat.¹⁰⁵ A nemzeti tudást, amelyet

¹⁰⁰ ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi...*, i. m., 194.

¹⁰¹ Oedenburg, gedr. b. Siess: *Catalogus bibliothecae [...]* Pest, gedr. b. Trattner: (Tomus III.) *Index alter [...]*, Allgemeine Literatur-Zeitung, Jena und Leipzig, 1802, II, 177. sz., 637–640.

¹⁰² Ennek alapját Michael Denis, a bécsi Hofbibliothek prefektusának *Einleitung in der Bücherkunde* című műve képezi. Lásd BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981, 30–31.

¹⁰³ *Index alter libros bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi duobus tomis comprehensos in scientiarum ordines distributos exhibens*, Pesthini, Trattner, 1800, 576.

¹⁰⁴ *Index alter...*, i. m., 271. – HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., II, 1776, 247.

¹⁰⁵ BÁRTFAI SZABÓ László, *A Széchényi-könyvtár első katalógusa*, MKsz, 34(1927), 3–4. sz., 284–318.

a nemzeti könyvtár valós épülete és fizikai állománya jelentett, talán sokkal inkább e virtuális könyvtár alkothatta. A katalógusok első három kötetének lipcsei recenzense egyenesen azt javasolta, hogy a további kötetekbe vegyenek fel a fizikai állományban nem szereplő tételeket is, hogy tudni lehessen, mi az, ami egyáltalán felgyűjthető. Ugyanezen az elven működött Sándor István *Magyar Könyvesháza* is.

Az ilyen monumentális reáлиндextől annyiban különbözik a historia litteraria és az életrajzi lexikon vagy akár az iskolák híreiről referáló tudós újság, hogy ezek a virtuális térből átemelnek az információk közül néhányat egy valós térbe. Azaz olvasnak is a virtuális könyvtár állományában. Ennek azonban az az ára, hogy a keresési struktúrájuk még a valós indexek jelenléte mellett is sokkal irányítottabb, hierarchikusabb, azaz egy fokkal kevésbé hatékonyan támogatja az önálló tudásszervezést.

5. Virtuális és valós könyvtárak

Az a hozzávetőleges rekonstrukciós út, amelyet ma be tudunk járni a GoogleBooks és más indexelt digitális tartalmak révén, a 18. században még nem volt bejárható. A 18. század jellemző diszciplínája, a historia litteraria létrejöttét egy olyan világban kell elképzelnünk, amelyben nem csupán világméretű digitális könyvtárak nem léteztek, de (legalábbis Magyarországon) nyilvános könyvtárból is csak igen kevés. A tudomány intézményesülésének egy kezdetibb fokán állt, így az, hogy mit lehet tudni, és mit kell tudni, mind a mainál, mind a 19. századi állapotoknál jóval kevésbé volt szabályozott. Az a vállalkozás, amelyet Czvittinger Dávid 1711-ben elkezdett, információtörténeti szempontból talán a Széchényi-katalógussal, majd az első tárgyi valóságban is létező nemzeti könyvtárral ér véget. A 19. század valódi intézményei felváltják e virtuális intézményeket. Wallaszky maga is reflektál e folyamatra, hiszen munkája jelentős része éppen a valós intézmények történetét adja elő. A második kiadás a vizsgált 18. századi részt illetően is éppen e tekintetben mutatja a legnagyobb változást a korábbi 1785-öshöz képest: nem csupán az írók száma szaporodik ugyanis meg, de a könyvtárak, a múzeumok, a tudós társaságok, a hírlapok és a szakiskolák megjelenésével még az oktatási intézményeké is.

A sokszorosan kapcsolt, immár egységes kisvilágot alkotó nemzeti tudástár létrejöttével párhuzamosan elkezd csökkenni az indexek szerepe. Ennek oka részben az olvasási szokások megváltozása, a tudós olvasás tévesztése és a műegésszé olvasás térnyerése áll.¹⁰⁶ Mindez éppúgy kihat a tudás szervezésére, ahogyan a tudás személtére és a tudást hordozó műfajokra is. E folyamat egyik jelzője talán éppen Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungernja*. Ahogyan ugyanis a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ből a 18. század utolsó harmadában a reáлиндextet felváltja az ismertetett művek bibliográfiája,¹⁰⁷ a könyvismertetések száma pedig egyrészt megnő, másrészt megjelenik

¹⁰⁶ ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi...*, i. m., 201. – Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit...*, i. m., 11–30.

¹⁰⁷ Martin GIERL, *Bauen an der festen Burg der Aufklärung: Historia literaria von Heumann bis Eichhorn und die Göttinger Universität als reale und fiktive Bibliothek = Bibliothek als Archiv*, hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Anne SAADA, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 281–296, 290.

elvárásként velük kapcsolatban a személyes vélemény megfogalmazása, úgy Schedius lapjában is a korábbi magyarországi tudós újságokhoz képest erőteljes az ilyen típusú, nem pusztán a tartalom visszaadását célzó könyvismertetések jelenléte.¹⁰⁸ A kollektív tudásfelhalmozás helyébe az egyéni ítéletalkotás lép.¹⁰⁹ Másrészt a tudásszervezés alapját a könyv (vagy műegész jelenti).

Feltételezhető, hogy ahogyan a valós index is egyre inkább bizonyos műfajokra korlátozódik, olyanokra, amelyek már eleve elsősorban indexfunkciójúak voltak (könyvkatalógusok), úgy a 18. század végén már a *historia litteraria* sem a tudás egészének elbeszélését szolgálja, hanem sokkal inkább útmutató az egyes információk eléréséhez. Reáindexként azonban archiválja is a tudás már meglévő rendszereit. Az indextípusú műfajok (*historia litteraria*ik, bibliográfiák, írói életrajzi lexikonok) természetesen a 19. század folyamán sem tűnnek el, szerepük azonban megváltozik. A tudás igazgatásának szerepét már más műfajok és intézmények látják el, a korábbiak pedig segédtudományokká minősülnek.

¹⁰⁸ Lásd BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 38), 185–222.

¹⁰⁹ GIERL, *Kompilation...*, i. m., 93.

Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mijának* negyedik darabjáról

Horváth Ádám műveinek rendszerszerű áttekintését már többször megkísérelte a magyarországi irodalomtörténet-írás, de összegző munkát nem sikerült alkotnia. A 20. század második felében egyedül Péterffy Ida vállalkozott Horváth életének és műveinek monografikus bemutatására.¹ Alighanem legjobb sikerült munkája a *Holmi* első kéziratán alapuló, a *Hunniás* megírását megelőző főbb életeseeményekhez kapcsolódó műismertetés lett.² A Horváth Ádám születésének 250. évfordulójára szervezett Pálóczi Horváth-konferencia szerteágazó előadásait olvasva nem szorul magyarázatra, milyen sokrétű életművel van dolgunk, illetve hogy Horváth kapcsán mennyi mindennel maradt adós az irodalomtörténet. A 2011-ben megjelent tanulmánykötet³ négy fő tematikai egységben közöl 27 tanulmányt: Horváth életrajzával és műveinek kiadásával kapcsolatos tanulmányokat, bölceleti irányú tanulmányokat, műelemzéseket és közköltészethez kapcsolódó írásokat.⁴ Ezen elemzések a legtöbb esetben több kérdést vetnek fel, mint amennyi válasszal szolgálnak, és arra is rávilágítanak, hogy az eszme-, művelődés-, zenetörténetnek és folklorisztikai kutatásnak (és azok metodológiáinak) legalább annyi dolga van még Horváth hagyatékával, mint az irodalomtörténetnek.

A legsürgetőbb feladat a szerteágazó szöveganyag rendszerezése s a rendszerezésből levonható tanulságokkal való elszámolás volna; különösen ami a töredékes recepciójú *Hol-mi*t illeti. A már kiadott *Hol-mi* szövegeinek újraolvasása, újraértelmezése, jegyzetelése segíti a korszak megértését; Horváth vers- és énekgyűjteményei hordozói és médiatörténeti tanúi annak az irodalmi létmódnak, reprezentánsai annak a kommunikációs csatornának, amelyben az orális hagyomány és az írásban terjedő irodalom kapcsolatba került egymással.⁵ A 18. század végén alakuló *irodalom* elsősorban archaikus, népi hagyatékként tekintett erre az orális örökségre. Mind Horváth dalgyűjtései, mind *Hol-mi* című, elegyesen válogatott vers- és dalgyűjteményei példaadó dokumentumai

¹ PÉTERFFY Ida, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon: Ismeretlen somogyi levelek, 1788–1789*, Bp., Panoráma, 1980 (Szántódi Füzetek, 1). Uő, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985. Uő, *Levelek Szántódról: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám írásaiból (levelek, versek, prózai művek) 1787–1790*, Bp., Panoráma, 1984 (Szántódi füzetek, 8).

² PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága...*, i. m.

³ *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., reciti, 2011.

⁴ A tanulmánykötetről bővebben: MÉSZÁROS Gábor, „az örökkévalóságra valót elkészítettem...”, reciti, 2013. dec. 20. <http://reciti.hu/2013/1543>

⁵ Vö. Csörsz Rumen István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006), 2. sz., 274–282.

a köztes költészet szóbeliség és írásbeliség közötti szűrő jellegének a 18. század végén, 19. század elején. Nem érdektelen egy ilyen hagyaték tanulsága, hiszen Horváth pályája és *Hol-mi* kötetei végigkísérik a magyar irodalom intézményrendszerének a kialakulását, mindazonáltal Horváth is egyike volt azoknak a szervezőegyenlőségeknek, akik a korabeli irodalmi élet intézményesítésében részt vállaltak – Horváthnak reagálnia kellett az intézményesülésre, miközben alkalmi jellegű költészetében egy tradicionális irodalomfelfogáshoz igazodott. A nyilvános és privát használatú szövegek elegyének tanulmányozása termékeny lehet a kor irodalmi közegének rekonstruálásakor, műfaj történeti tanulságokat hozhat, a 2010-es Pálóczi Horváth Ádám-konferencia eredményeit kibővítve érdekes újdonságokkal kecsegtet.

Pálóczi Horváth *Hol-mi* című köteteinek és kéziratainak tanulmányozása abból a szempontból is a *közköltészet*-kutatáshoz kapcsolódhat, hogy műveiben éppúgy megtalálhatók a csoportos eseményekhez köthető, tipikus élethelyzetekre íródott alkalmi versek, ahogy az egyéni élmények gondolatiságát szerzői igényrel megformált költemények. A tanulmányomban bemutatott kézirat Horváth Ádám *Hol-mi*-köteteinek utolsó, kéziratosa példány, Horváth műveinek olyan vegyesen válogatott gyűjteménye, amelynek java részét Horváth versei és dalai vagy általa átírt, továbbírt, applikált versek és dalok teszik ki. A csurgói kézirat sajtó alá rendezésére Écsy Ö. István tett kísérletet,⁶ azonban a szövegek java része nem került kiadásra, így Écsy szövegkiadása nem azonosítható a negyedik *Hol-mi*-vel, sem a kézirat szöveganyagán alapuló teljes szövegkiadásnak nem tekinthető. Écsy ismeretterjesztő kiadványt szerkesztett a kézirat szöveganyagából, és ezen oknál fogva a kézirattal való munka nem tekinthető befejezettnek.

A csurgói Pálóczi Horváth-kézirat és Horváth publikált Hol-mijai

A kézirat Sárközy István Somogy megyei alispán hagyatékából a Csurgói Református Gimnázium könyvtárában, K 241-es jelzet alatt található, címe: *HOLMI. Tom. III. us. Pro anno 1791.* A cím alatt más tintával, más kéz írása: „De ezekből sem abban, sem máshol fel nem találtatnak igen sok darabok.” A kézirat 205 számozott oldala között több számozatlan üres oldal van. A kézírásos kötet 89–92. lapján egy a *Hol-mi* negyedik része elé írt *praefatio* található:

Ez a negyedik tag Holmi: nyolcnak is kellene már lenni: azt fogják mondani, a' kik régi igéretemre emlékeztetnek: igazán is mondják, de én arrul nem tehetek, hogy még csak negyedik; [...] Mennyin ment által a' Harmadik Holmi, míg világot láthatott; 's mikor már minden túl esett is, vallyon ditsekedhetik-e azzal a' kapóssággal a' mi meg volt neki ígérve, minekelőtte világra jött.

⁶ Pálóczi Horváth Ádám *Holmi-jának Negyedik Darabja*, szerk., bev. Écsy Ö. István, Csurgó, Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, 1942. (A továbbiakban Écsy)

Az előbeszéd után 1799-es dátum áll. A kéziratos kötetben a legelső mű 1791-re,⁷ a legkésőbbi 1814-re⁸ datált. A kéziratban lejegyzett művek között található magyar és latin⁹ nyelvű vers, alkalmi vers, köszöntő, epitaphium, levél, dialógus, nyelvészeti értekezés, könyvtári jegyzés, dal, kotta, műfordítás.

A csurgói kézirat nem a tisztázott változata a *Hol-mi* negyedik részének, mindazonáltal cenzori példány¹⁰ nem áll rendelkezésünkre a kiadásra szánt IV. *Hol-mi*hoz, így annak rekonstruálásakor csak a jelen kéziratból indulhatok ki. Remélhetőleg a kéziratos kötettel való munka során közelebb kerülhetünk Pálóczi szerkesztési elképzeléseihöz, s az eredmények a korábbi *Hol-mi*-kéziratok áttekintésében is segítséget nyújthatnak. A *Hol-mik* kézíratainak¹¹ története egy különálló tanulmány tárgya lehet. A megjelent *Hol-mik*¹² rendszerezésével Tóth Barna részletesen foglalkozik szövegkiadásában.¹³ A szerkesztett kéziratok és a vegyes tartalmú kéziratok összevetésének az előbbi *Hol-mik* esetében van relevanciája, a negyediknél nem elsődleges, az említett cenzori példány hiánya miatt.

Úgy tűnik, Horváth művei nem állnak ellent a népi hagyomány formanyelvének, de talán pontosabb képet fest, ha úgy fogalmazok, hogy mivel Horváth megnyilatkozásaiban nem feltűnőek az irodalom öndefiniáló beidegződései, reflexió nélkül kerülhet

⁷ *Viennae* [?] 1791. 12-dik Januar a' Görög új esztendőkor, de egyszersmind a nápolyi Király születése napjára; mikorra volt rendelve a' Királyi szánkázás, de el nem sült. Megjelent: Écsy, 23.

⁸ A kézirat utolsó darabja egy Kazinczyhoz írott levél, amely megtalálható Kazinczy levelezésében: Kazinczy Ferenc Sipos Pálnak, Széphalom, 1814. január 31. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János (a továbbiakban: KazLev), XI., Bp., 1901, 201–204.) [1814-es keltezéssel, az 1901-ben megjelenő XI. kötetben a 201–204. oldalon ez a levél van, száma azonban nem 1834., hanem 2586.]

⁹ Écsy a következőt mondja a latin nyelvű versek kapcsán: „Idegennyelvű írást ugyanis egyet sem vett fel Holmi-köteteibe Horváth Ádám...” Écsy, 14. Mindazonáltal a *Hol-mi* első kötetének 132. oldalán *Epithalamicum* címen olvasható a latin mű.

¹⁰ Pálóczi több helyen megemlíti a negyedik *Hol-mi*-t: *A Sz Lőrinczi Plebanus N. J. Dőry Úrnak* című, a kézirat 181–182. oldalán található versben, illetve Kazinczynak írott 1806-os levelében említi, hogy „a 4. *Hol-mi*, a Censura után sem kapott patronust” (Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Nagybjom, 1806. június 24. = KazLev. IV., 204.), illetve egy 1814-es, szintén Kazinczyhoz írott levelében beszél a negyedik *Hol-mi*-ről (Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Nagybjom, 1814. július 12. = KazLev. XI., 465).

¹¹ *Hol-mi I.*: MTA Ktt K. 757/1; *Hol-mi II.*: MTA Ktt K. 757/2; *Hol-mi III.*: OSzK Ktt. Quart. Hung. 214.

¹² *Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle Versek*, Mellyeket maga' régibb és újabb írásai-ból össze-szedett HORVÁTH Ádám, Pesth, Lettner József, 1788. (A továbbiakban: *Hol-mi I.*); *Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle versek, és rész-szerént kötetlen folyó beszédek, II. darab*, egyszer-másszor írogatta, és most közre botsátja HORVÁTH Ádám, Győr, 1793. (A továbbiakban: *Hol-mi II.*); *Külömb-külömb-féle dolgokról írt Darab-versek. 'S rész szerént folyó beszédek: Harmadik darab*, melylyet maga' egyszer másszor írogatott munkájiból össze-szedett, és most közre botsát HORVÁTH Ádám, Pesten, Trattner Mátyás, 1792. (A továbbiakban: *Hol-mi III.*)

¹³ *Pálóczi Horváth Ádám Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. TÓTH Barna, a latin szövegeket ford. LENGYEL Réka, Bp.–Debrecen, Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 16).

egymás mellé népies ízü alkalmi vers és a neoklasszicizmus által felelevenített mitológiai hagyományt átmozgató gondolati líra. Alkalmi versei a barokk hagyományba kapcsolódnak. Bíró Ferenc megjegyzi, hogy a mennyiségi mutatókat figyelembe véve nem Molnár Borbálát, hanem őt kell a szórakoztató vidéki poézis legsikeresebb művelőjének tartanunk.¹⁴ Számtalan verses köszöntőt írt: névnapit, farsangit, szüretit, epitaphiumot, költött házasságkötésre, keresztelőre vagy épp vadászatra, ettől függetlenül pedig verses leveleinek tömege maradt fenn. Horváth már miskolci hónapjai alatt írt alkalmi verseket, és 1788-tól kezdve állította össze *Hol-mi* című köteteit. Horváth első *Hol-mi*-jét Lengyel Antal ajánlásával jelentetheti meg, ezért verset ír hozzá, amely a második *Hol-mi* kötetindító műveként jelent meg. A harmadik kötetet Kazinczy Ferencnek ajánlotta, a tervbe vett negyediket pedig Czindery Pál emlékének akarta szentelni. Bíró szerint:

A füredi poéta és Csokonai között [...] van rokonság: mindkettőjük esetében olyan költőről van szó, akik műveikkel gyakran járultak hozzá az őket közvetlenül körülvevő közösségek szórakozásaihoz és ünnepeihez, de akik – ugyanakkor – a mindenkori olvasókra számítva is írtak, akik tehát biztosítani remélték a maguk számára a halhatatlanságot is. E kétirányú becsvágy a XVIII. század végén [...] a leglátványosabban és a legmagasabb szinten Horváth Ádámot jellemezte.¹⁵

Horváth Ádám és Csokonai egyszerre szókimondó és patetikus versei elterjednek a közköltészet közegeiben és részei lesznek a főrangúakhoz köthető reprezentatív alkalmaknak. Horváth *Hol-mi* című művei olyan hordozók, amelyekben reflexió nélkül váltják egymást az eltérő, egymástól élesen elütő regiszterek. A *Hol-mi I.* előszava jól megvilágítja, mi volt Horváth célja *Hol-mi* című gyűjteményeivel, valamint azt is, hogyan reprezentálja kompozíció nélküli munkáját:

„[...] én meg-vallom igazán; hogy ez nem annyira valamely előre fel-tett különös nagy haszonra, mint mulatságra és idő töltésre-való. [...] csak azt akarom hát mondani, hogy nem volt tzéлом vagy az, hogy a' javával a' rosszát meg-sáfrányozzam, és így azoknak kedvellésére akár kit-is osztönözsek; vagy az hogy a' nevetséges Elegiák, Hymnusok, Énekek, közé egy két valamire-való dolgot azért szúrtam vólna-bé, mintha az egész tréfát Szent Tzélből írtam vólna: egyszóval, 'sákbán matskát nem árulok, hanem minden Vers-Darabot, a' maga matériájához illő tzélből írtam, és most régibb és újabb írásaimból öszveszedetgven, önként, minden rend nélkül könyv'-formába öntöttem, [...] a' Szép és jó rendnek meg-tartása igen illett vólna: de én azt itt meg nem tarthattam, mind azért: mivel ollyan különbözők a' matériák, hogy egymás után tsak igen egy formann illenek, és így itt a' rendtelenség leg-jóbb rend; mind azért, a' mi már mentségemre egyenesebben tartozik, hogy én ezeket a' Vers-Darabokat, egyszer-mászsor 's imitt-amott írogattam, és a' mint ürességem engedte, 's a' mellyiket elébb kaptam, azt, és úgy írtam könyvbe. Nem lévén tzéлом eleinte ezen Holminek Világ eleibe-való botsátása (mivel többnyire tsak hirtelen, 's minden nagy gondolkodás nélkül-is íródtak.) [...]” *Hol-mi I.*, 7–8.

¹⁴ Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 306.

¹⁵ Bíró, *i. m.*, 380.

A *Hol-mi* negyedik részéről elvétve szól a hiányos Pálóczi Horváth-szakirodalom. Hegyi Ferenc 1939-es disszertációjában egyik lábjegyzésében jegyzi meg: „Volt egy negyedik, kéziratban maradt *Hol-mi* is, amely azonban elveszett, lappang”¹⁶ Hegyi véleménye az alkalmi versek és a csapongó témaválasztás kapcsán nem éppen a türelmes befogadóé: „Mivel a főcél leginkább az írásgyakorlás meg az oktatás volt, nem nagyon válogatott a témák közt, [...] a három Holmi, kevés kivétellel csupa ilyen fura tárgyú versezetről áll, mint a *Kevélyeségről*, *Bújaságról*, *A maga gyilkolásról*. Másutt meg a pokolról elmélkedik, hosszadalmas, unalmas moralizáló fejtegetésekben”¹⁷ Hegyi Ferenc megjegyzése nem is exponálhatná élesebben azt a befogadói hozzáállást, amelyet az elemzéssel és a kontextuális megközelítéssel kihüvelykeztető társadalom- és kultúrtörténeti tanulságok hidegen hagynak, azt az olvasásmódot, amely kizárólagosan esztétikai minőségekben érdekelt. Amikor Horváth a *Hol-mi I.* előszavában azt írja, hogy „nem volt tzelom vagy az, hogy a' javával a' rosszát meg-sáfrányozzam” vagy pedig „Nem lévén tzelom eleinte ezen Holminek Világ eleibe-való botsátása (mivel többnyire csak hirtelen, s minden nagy gondolkodás nélkül-is íródtak)”, akkor közvetlenül sajátos szerkesztési elveiről és írói módszeréről beszél, közvetve viszont irodalomszemléletét keretezi, az irodalom használatának egy narratíváját írja. Ha a rendelkezésre álló forrásanyag az irodalom használatáról érvényes megállapításokhoz vezethet, nem feltétlenül szükséges az esztétikai érdekeltségű, értékelő típusú irodalomtörténet eszköztárához nyúlni, s a nem kanonizált irodalom is termékeny kutatói alap lehet.¹⁸

Kérdéses, hogy Hegyi egy cenzúrázott negyedik *Hol-mira* gondolhatott-e vagy pedig a csurgói kézira utal a „negyedik, kéziratban maradt *Hol-mi*”? A csurgói kézirat olvasásakor az első adódó kérdés, hogy vajon Horváth mit és milyen kompozícióban szánt kiadásra. Horváth Ádám a nyomtatásban megjelent *Hol-miba* innen-onnan válogatta össze műveit. Az előszóban a következőket írja a máshol is megtalálható darabokról:

[...] talán már más Tag Holmimban egy vagy két darab ezen ide irottak közül meg találkoznék: mert ezeknek le írását Házamon kívül imitt amott végeztem; s a' Sajtó alá is nem hazul küldöm: hogy rendre meg nézegethetem volna a' többi holmit: ilyen ugyan talán csak kető

¹⁶ HEGYI Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám*, Debrecen, 1939 (Palaestra Calasanciana, 30.) 33.

¹⁷ *Uo.*

¹⁸ Vö. SZILÁGYI Márton, *Lisnyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti Füzetek, 149). SZILÁGYI Márton, *Az irodalomtörténeti biográfiák hasznáról és használatáról: Egy készülő Csokonai-biográfia mikrotörténeti alapjai*, Sic Itur ad Astra, 20(2009), 59. sz., 19–47. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció 2014 (Ligatura). VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti Füzetek, 163). BALOGH Piroska, *Törésvonalak metszésében: A pályarajz posztmodern, interdiszciplináris változata (Völgyesi Orsolya: Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása)*, Sic Itur ad Astra, 20(2009), 59. sz., 289–295.

sem lessz; hanem némelly apró nyomtatványokbann 3 néha ujságokban szana-szét sok ki jött már ezekbül, de azokat hogy itt össze rakom önként és nem tévedésbül tselekszem.¹⁹

A kéziratban található 217 mű közül mindösszesen 6 mű²⁰ jelent meg a *Hol-mi* harmadik kötetében. Az *Ötödfélszáz Énekek*²¹ alapjául szolgáló kéziratokból összesen 37 mű olvasható a csurgói kéziratban.²² Néhány verset, amelyeket dalgyűjteményeibe is felvett, Csokonainak vagy Kazinczynak is továbbküldte. Ezen túl a kéziratba másolt levelek ismeretese a Csokonai- és Kazinczy-levelezésből.²³ Annak ellenére, hogy Horváth több olyan kéziratot gyűjteménybe is másolt művei közül, amelyeket aztán publikáltak (például az *Ötödfélszáz Énekek* alapjául szolgáló kéziratokba), még mindig csekély számú mű került nyilvánosság elé a negyedik *Hol-mi* kéziratából.

Écsy kiadványa és kompozíciós elképzelései

1942-ben Écsy Ödön István a Csurgói Könyvtár támogatásával, a csurgói iskola 150 éves fennállása, illetve a *Hol-mi III.* megjelenésének 150. évfordulója alkalmából adta ki a kéziratot művek egy részét. A teljességre Écsy csak annyiban törekedett, hogy a kiadványába megpróbált minden műcímet felvenni, viszont a szövegek jelentős része nem került sajtó alá. A 217 különféle írásból Écsy 47-et közölt, tehát a kéziratot kötetben szereplő művek egynegyedét sem.

Feleslegesnek ítélte a kézirat teljes sajtó alá rendezését, ekképpen a *Hol-mi IV.* inkább esetlegesen válogatott mutatvány a kézirat darabjaiból. A szerkesztő kihagyja a latin nyelvű és a trágár műveket,²⁴ amelyek „annyira pajzán tartalmú kis versezetek, hogy azok a nyomdafestéket alig bírják el”.²⁵ A pajzán témájú műveken kívül a már másutt megjelent szövegek sem kerültek bele a ’42-es kiadásba. Bevezetőjében indokolja a szelektálás elveit: szerinte maga Horváth sem vett fel a korábbi *Holmik*ba idegen nyelvű műveket, és „igyekezett kihagyni dévajabb hangú versezetit a nyomtatott

¹⁹ ÉCSY, 20–21.

²⁰ XXI. *Felséges Második József Császár Halálának...* = *Hol-mi III.*, 119.; XXII. *Hadik Fő-Hadi Vezér korporsójára...* = *Hol-mi III.*, 121.; XXIII. *Fels Második Leopold...* = *Hol-mi III.*, 123; XXIV. *Válasz egy jó Baráthoz a Baranyába* = *Hol-mi III.*, 125.; Dalok: XIII. *A Magyar Korona dítsekedése* = *Hol-mi III.*, 182.; XIV. *Czippus kiesebb, Páfus melegebb* = *Hol-mi III.*, 184.

²¹ *Ötödfélszáz Énekek*, PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM Dalgyűjteménye az 1813. Évből, szerk. BARTHA Dénes, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1953. (A továbbiakban *ÖÉ.*)

²² Vö. *ÖÉ.*

²³ Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. április 8. = *KazLev. XI.*, 323–331.; Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, 1801. szeptember 4. = *KazLev. XII.*, 67–73. és CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, szerk. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei): 12–15, 29–34, 411–412. (A továbbiakban: CSVMÖM, *Levelezés.*)

²⁴ Például: „A négysoros, gúnyos versecske annyira pajzán hangú, hogy a »rostán kiesett«. Még dévajabb hangú az utolsó, »Éva mit szeret« című.” ÉCSY, 58.

²⁵ *Uo.*, 14.

példányokból”²⁶ Fő rendezési elve az „ahogy a költő ezt tette volna” elv; nem mondható azonban, hogy ehhez következetesen tartotta volna magát. Écsy jegyzetei nem tisztán textológiai jegyzetek, hanem azokban gyakran életrajzi, történeti adalékokat hoz. Écsy majdnem minden esetben megjegyzéseket tesz, jegyzeteket fűz a szövegekhez – Horváth szerkesztési elveiről is értekezik.²⁷ A versközlések előtti kommentárokból kitűnik, hogy sokszor pusztán a vers milyenségére hivatkozva nem közöl egy-egy gyengének minősített művet. Egyes szövegeket „közérdeklődésre nem tart igényt” magyarázattal hagy ki.

Écsy elmondja, hogy kiadványában szöveghűségre törekedett, és átírása apróbb hibáktól eltekintve pontos. Itt-ott a lapszéli jegyzetéről vagy a más tintával írt marginálisokról is említést tett,²⁸ a glosszákat azonban egy esetben sem veszi fel a kiadványába. A számos kiadatlan szöveg mellett tehát ez idáig a lapalji jegyzetek sem jelentek meg nyomtatásban.

Écsy szerint az 1792 után datált művek mind a negyedik részhez tartoznak. Feltevését valószínűleg arra alapozza – bár ezt nem indokolja –, hogy ha Pálóczi publikálni szeretne volna az 1792 előtt megjelent műveket, azt megtehetette volna a harmadik *Hol-mi*ban. Az érv következetlenné látszik, hiszen nem egyértelmű, hogy amit a harmadik részbe nem vesz fel, azt a negyedikbe sem akarta volna.²⁹ Nem zárható ki, hogy Horváth ír valahol efféle szerkesztési elvről, egyelőre ennek nem találtam nyomát; a kéziratban nem említi, hogy felosztaná versgyűjteményét. Mindazonáltal a harmadik *Hol-mi*ban sem időrendben követik egymást a művek,³⁰ inkább a tematika szerint kapcsolódnak össze, ha éppen összekapcsolódnak. Ugyanez elmondható a második *Hol-miről* is; az elsőben műveit csak elvéve datálja.

Écsy tehát valószínűleg kronológiai megfontolás alapján vetette fel a cezúrán alapuló kompozíciós elvet, mindazonáltal kötetének szerkezetét nem határozza meg, mindössze beszámol arról, hogy szerinte Horváth a kéziratot gyűjtemény 38. oldaláig

²⁶ *Uo.*

²⁷ „Ez a három versecske is mutatja azt, hogy a kéziratot kötet miként készült. Egyes papírdarabokra írhatta le Horváth a verseket s aztán utólag másolta be a könyvbe. Azért került egyszer-másszor több összetartozó darab egymás mellé, holott készülési idejük távol áll egymástól s időközben más verseket is írt, – melyek aztán előbb vagy később kerültek a kötet lapjaira.” *Uo.*, 55.

²⁸ *Vö. Uo.*, 25–26: „Az 5. levélen követi ezt »Sensus Carminis Hungaricus« latin prózai szöveg, más tollal és tintával. Ugyanennek a költeménynek latin fordítása.” – Ám közvetlenül ezután a kézirat 7. számozott oldalán más tintával beszűrt jegyzetekről már nem tesz említést.

²⁹ A kötet előszavában a következőket jegyzi meg, amelyek közvetve kapcsolatban állhatnak a kompozíció kérdésével: „A »negyedik *Holmi*« nyilván ezekből a verses és prózai darabokból került volna ki, melyek a praefatio előtt s után állanak a kéziratot könyvben. A legtöbb vers készítési ideje ugyanis a többi nyomtatott *Holmi* kiadása utáni évekre mutat. Ez »alkalmatosságokra írt« vegyes darabok tartalma is rokon a többi nyomtatott kötetével s így készültek azok is.” *Uo.*, 4. Écsy egyébként itt utal arra is, hogy a legfőbb érv, amely alapján Horváth kiadásra szánta a negyedik *Hol-mi*t, az a kötet elé írt *praefatio* a 82. levélen: „[...] Ám a IV. kötet megjelenésére még bizton számított, különben nem írta volna meg hozzá az előszót, illetve bevezetőt” *Uo.*, 4.

³⁰ *Vö. XI., XII., XIII. vagy XVIII. XIX. XX. Hol-mi III.*

szánta a harmadik *Hol-mit*, és a művek, amelyek ezután következnének, mind a negyedik részt alkotnák. A kézirat 38. oldalán olvasható az első 1792 után született írás. Écsy 21 művet közöl a cezúra előtt, majd jegyzetében a következőt írja: „Ezzel a költeménnyel fejeződvn be a III. kötet, voltaképpen innen kezdődnek azok a versek, amiket bizonyosan a negyedik *Hol-miba* szánt a szerző”.³¹ Écsy a továbbiakban sem vesz fel mindent kiadványába, sőt az „első részben” helyet foglaló művekre aránytalanul nagyobb hangsúlyt fordított.³² Szerkesztési elvei gyenge lábakon állnak, de úgy tűnik, a munka utolsó harmadában azokhoz sem tartotta magát.

A kéziratban található egy cetli, amelyen 44 mű címe szerepel Horváth Ádám keze írásával. Én két üresen hagyott, számozatlan lap között találtam rá, de a 115. oldalon nyoma maradt a papíron, ott volt hosszabb ideig. A kézirat egyes művei keresztekkel vannak megjelölve, a keresztek más toll rajzolta, az a toll, amelyet Sárközy használt, ekképpen kevésbé valószínű, hogy Horváth jelölte volna meg a műveit. A cetlin szereplő művek mellett nem minden esetben van kereszt: tehát a cetli és a keresztek funkciója nem azonos. A kereszttel jelölt művek között van olyan, amelyet Horváth közölt valamelyik *Hol-mijában*, a cetlin szereplő címek között ellenben nincs. Nem tudom cáfolni, hogy a cetlin szereplő műcímek nem a negyedik darab *Hol-miban* közölni kívánt műcímek lennének.

Écsy említést tesz a cetliről,³³ de azon kívül, hogy egy költemény kihagyását indokolja vele, semmilyen más esetben nem tér vissza rá, s szerkesztési elveit sem támogatja vele. A felvetett szempont relevanciája kötetkompozícióját illetően igazolható lenne, ha kiadásában ahhoz tartotta volna magát. Écsy feltevése ugyanis az, hogy Horváth azon szerzeményeknek címeit gyűjtötte ki vagy azokat jelölte meg, amelyeket a *Hol-mi* negyedik részében publikálni akart.

³¹ Folytatja: „Hogy mégis felvettünk e könyvbe hús darabot az előző évről is, annak oka egyrészt az, hogy ismertetni kívántuk a kéziratot kötetet lehetőleg a maga egészében; másrészt, ahogy említettük, a többi kötet sajtó alá rendezésénél nem tartott sorrendet a szerző, hanem időrend nélkül, műfaji csoportosítás nélkül, sőt szántszándékkal vegyítve adta közre szerzeményeit; de meg Horváth a praefatióban is utal ilyesmire...” *Uo.*, 51.

³² Ha Écsy felosztását követjük, a kézirat első részében 36 művet találunk, amelyek szerinte nem a negyedik *Hol-mi*hoz tartoznak, ebből 21 mű olvasható Écsy kiadványában. Écsy összesen 47 művet közöl, a maradék 181-ből 26 művet.

³³ „[...] Horváth egy kis papírszeletkére írt címjegyzékben »Egy tsimbók epigramma« névvel jelöli őket. *Uo.*, 58; „[...] A költemény [ti. a bajomi iskola vizsgájára írott vers, amelynek címe olvashatatlan a kéziratban –Mészáros Gábor] különben nincs felvéve arra a kis darab papírra, mely a könyvben hever s melyre maga Horváth jegyezte fel a legtöbb e könyvben lévő darab címét, vagy kezdő sorát. Ha azt gondoljuk, hogy az itt feljegyzetteket válogatta ki a IV. Holmiban történő kiadásra, ha azt véljük, hogy a kereszttel jelzetteket – mert több vers a könyvben nagy + -tel van jelölve, – ez az oskola-vers sehogysé volt kiadásra szánva, mert sem a kis jegyzéken nem szerepel, se jelölve nincs” *Uo.*, 62.

Écsy kiadványában megjelent művek, szerkesztési következetlenségek

Écsy a helyi kultúrtörténet szempontjából érdekes iratokat adja ki *Hol-mi*-kiadványában. Jelenlegi filológiai ismereteink és textológiai kívánalmaink alapján a kiadás tökéletlen, noha akkor megfelelt a helyi iskolát fenntartó egyházmegye és az érdeklődők kultúrtörténeti elvárásainak. Részben Écsy *Hol-mi*-kiadványának szelektálási kérdéseire is válaszol szolgálhatna ezen egyházi és intézményi kívánalmak tanulmányozása, ennek részletes elemzésére azonban e tanulmányban nem vállalkozom.³⁴ A teljesség igénye nélkül emelek ki néhány szöveghelyet, amelyek Écsy kötetének hiányosságait mutatják, illetve egy majdani szövegkiadói munka során használható következtetésekhez vezethetnek.

Écsy Ö. István az *Előszó* után *Pálóczi Horváth Ádám életéről és somogyi tartózkodásáról* cím alatt irodalomtörténeti érdekességekről ír, és rövid áttekintést ad Horváth Ádám irodalmi tevékenységéről. A kézirat 89–92. lapján található előszót az irodalomtörténeti bevezető után illeszti be, majd megmagyarázza, miért tartotta logikusnak a Pálóczi *Praefatió*ját a kötet elején közölni.³⁵ Écsy a kéziratot első szövegéhez³⁶ fűzött jegyzetben a soron következő latin vers első két sorát adja tájékoztatásul, és 6–7 sorban összefoglalja a vers tartalmát. Zárógondolatként hozzáfűzi: „Itt-ott a Vergiliusi ecclógák hatása felismerhető e latin versben”.³⁷ A soron következő *Győztél Amor* kezdetű lakodalmi verset *II.* sorszámmal jelöli. Publikálja a gyermek Erdődy Lajos grófhhoz szóló levelet³⁸ a 35. oldalon, amely *A' Herkules Választására* című költemény megírásának körülményeit magyarázza. Écsy több helyütt leszögezte, hogy az előző *Hol-mik* szerkezete és tematikája alapján szerkeszti a negyedik részt;³⁹ ha ehhez teljes mértékben tartotta volna magát, e levélnek nem lett volna helye a kötetben, hiszen a Horváth által kiadott *Hol-mik*ba nem kerültek levelek. A kéziratban és Écsy kiadványában is

³⁴ Ugyanazon sorozatban, a *Csurgói Könyvtár* kiadványai között jelent meg a gimnáziumot fenntartó egyházmegye története, amelyben Écsy kiadványa is. Vö. БЕК Gergely, *A Belsősomogyi Református Egyházmegye története I–III.*, Kaposvár, Új-Somogy Nyomda, 1935; ТÓTH Endre, *A Belsősomogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában*, Kaposvár, Új-Somogy Nyomda, 1940.

³⁵ „Horváth Ádám saját előbeszédét helyesnek tartottuk a könyv elejére tenni több okból. Először azért, mert maga is oda szánta és az előszónak itt is a helye. Másodsor, mert ebben – némileg eltérően a többi Holmi-kötetek bevezetőitől – nem annyira ajánlás van, mint inkább az érettebb költő bemutatkozása, véleményének, elveinek lefektetése” *Uo.*, 21.

³⁶ *Esső van: 's hol a' hó?* kezdetű újévi vers

³⁷ *Uo.*, 24.

³⁸ *Uo.*, 35–36.

³⁹ „...a könyv tartalmában nem tudunk pontosan ragaszkodni ahoz a sorrendhez, amit a Horváth-féle előszóból a »Negyedik Tag Holmi«-ra nézve következtetni lehet, – csak általánosságban követhetjük a »Holmi-rendezés« elveit. S valamint a szerző elnézést kér, hogy ha egy-két már másutt megjelent munkája ebbe is tudatosan, vagy véletlenül belekerült, – mi is ezt tesszük, részint, – mert a szerzőnek szándéka volt (mint soraiból látjuk) készakarva is felvenni egy-két más helyen megjelent írását, másrészt, – mert nekünk sem volt módunk s alkalmunk minden munkáját felkutatni, illetőleg áttekinteni, ami csak valaha szétszórtan megjelent” *Uo.*, 22.

egy *Költői versenyről* című szöveg következik a levél után, amelyből a szerkesztő csak részletet közöl, de jegyzeteiben nem említi azt.⁴⁰ A szubjektív szerkesztési elveket mutatja a 41. oldalon egy cím nélküli vershez írt kommentárja.⁴¹ Nem tűnik következetes szerkesztői magatartásnak, ahogyan a kiadásra szánt művek közül válogat, és kihagyásait indokolja.⁴² Szeitz Leó páter könyvéről írt öt pontból álló recenziónak Écsy csak az első pontját közli.⁴³

A kéziratban soron következő Csokonaihoz írt verses levelet a kötet végén olvashatjuk,⁴⁴ egy Lósy Pál, a gimnázium új tanára beiktatásáról szóló szöveggel és a Sárközyhez írt levéllel együtt. Horváth *Aeneis*-fordításából csak az első néhány sort hozza nyilvánosságra. Az *Ember a nevünk* kezdetű verset nem vette fel kötetébe. Számot ad ugyan a más kézzel írt marginálisról: „3ik Darabban vagyon”, és azt is leírja, hogy abban nem találta meg. Horváth egyébként dalgyűjteményében közölte a költeményt, egy további versszakkal, amely politikai kontextusba helyezi a művet. A kézirat utolsó harmadába írt műveket csak hevenyészve sorolja, kihagyja a felsorolásból a *Búcsúzó, A' ... Korpádi Templomra.*, és a *Csokonai Mihály Sírköve* című verseket, mert azokat mint „somogyi és irodalmi érdekességű darabok” a 80–81. oldalon közli.

Úgy tűnik, Écsy megelégedett a helyi kultúrtörténet szempontjából érdekes írások közreadásával. A kötet utolsó harmadára egyáltalán nem fordított olyan figyelmet, mint az első két részre, s egyetlen érvet sem hoz fel, miért hunyt ki a figyelme. Eleinte igyekszik felsorolni az át nem írt műveket, azonban az indulók esetében már ez a törekvés is hiányzik, és közös cím alatt foglal össze néhány esetlegesen kiválasztott indulót.

A dalok és az Ötödfélszáz Énekek szövegközlései

Mindhárom nyomtatásban megjelent *Hol-mi* esetében külön szakaszba kerültek a dalok.⁴⁵ A csurgói kéziratban versek és dalok vegyesen fordulnak elő. A kéziratban

⁴⁰ Vö. *Uo.*, 36–38.

⁴¹ „Ezután cím nélküli versek következnek. Az elsőnél még a hely sincs megjelölve, hol kelt. Címe lehetne: »Erdődy Lajos grófnak névnapjára«” *Uo.*, 41.

⁴² „Ezt a dalt, illetve dalrészleteket követi a kötetben egy kisebb igényű, gyenge elmélkedő költemény, melynek szintén nincs felirata s Botfán kelt ugyanezen év » 16a. 7br.« (september), majd egy Pesten október 18-án készült pajzán szerelmes vers, mely a testi szerelem édességéről szól. Ezeket mellőzve rátérünk egy hosszabb verses elmélkedésre, mely Gvadányi-ízű korholása a magyartalan öltözködésnek. Címe nincsen” *Uo.*, 43. Ezután a verset minősíti: „A nem éppen kiváló verselésű költemény érdeme az a hazafias hév, mely erősen elragadta a szerzőt. Ezt mutatja a kapkodottan összedobált mondatok halmaza, a több helyen előforduló kifejezések egyik-másika, végül a lap alján az írás elváltozása és a közébe vágott tollból szerte freccsenő tintafoltok” *Uo.*, 46.

⁴³ „Bizony ez a recensio elég keményhangú kritikát tartalmaz. Mutatóul csak az 1. pontot idézzük” *Uo.*, 48.

⁴⁴ „A másik verses levél tartalmánál fogva a jelen kötetben hátrább kerül sorra, a befejező részben” *Uo.*, 53.

⁴⁵ A harmadik *Hol-mi* előszavában ír arról, hogy tervezi majd az énekek kottáinak közlését is: „Mind az első, mind a' második darab (írott) Holminek olvasása után, sokan, ki szemben ki mások által megintettek; hogy az Énekeknek nótáit is tennem közönségessé; mivel a' kik azokat különösebben kedvelik,

néhány éneklésre szánt szöveg mellett hangjegyek találhatók, amelyek közül egy kivétellel mind bekerült Écsy kötetébe. Az egyetlen kihagyást azzal magyarázza, hogy a kották „szöveg nélkül, magukban” állnak, és Écsy – indoklása szerint – nem tudta, milyen dalszöveghez kapcsolhatná. E helyen Écsy inkonzekvens életrajzi adalékként közli, hogy Pálóczi nem volt zeneértő.⁴⁶ Horváth számos dalt beleírt az *Ötödfélszáz Énekek* kézírataiba.⁴⁷ Horváth dalgyűjteményeiben, s ekképpen az *Ötödfélszáz Énekek* 1952-ben megjelenő szövegkiadásában ezek közül sok más címen, több vagy kevesebb versszakkal, esetleg más szövegváltozatban szerepel, mint az a csurgói kéziratban olvasható. Bartha Dénes és Kiss József munkájának alapos jegyzetelése számos értékes adattal szolgál a negyedik *Hol-mi* majdani kritikai kiadásához, és e kiadásban érdemes lesz jelölni, hogy az *ÖÉ*-ben milyen szövegváltozatban található az adott mű. Az *ÖÉ* szerkesztői átnézték Écsy kiadványát, a csurgói kéziratot azonban nem. A leggyakrabban az „Écsy eltérő címen említi, de nem közli” szöveg fordul elő. Azon művek közül, amelyeket Écsy csak megemlít, sok megjelent az *ÖÉ*-ben, azonban az *ÖÉ* szövegkiadói nem tudták összehasonlítani a negyedik *Hol-mi* kéziratában található dalszöveget a dalgyűjtemények szövegeivel.⁴⁸

Következtetések

Annak ellenére, hogy Horváth több olyan kéziratot gyűjteménybe is másolt művei közül, amelyeket aztán publikáltak (például az *ÖÉ* alapjául szolgáló kéziratokba), a csurgói kéziratból még mindig kevés mű került nyilvánosság elé. A kéziratban található 217 mű közül 6 mű jelent meg a *Hol-mi* harmadik kötetében, az *ÖÉ* alapjául szolgáló kéziratokban 37 mű, valamint néhány levél, vers vagy dal ismerhető Horváth Csokonaival és Kazinczyval folytatott levelezéseiből.

Écsy Ö. István kiadványa összesen 47 művet közöl, tehát a kéziratot kötetben olvasható írások egynegyedét sem. Kihagyja a latin nyelvű műveket, és a versek között esztétikai szempontok alapján szelektál, a helyi kultúrtörténet szempontjából érdekes

nem mulathatják magokat velek, úgy, a' mint akarnák: – meg-lesz az is talán, ha élek; még most sok okokra nézve nem lehet.” *A' jó szívű olvasóhoz [Előszó] = Hol-mi III., [I–II.]*

⁴⁶ „A fentebbi szomorú, dalszerű költemény után holmi egyszerű hangjegyek állanak minden egyéb jelzés nélkül. Horváth többször emlegeti, hogy bár ő a nótát igen kedveli és maga is szerez zenét dalaihoz, tulajdonképpen nem zeneértő. Csokonainak azt írja egy helyen, hogy leül ugyan néha a klavierhez, el is petyegtet rajta dallamokat, de sem a kótát nem ismeri jól, se nem tanult muzsikát” Écsy, 41.

⁴⁷ Úgy mint: *Ó és Új, mint-egy mint-egy Ötödfél-száz Énekek, ki magam csinálmányja, ki másé*, 1813-ban lezárt kézirat énekgyűjtemény, Kazinczy Klára jóvoltából az MTA könyvtárának tulajdonában; valamint a kézirat egy másik teljes példánya, amelyről az *ÖÉ* kritikai kiadása annyit tud, hogy „1870 táján Kolozsvárt, 1883-ban Pécsen volt magántulajdonban”, azonban pontos leírás nem áll rendelkezésre a kötet tartalmáról. 1944-ig az MTA könyvtárában őrizték az *Ötödfélszáz Énekek* harmadik, töredékes kéziratát, amely a *Magyar Árion* kéziratába volt bekötve.

⁴⁸ A *Hála légyen, hálát! lenyugszom...* kezdetű dalhoz például a következő jegyzetet fűzi: „Lehet, hogy a *Holmi IV. (Écsy) 79. 1.-n »Bordal. Tuss. 1807. szept. 29. Bajom.«* címen említett darab ezzel azonos...” *ÖÉ*, 855.

írásokat közli. A trágár verseket nem publikálja, és ismert okokból azok az *ÖÉ*-ben sem kerültek nyilvánosság elé. A feltűnő kiadói hiányosságok alapján elmondható, hogy Écsy 1942-es kiadásában önkényesen alkotta meg a *Hol-mi* negyedik részének kompozícióját. Hol szubjektív esztétikai elvek alapján szelektált, hol az esetlegesség alakította a választott művek sorát. Écsy jegyzeteiben életrajzi, történeti adalékokat közöl, amelyek hasznosak lehetnek a további munka során, a negyedik *Hol-mi* tartalmát illetően azonban nem következetes. Azon művek közül, amelyeket Écsy csak megemlít, sok megjelent az *ÖÉ*-ben, az *ÖÉ* szövegkiadói azonban nem hasonlították össze a negyedik *Hol-mi* kéziratában található dalszövegeket a dalgyűjtemények szövegeivel. Megfontolandó egy, a szövegeket eredeti formájukban közlő szövegkiadói metódus alkalmazása, mert az *ÖÉ* kritikai kiadásából kihagyott szöveghelyek közlése az *ÖÉ* jegyzetanyagához is további információkat közvetítene.

Mivel a szövegkiadás nem tekinthető elvégzett feladatnak, érdemes elgondolkozni Horváth kéziratos hagyatékának kritikai igényű feldolgozásán, amely csonkítások nélkül, a versek és dalok eredeti szövegét közölné, ekképpen új adatokat szolgáltatva, és figyelembe véve, hogy a cenzúra miképpen befolyásolta a kiadásra előkészített és a kézirat szövegváltozatokat, ugyanis Écsy kiadványa láthatóan nem végezte el hiánytalanul a csurgói kézirat feldolgozását, s a kiadvány messze nem tekinthető a kézirat kritikai igényű feldolgozásának. A kritikai feldolgozásra megvan a lehetőség, hiszen a kézirat rendelkezésre áll. Egy lehetséges kritikai kiadás a kézirat példány teljes szöveganyagát közölné, figyelembe venné azonban a Horváth által előkészített negyedik *Hol-mi* kiadásának tervét is, és rekonstruálná a közölni kívánt versek rendjét. A rekonstrukció a *Hol-mik* kézirat kötetivel való jövőbeli munka során is hasznos volna, hiszen kritikai igényű szövegkiadása ez idáig egyetlen kézirat *Hol-minak* sem született.

SZARVAS MELINDA

A vajdasági irodalom egyik első szervezőjének levelezéséről

(A Szenteleky Kornél levelezéséből kirajzolódó irodalmi, kulturális hálózatról)

Szenteleky Kornél összegyűjtött, tudhatóan szelektált és cenzúrázott levelezését ez idáig egyetlenegyszer adták ki, 1943-ban. A magyar vajdasági irodalom legmeghatározóbb szervezőjeként számon tartott Szenteleky 1927-től 1933-as haláláig írt irodalmi leveleit, az összesen 23 személyhez írt 454-et, Bisztray Gyula és Csuka Zoltán rendezték sajtó alá. Már a Bisztray által fogalmazott bevezetés megalapozta ennek a gyűjteménynek és Szenteleky személyének a későbbi értékelését, vagyis azt az irodalomtörténeti szemléletet, amely a magyar vajdasági irodalmi kultúrában az ő alakját állítja abszolút központba. „Szellemi központ s a kibontakozásnak kedvező légkör híján egy kiváló egyéniségre volt szükség, aki maga személyében képviseli a centrumot.”¹ Nemcsak új alapokat fogalmazott meg ez a szöveg, de az irodalomszervező személye körül már életében megkezdett mitizálás legmarkánsabb jegyeit is továbbörökítette.

Ahogy három emberöltővel korábban a felvidéki Kazinczy kis zempléni megyei faluja, Széphalom, egy egész ország irodalmi központja lett, mert a nagy irodalomszervező személye jobban biztosította a szellemi egységet, mint a szervezetlen főváros, – úgy most, a törzsétől elszakított déli országrészben is egy kis poros falura, a bácskai Ó-Szivácra várt hasonló szerep: összegyűjteni s szétsugározni félmilliónyi magyar minden szellemi energiáját, mint égbe szökő érzékeny antenna...²

Szenteleky Kornél irodalmi (vagy inkább irodalomtörténeti) jelentőségét vitatni nem érdemes, az viszont izgalmas eredményekkel járhat, ha a személye köré épült kultuszon túl Szenteleky irodalomszervezői munkáját csakis ezen levelezéskötet alapján igyekszik leírni egy elemzés. Még akkor is, hogyha „a politikai és gazdasági okok egész hálózatára rá kellene mutatnunk, hogy fogalmunk legyen e kisebbségi élethalálharcról és kulturális küzdelmeiről”.³ A Szenteleky Kornél irodalmi leveleiből összeállított kötet lapjain kirajzolódó kapcsolati hálózat az, ami ennek a vizsgálatnak a középpontjában áll.

Fontos észben tartani Czifra Mariann néhány, írói levelezések kapcsán rögzített megállapítását: „Az írói levelezések sem önmagukban nem teljesek, se nem objektívek, sem globális képet nem adhatnak egyetlen korszakról sem. [...] Különösen nem állítható ez egyetlen személy [...] levelezéséről. Az írói levelezés magán viseli a levél

¹ *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, CSUKA Zoltán, Zombor–Bp., Szenteleky Társaság, 1943, 7.

² *Uo.*

³ *Uo.*, 5.

szerzőjének érdeklődését, műveltségét, emberi és szakmai motivációit, nyomot hagy rajta az író szellemi és egzisztenciális háttere egyaránt.²⁴ Hogy az 1943-ban kiadott gyűjtemény nem teljes, arra a szerkesztők maguk is figyelmeztetnek. A hiányosság-
nak pedig két oka is van: egyrészt a levelek megírásának, másrészt megjelentetésének ideje okolható. „Szenteleky igen sok levele elkallódott, főleg a bánási írókhoz címzett leveleket voltunk kénytelenek e kötetben nélkülözni. [...] Tekintettel voltunk arra is, hogy a levelekben szereplő személyek jórésze még életben van és így mindazokat a részeket, amelyek bántóak lennének, töröltük és helyüket kipontoztuk.”²⁵ Nem kérdés, hogy megérett az idő egy új, bővített és jegyzetekkel ellátott kiadás elkészítésére. A rendelkezésre álló gyűjteményből az említett nehézségek miatt nem is kívánok általános, a korszak vagy a vajdasági irodalom megszervezésére vonatkozó átfogó következtetéseket kiolvasni. Könnyen belátható, hogy az érintett irodalmi kultúra megszervezésének történetét Szenteleky levelezése alapján csakis az ő szempontjait tükrözve lehet megírni és bemutatni, amely radikálisan leszűkített látóteret eredményez. Ez azonban nem lehet indok az ezen gyűjtemény alapján kirajzolható kapcsolatrendszer közelebbi vizsgálatának az elmulasztására.

Az első világháborút lezáró egyezmények egyik legjelentősebb irodalmi-kulturális következményeként szokás említeni a magyar irodalom és kultúra szükségszerűen bekövetkező decentralizálódását. Ugyanezt a jelenséget úgy is meg lehet fogalmazni, hogy a legfőbb kulturális origónak, Budapestnek a regionális központok mellett további, immár az új országhatáron túl szerveződő centrumokkal is ki kellett építenie a kapcsolatot. Ezáltal a magyar főváros körül addig kialakult hálózat további elemekkel bővült, amelyek között a vajdasági település, Ó-Szivác és az ott tevékenykedő Szenteleky Kornél igencsak kicsinek tűnhet. Közelebről vizsgálva azonban – a levelezéskötet tanúsága alapján is – egy meglehetősen sok szálát mozgató és összefogó központ-ról van szó. „Hálózatokra jellemző az egymásbaágyazottság is, vagyis a felbontással változik a háló szerkezete: kis felbontással nézve az, ami csak egy pontnak látszik, arról nagyobb felbontásban kiderülhet, hogy maga a pont is egy összetett hálózat.”²⁶ Mindez a centrum-periféria összevetést is érinti, tudniillik annak viszonylagosságára irányítja a figyelmet. Budapest felől nézve az alakuló vajdasági centrum még mindig perifériának tűnhet, Ó-Szivác azonban saját lokális rendszerén belül, a bácskai faluk számára központként funkcionált. Azok az irodalmi kapcsolatok, amelyek Szenteleky számára fontosnak bizonyultak a Vajdaságban, a Budapest köré kiépült irodalmi életre meg lehet kockáztatni: egyáltalán nem voltak hatással. „[E]gyértelmű törvény, hogy minél nagyobb a távolság a periféria és a centrum között, annál kisebb az esélye a perifériális helyzetben lévő szereplőnek arra, hogy bármilyen befolyást gyakorolhasson

²⁴ CZIFRA Mariann, *Szövegek hálójában: A Kazinczy-levelezés kánonképző szerepe a nyelvújítás narratívájában*, Széphalom : A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 22(2012), 76.

²⁵ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei, i. m.*, 31.

²⁶ KOVÁCS László, *Hálózatelmélet és nyelvészet*, Prae, 2011, 48. sz., 5.

a centrumra.”⁷ A teljes magyar kulturális hálózatot tekintve Ó-Szivác a periféria centrumának tekinthető.

A földrajzi helyekéhez hasonló hierarchikus viszony jellemzi Szenteleky Kornél kapcsolatait is. Nemcsak a levelek száma, de tartalma is egyértelművé teszi, hogy a címzettek is „belső és külső körbe tartoznak, a szerzővel való kapcsolatuk szorossága alapján”.⁸ Jelen vizsgálatban négy személyhez írt levelekről lesz szó közelebbről, őket kisebb részben a Szentelekyhez fűződő személyes viszonyuk minősége, ellenben főként irodalmi, kulturális jelentőségük, valamint földrajzi helyük emeli ki. Ők Leszkovác Mláden, Belgrádból, akihez a gyűjteményben megjelentek közül 43 levél szól, Csuka Zoltán Újvidékről, 115 hozzá címzett levéllel, Fekete Lajos Újvidékről, majd pedig költőzése után Pestről, összesen 56 közzétett levéllel, valamint Kuncz Aladár Erdélyből, Kolozsvárról, akihez szólóan csupán két levelet tartalmaz a kötet. Mivel elsősorban az teszi izgalmassá ezt a levelezésgyűjteményt, hogy bizonyos mértékben az irodalom-szervezés folyamatát (is) tükrözi, ebben a tanulmányban is e szempont alapján esett a választásom a fent említett személyekhez írt levelekre. Holott nem is feltétlenül velük lehetett a legszorosabb kapcsolatban Szenteleky. Félrevezető lehet tehát pusztán mennyiség alapján minősíteni a leveleket és címzettjeiket: a gyűjtemény alapján például a harmadik legtöbb levelet, szám szerint ötvenet, Draskóczy Ede kapta Óbecsén, mégis, irodalomtörténeti szempontból ez a kapcsolat és Draskóczy személye nem bizonyul különösebben jelentősnek. A levelek tanúsága szerint ő Szentelekyvel ugyan szoros viszonyban volt, további kapcsolatokat ellenben nem mozgósított.

A levelezések elemzését sok esetben az is megnehezíti, hogy „a legtöbb ember, akire [az adott szerző] reagál, tökéletesen elfelejtett figura: még az irodalom társadalomtörténetében is aligha leljük nyomukat.”⁹ Hasonló a helyzet a Szenteleky-levelezés esetében is. Egy-egy irodalomtörténeti jelenség levelezésen keresztül történő megközelítésére mindenképp jellemző, hogy „bizonyos események és szövegek kimaradhatnak a vizsgálatból, mások hangsúlyosabb pozícióra törnek majd,”¹⁰ jelen esetben ez a szűkítés és szelekció tehát hatványozottan érvényesül, köszönhetően annak, hogy eleve csak négy személyhez írt levelek állnak a középpontban. Ezekben a levelekben főként folyóirat- és antológiaszerkesztésekről esik szó, kirajzolódik Szenteleky személyiségének változása, valamint a vajdasági és magyarországi kulturális világ közti, a földrajzinál talán még jelentősebb távolság. Az irodalom-szervező ön- és világvilágképének alakulását tükrözik ezek a szövegek.

⁷ BÉKÉS Vera, *Hálózat és (potenciális) térélmény*, Café Babel, 17(2008), 55. sz., 50.

⁸ DEBRECZENI Attila, *Kazinczy, az alkalmi költő = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad – Bp., Partium Kiadó – reciti, 2014, 102.

⁹ Pierre BOURDIEU, Kees VAN REES, Siegfried SCHMIDT, Hugo VERDAASDONK, *Az irodalmi mező szerkezete és a kulturális választások homogenitása*, ford. KÁLMÁN C. György, Helikon, 41(1995), 4. sz., 497.

¹⁰ CZIFRA, *i. m.*, 76.

Azt, hogy Szenteleky több nyelven is levelezett volna, vagyis hogy a kapcsolatrendszere a magyar nyelvterületen túlra is kiterjedt volna, nem mutatja az elemzett levélkorpusz, a szerb Leszkovác Mládennek is magyarul írhatott. A kapcsolatok kölcsönös kulturális hasznát a kettejük közt lefolyt levelezés egyértelműen példázza: Szenteleky egy szerb Ady-fordításkötet összeállításában segédkezett, Mláden pedig a *Bazsalikom* című, Szenteleky szerkesztette szerb versantológia létrejöttében működött közre. A vajdasági viszonyok között a kisebbségi magyar kultúremler számára a megjelenítés sorrendje sem volt mindegy: „Ha ez az antológia megjelenne, úgy jöhetne az Ady-kötet, mert semmiesetre sem tartanám ildomosnak, hogy előbb jelenjen meg a szerb Ady s csak utána válaszképpen az antológia. Az első lépést, a kezdeményező aktust nekünk kell megtenni.”¹¹ Rövid időn belül Belgrád mint a vajdasági magyar írók számára a többségi nemzet kulturális központja hasonló forrásként működött, mint Budapest. Szenteleky, miközben ő maga összeköti a szerb fordítót Rózsa Miklóssal, *A Hét* szerkesztőjével és Kosztolányi Dezsővel is,¹² Mládentől kér könyvet a belgrádi francia könyvesboltból. „Ha ideje van, úgy térjen be a francia könyvesboltba és küldesse el nekem utánvéttel *Julien Benda: La trahison des Clercs* című könyvét. Ha nem lenne meg, úgy talán megrendelnék.”¹³

A szerb Ady-kötet mellett egy a modern (akkor kortárs) magyar líra legmeghatározóbb alakjait és műveit bemutató antológia összeállításán is dolgozott Leszkovác Mláden, amelybe levelezőtársát is bele kívánta venni. Erre a felkérésre 1927-ben Szenteleky láthatóan még nem irodalomszervezőként válaszolt:

Nem értem azonban, hogyan kerülök én Ady, Babits és Kosztolányi társaságába? [...] [S]zerepelhetek-e én evvel a verssel a mai magyar líra néhány reprezentatív értéke között? Legfeljebb, ha lokális, vajdasági értékeket nem veszik figyelembe, ezt azonban nem igen szeretném. Nekem kevés közöm van a Vajdasággal, írásaimnak nincsen local couleur-je, témáim és törekvéseim általánosak és emberiek.¹⁴

Főként a Szenteleky személyiségét érintő levélrészletek igazságtartalmának megítélése bizonyul nehéz feladatnak. A vezéregyéniségeket általában jellemző karakán határozottság kevéssé szűrődik ki a sorok közül, inkább egy könnyen meggyőzhető, bizonyos mértékig irányítható, jó munkabírású ember képe sejlik föl – főként a Csuka Zoltánnak írt levelekből. Hiába szokás a nagyhatású *Kalangya* folyóirat elődjeként számon tartott *Vajdasági Írás* heroikus, a semmiből folyóiratot teremtő szerkesztőjének tekinteni Szentelekyt, a levelezésekből kiderül, a kezdeményező nem ő volt, sőt a rá szabott szereppel kapcsolatban komoly kétségei voltak. Csukának a következőket írta 1928-ban:

¹¹ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei, i. m.*, 37.

¹² SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei, i. m.*, 35.

¹³ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei, i. m.*, 88.

¹⁴ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei, i. m.*, 35.

Nem tagadom: lennének terveim, akarásaim, ábrándjaim, de félek építeni arra a talajra, melytől mindig menekülni szeretnék: a valóságra. Ezért nem hiszem, hogy alkalmas lennék arra a szerepre, amelyre Ön kiszemelt. Nem tudok megalkudni, kompromisszumokat kötni, legalább is nem olyan mértékben, amilyent a közönség, de főleg az írók megkívánának tőlem. Elvi kifogásom tulajdonképpen nincs az Ön terve ellen, a munkát szívesen végezném, ha mindjárt fáradtsággal és nem tetsző mormogással is járna ez a munka, de félek, hogy elsősorban Ön lenne elégedetlen az új szerkesztővel.¹⁵

A *Vajdasági Írás* Szenteleky kapcsolatrendszerének alakulása szempontjából a folyóirat rövid élete ellenére is nagyobb hatású volt, mint az irodalomtörténeti szempontból jelentősebb *Kalangya*. Elvégre azokkal a támogatókkal, előfizetőkkel és szerzőkkel, akikre a későbbi lap beindításakor számított, már ekkor kapcsolatba lépett. A kapcsolati hálót ekkor építette ki, később pedig újra aktivizálta. Noha Csukának azt írta magáról, hogy „nem vagyok a harcok embere, a [...] gonoszság[okat] én sosem fogom csúnya, csatázó indulatokkal visszafizetni. Ez nem krisztusi vagy gandí-i póz a részemről, hanem mély, pánhumanista meggyőződés, ha tetszik eszmény, törtetés az Örök Jó felé,”¹⁶ a levelek tanúsága szerint szerzőkkel és más vajdasági orgánumok szerkesztőivel (főként a *Bácsmegyei Napló* munkatársaival) jócskán akadt nézeteltérése. Bármennyire is rokonszenves lehet a szerény hang és szinte mártíri szerep, amit Szenteleky önjellemzéseiből ki lehet olvasni, érdemes némi szkepszissel viszonyulni ezekhez a vallomásokhoz és számolni azzal, hogy idővel az irodalomszervező sikeresen alkalmazkodott a feladatok által megkövetelt, személyiséget érintő elvárásokhoz.

A *Vajdasági Írás* alibiként is jól szolgált, amikor Pesten vagy épp Erdélyben próbált kapcsolatokat építeni a szerkesztő. Egy Csuka Zoltánnak írt levél tanúsága szerint nem is csak ő kereste fel az író társakat a vajdasági irodalom első folyóiratával, hanem érdeklődők is akadtak. Pesti utak során a lapot „el akarja vinni a nyugatistákhoz, adni akar Komlós Aladárnak, Karinthynak, Kodolányinak, akik már kértek is tőle V. I. -t”.¹⁷ A gyűjteményben szereplő kevés Kuncz Aladárnak írt levél mindegyikében részben az első vajdasági folyóirat a téma: vagy a külhoni magyar irodalmat bemutatni igyekvő rovat vagy pedig a lap megmentésének ügye köti össze az erdélyi és a vajdasági irodalmárt. Legelső alkalommal Szenteleky meglehetősen hivatalos és tiszteletteljes hangon szólalt meg:

mintegy tízesztendei erőfeszítő munka, minden akadályokon keresztül való kitartás és az itteni magyar kultúregyesületek támogatása lehetővé tették, hogy a vajdasági magyar irodalom hozzáillő köntösben jelenhessen meg. Ezeknek az adottságoknak a figyelembevételével indítottuk meg *Vajdasági Írás* címmel azt az irodalmi szemlét, amely szeretnők, ha mindenben őszinte megnyilatkozása lehetne itteni fejlődő magyar kultúránknak. [...] [A]z utódállamok területén élő magyar szellemi kiválóságok munkásságát is feltétlen számításba kell vennünk, éppen ezért célunk teljes eléréséhez Erdély íróit is testvéri kézzel szólítjuk fel.¹⁸

¹⁵ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 69.

¹⁶ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 68.

¹⁷ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 121.

¹⁸ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 96

Az 1943-as gyűjteményben mindössze két Kuncz Aladárnak írt levél szerepel, ám az erdélyi íróval, a *Helikon* szerkesztőjével folytatott egyezkedésekről Szenteleky rendre beszámol más levelezőtársainak. A közös munkára vonatkozó terveket is folyamatosan felügyelte Csuka Zoltán, Szenteleky gyakorlatiasságának hiánya miatt. Szenteleky 1930-ban írta a következőket Kispestre Fekete Lajoshoz:

Nagy gond és probléma a komoly fórum biztosítása. Mint említettem is, Kuncz Aladárral leveleztem a *Helikon* ügyében s már meg is egyeztünk volna, de Csuka gyakorlati felvilágosításai szinte lehetetlenné teszik a *Helikon* jugoszláviai terjesztését. Először mégegyszer olyan drága mint az *Írás*, másodsor roppant valószínűtlen, hogy a *Helikon* terjesztését a belügyminiszter engedélyezze (amikor kézimunka újságokat tiltanak ki).¹⁹

Az együttműködésnek számos módját felvetette az erdélyi és a vajdasági szerkesztő, a kölcsönös szövegjelentetésektől a terjesztésig sok minden szóba került kettejük között. Még ha az ötletek az esetek nagy részében nem is valósultak meg, a kulturális kapcsolat meglehetősen szorosnak volt mondható. A levelezés alapján nem túlzás kijelenteni, hogy Szenteleky az erdélyi magyar kulturális közeggel érzett igazán rokonságot. Olyannyira, hogy mikor a *Vajdasági Írás* csődbe jutott, és 1929-ben végleg bedőlt, a helyzetet teljesen kilátástalannak látva Szenteleky Kornél a vajdasági irodalom menthetőnek ítélt részét az erdélyi közegbe kívánta volna átirányítani. Erről szintén egy Fekete Lajosnak írt levélben lehet olvasni:

A V[ajdasági] Í[rás] úgy látszik, végleg bedöglött. [...] Nekem az lenne a tervem, hogy a vajdasági magyar irodalmat, illetve a V[ajdasági] Í[rás] előfizetőinek egy részét a *Helikon* számára kellene megmenteni. Kuncz Aladár azt írta a minap, hogy ahány száz előfizetőt szerzünk a *Helikon*nak, annyi ívet bocsájt a vajdasági írók rendelkezésére. Talán átmentünk 200 előfizetőt s havonta két ív elegendő is lenne a megfogyatkozott vajdasági magyar irodalom számára.²⁰

Minderre nem került, nem kerülhetett sor, és a *Kalangya* 1932-es elindításakor Szenteleky már újra a saját közegében igyekezett a magyar nyelvű irodalmi kultúrát megerősíteni.

Erdéllyel nemcsak a folyóiratok révén vált szorossá a kapcsolat, de Szenteleky Kornél leg(el)ismertebb regénye, az *Isola Bella* is ott jelent meg. Persze, a kötet szerzője először Pesten próbált kiadót találni, Fekete Lajos segítségével. 1930. január 15-én írt leveléhez mellékelte a kéziratot: „itt küldöm az *Isola Bellát* és nagyon kérek, fogadd szeretettel. Valahogy úgy érzem, hogy Neked sikerülni fog a regény elhelyezése. [...] Azt hiszem, legjobb lenne először a Pantheonnál próbálkozni, azután esetleg másutt”.²¹ A próbálkozást egy hónap múlva, február 22-én adták föl. „Tudom mennyit fáradtál, beszéltél, bizonyos vagyok abban, hogy jobb prókátort keresve se találhattam volna és ha Neked nem sikerült a dolog, úgy nyugodt vagyok, mert tudom, hogy senki másnak

¹⁹ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei.*, i. m., 162.

²⁰ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei.*, i. m., 156.

²¹ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei.*, i. m., 161–162.

se sikerült volna elhelyezni az Isola Bellát.²² A regény kiadását vállaló erdélyi kiadóról újabb egy hónap múlva, március 24-én tudta tájékoztatni pesti barátját Szenteleky: „Most végre írja, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh szívesen vállalkozna regényem kiadására, de azért végleges választ azután fog adni, miután a Céh lektora azt elolvasta.”²³ A kötet végül 1931-ben jelent meg.

A már többször emlegetett Fekete Lajos, ahogy az az eddig idézett levelekből is kitűnhet, összekötő kapocs és információs központ volt Szenteleky személyi hálózatában. Egyfelől az irodalomszervező neki számolt be a másokkal alakuló kapcsolatáról, másfelől pedig a magyarországi kulturális életről tőle várt folyamatos tájékoztatást. Pest irodalmi élete és a *Nyugat* folyóirat állandó téma köztük Fekete Kispestre költözését követően. Szenteleky saját kíváncsiságát felszínességgel igyekszik palástolni, mintha csak úgy mellékesen említődne a pesti élet. „Milyenek az irodalompolitikai viszonyok? Ignotus kit akar maga köré tömöríteni? Ha időd és kedved van, ne feledkezz meg ilyenekről is elcsevegni.”²⁴ Pesttel kapcsolatban az ott ugyancsak többször megforduló Szentelekynek vegyes érzelmei voltak. Ahogy szintén Fekete Lajosnak írta: „Egyébként érdekes és szomorú viszonyokat ismertem meg Pesten. Talán mégis jobb így messze írni, álmodni és vágyani, mint ott az intrikák és érdekszövetségek maszatos konyhájában. Pest különben bájos, kedves város lenne, ha irodalmi körei nem lennének.”²⁵ A Budapesthez való ambivalens viszony érthető: Szenteleky magánemberként és a vajdasági irodalom egyik vezető szervezőjeként is a magyarországi irodalmi-kulturális központhoz való odatartozás és az attól való függetlenedés kettős, ellentétes irányú törekvése között próbált egyensúlyt találni. A gyakorlatban ez a pesti események kíváncsi követésében és egyidejű kritizálásában mutatkozott meg. Szenteleky figyelmének középpontjában a *Nyugat* állt, amelyet rendre a sorstársnak és kulturális partnernek tartott *Helikon*nal hasonlít össze.

Én magam a Helikon táborához és programjához húzok, mert úgy látom, hogy a *Nyugat* sohasem fogja megérteni a mi kisebbségi problémáinkat, fájdalmainkat és pacifista, politika-mentes világszemléletünket. [...] És ők akarnak teljes koncentrációt! Csupa féltékenykedés, kicsinyes érzékenység és szigorú klikkrendszer az ő programjuk, de nem nagy, magyar koncentráció!²⁶

Fekete Lajos véleményét, az általa írt levelek ismeretének hiányában, nem tudhatjuk, Szenteleky leveleiből pedig nem lehet semmiféle következtetést levonni erre vonatkozóan. A személyes vélemények megítélhetősége ügyében érződik leginkább annak hiánya, hogy a levelezésgyűjteménynek nincs kontrollszövege.

²² SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 168.

²³ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 172.

²⁴ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 169.

²⁵ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 145.

²⁶ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 162.

A Fekete Lajosnak írt üzenetek a sok utalás révén a hiányokra irányítják rá a figyelmet. Móricz Zsigmond az egyik legtöbbet emlegetett szereplője a leveleknek, nagy kár, hogy az ő Szentelekyhez intézett mondatait nem ismerjük. A vajdasági irodalmár lelkesedése egyértelműen kisugárzik szövegeiből: nem is csak leveleiből, de a vajdasági lapokban megjelentetett esszéiből és kritikáiból is. A vajdasági irodalom önállósodására és irodalmi kultúrájának megalapozására nagy hatással volt Móricz Zsigmondnak a felvidéki körútja tapasztalatairól (is) szóló *Az irodalom és a faji jelleg* című Nyugatban 1931-ben megjelent írása, valamint a körülötte kialakult vita. Szenteleky a Vajdaságban *Egy irodalmi vita tanulsága* címmel reflektált a Magyarországon történetekre. A következőket írta:

Magyarországon most csúnya vita folyik két ellenséges világszemlélet és ideológia között. A régi, élettelen, mondatni háború előtti eszmevilág és egy haladó, új tartalmat kereső irodalmi csoport között. [...] Móricz Zsigmond volt az, aki észrevette az új életet, és szembe merte állítani a halottal, a vakkal, a sükettel. [...] Magyarországon az illetékesek nem akarnak tudomást venni az időről, Európáról, a változott világról, a kisebbségi problémákról [...]. Ez a vita számunkra egy fontos és eléggé nem ismételtető tanulsággal zárul. Azzal, hogy nekünk magunknak kell megteremtünk irodalmunkat és új kulturális életünket. Megértést, segítséget senkitől sem várhatunk, hanem józanul, egyszerűen, önnön erőnkéből kell felépítünk kis kunyhónkat, amely templommá válik, ha kultúránk otthonra lel benne.²⁷

A Móricz körüli botrány tehát arra ébresztette rá Szentelekyt, hogy a vajdasági irodalomnak egyedül kell megküzdenie saját létéért. Bár a tanulságot közvetetten ugyan, de Móricz szolgáltatta, mégis a vele való kapcsolattartás is bizonyíték volt arra, hogy az elcsatolt területekre odafigyeltek ismert és némi befolyással is rendelkező magyarországi szerzők is.

Az irodalmi elismerés és a személyes szimpátia azonban nem akadályozta meg Szentelekyt abban, hogy Fekete Lajosnak kritikái éllel is beszéljen Móricz magyarországi, az elcsatolt területeken kialakuló irodalmi kultúrákat segítő programjáról, amely szerint a magyar kultúrát az új többségi államhoz kapcsolt területek irodalma virágoskerthez hasonlatosan színesíti, amely kertet azonban gondozni is kell. Szenteleky a következőképpen vélekedett:

A múlt héten Móricz Zsigmond keresett fel egy levéllel. Együttműködésre kér fel [...]. Még nem válaszoltam neki, szeretném neki ráérősen és őszintén megírni, milyen hibásan kertészkednek abban a »virágoskertben«. Én úgy látom, hogy a Helikon horizontja sokkal tágabb s Kuncz Aladár szerkesztői összefogóképessége messze felül áll a »virágoskert« kertészeinek egymással örökösen hadakozó szerkesztősi játékaik.²⁸

²⁷ SZENTELEKY Kornél, *Új lehetőségek – új kötelességek: Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek II (1931–1933)*, kiad. BORI Imre, szöv. gond. TOLDI Éva, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2000 (Hagyományaink, 17), 22–23.

²⁸ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 172.

Alig pár hónappal később még mindig arról írt pesti barátjának, hogy továbbra sem tudja kritikátlanul fogadni Móricz nemzeti koncentrációs elképzelését. S meg kell hagyni, jól látta, hogy „Móriczban sok a jóindulat, a nemes akarat, de talán túl sokat akar, koncentrációs terve roppant széles alapú s talán éppen ezért az alapon túl sosem emelkedik. Az ő nagy, átfogó elgondolásuk valami kísérleti ültetvényes [...] lesz, de nem dús, szagos virágoskert”.²⁹

Látszólag paradox módon Szenteleky Kornél magányossága és a vajdasági irodalmi kultúra elszigeteltsége is a Fekete Lajoshoz írt levelekből érezhető ki leginkább, pontosabban a kapcsolattartás módjára adott reflexiókból. Tudniillik két, államhatárral elválasztott térségről van szó, és „a külföldi levelezés – ezt nagyon jól tudom – tekintélyes összeget emészt, ezt semmiesetre se, hagyhatjuk figyelmen kívül”.³⁰ Ahogy a Móriczról szóló levélrészletből kitűnt, hogy Szenteleky nehezményezi, hogy Magyarországon nem tudják értelmezni az elszakadt területek kulturális berendezkedését, hasonlóképpen, a levelekből világosan látható: hiába a Fekete által mondott sok újság és a pontos tájékozódásra törekvés, Szenteleky Kornél is csak a saját maga körül tapasztalt események tükrében tudja értelmezni a beérkező információkat, vagy épp azok hiányát. 1930-ban írta következőket barátjának:

Minden elalszik, mindenki elalszik, a lelkek elalusznak. Eddig nem voltam éppen peszsimista, mindig hittem, hogy a magyar írás, a magyar gondolat nem hal meg véglegesen ezeken a határokon belül, de most már utolsókat pislákol a remény mécsese. Úgy látszik menthetetlenül halálra vagyunk ítélve. Mi van Pesten? A Nyugatot nem kapom többet. Megszűnt?³¹

Szenteleky Kornél irodalmi leveleinek 1943-as kiadása alapvető fontosságú forrás a magyar vajdasági irodalom megszervezésének vizsgálatához, még akkor is, hogyha szükségszerűen csakis egyetlen ember nézőpontja érvényesül benne. Szenteleky irodalmi kapcsolatainak feltérképezése nemcsak e kapcsolatok csoportosítását teszi lehetővé (tudniillik, hogy szerzőkkel, szerkesztőkkel, támogatókkal, előfizetőkkel, stb. egyaránt szükséges volt a személyes kapcsolattartást), de a levelezésből az is kitűnik, hogy ezek együttese sűrű hálózatként működött: minden résztvevő további szereplőket kapcsolt be a rendszerbe, és egy ponton túl a személyes ismeretség már nem is volt szükséges az irodalmi együttműködéshez. Az első világháborút lezáró történelmi változások révén átrendeződő és a résztvevők által kiépített hálózaton belül megváltozott centrum-periféria viszonyok Szenteleky ön- és világértésének megváltozásában való tükröződése teszi igazán érdekessé a gyűjtemény e szempontú vizsgálatát.

²⁹ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 177.

³⁰ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 85.

³¹ SZENTELEKY Kornél *Irodalmi levelei*, i. m., 173.

Stephen Greenblatt: *Egy reneszánsz könyvvadász.*
Hogyan vált modernné a világunk?
ford. Zsuppán András

Budapest, Typotex Kiadó, 2015, 251 l.

„És ki talál méltó szavakat, ha dicsérni igyekszik /
annak az érdemeit, ki a kincseknek sokaságát /
hagyta reánk a saját kebeléből hozva világra”
(Lucretius, *A természetéről*, V. 53–55).

A dolgok természetéről írott híres költeményében Titus Lucretius Carus több helyen is himnikus hangvételű sorokban magasztalja mesterét, Epikuroszot. E helyeken többek között olyan megváltóként üdvözli a számoszi gondolkodót, mint aki elsőként merészelte tekintetét a magasba emelni és fellázadni az égiek rémuralmával szemben, felszabadítván ezáltal az emberiséget a vallásos babonák okozta terhek alól. Stephen Greenblatt – mintegy két évezred múltán – ugyanezen gondolatot látszik feleleveníteni: könyvének állítása szerint a késő ókorban feledésbe merült, ám 1417-ben egy Lucretius-kézirat felfedezésének köszönhetően újra megelevenedő epikuroszói filozófia döntő befolyást gyakorolt a modern természettudományos gondolkodás fejlődésére, valamint modern, szekuláris világszemléletünk kialakulására is.

És valóban, hatástörténeti szempontból aligha becsülhető túl annak jelentősége, hogy Lucretius *De Rerum Natura* című tankölteménye újra napvilágra került, az epikureizmust ugyanis újból heves viták középpontjában találjuk az újkor hajnalán. Jóllehet a filozófia-történetírás nem tart számon specifikusan „neoepikureista” iskolákat, a legutóbbi időkben (többek között) Catherine Wilsonnak sikerült meggyőzően érvelnie amellett, hogy Epikurosz követőinek száma a korszak során a karteziánusokéval vetekedett:¹ míg korábban jobbra Pierre Gassendit tekintették a kora modern epikureizmus egyedüli zászlóvivőjének, mára olyan szerzők hatástörténeti jelentősége is egyértelműnek látszik, mint Géraud de Cordemoy, Walter Charleton vagy Daniel Sennert. Greenblatt azonban többet állít annál, miszerint az epikureizmus komoly hatástörténeti jelentőséggel bírt volna a kora újkor során, tézisének érvényessége ennélfogva a fentiek ismeretében is vitatható.

Greenblatt könyve először 2011-ben látott napvilágot, a magyar olvasóközönséghez tehát jókora előélet birtokában jutott el. Méltatói általában a szerző párját ritkító tárgyi felkészültségét vagy épp történetmesélői erényeit dicsérik. Ismeretterjesztő műről lévén szó, ezen szempontok valóban nem hanyagolhatók el. Bírálóinak nagy része

¹ Catherine WILSON, *Epicureanism at the Origins of Modernity*, New York, Oxford University Press, 2008.

ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy Greenblatt túlzásba viszi a történetmesélést, és a figyelem fenntartása érdekében tett törekvései eredményeként még könyve legvégén sem ad választ az általa felvetett kérdésekre.

Mindez kevésbé lehet feltűnő a magyar olvasó számára, aki – a borító tanúsága szerint – *Egy reneszánsz könyvvadász*, vagyis Poggio Bracciolini történetét tarthatja kezében. A könyv eredeti címe (*The Swerve: How the World Became Modern*) ugyanakkor súlyosabb kérdések megválaszolását ígéri. A *The Swerve* cím a latin *clinamen* szó angol fordítása, amelyet magyarra leginkább *elhajlásként* fordíthatnánk. Ezen szójáték egyszerre utal az epikureus filozófia – Greenblatt által – központinak tekintet mozzanatára (az atomok rendszertelen, elhajlást végző mozgására), valamint azon történelmi folyamatra, amelynek során a középkori világszemlélet *áthajlott* az újkorba.

Ahogy Greenblatt egyik kritikusa, Jim Hinch már régebben rámutatott, a *The Swerve* valójában két történetet beszél el: egyrészt Poggio életének azon szakaszát, amely során e szabadúszó humanista rábukkan a szóban forgó Lucretius-kéziratra, másrészt pedig annak megválaszolását ígéri, hogy a Lucretius-költeményből kibomló epikureus filozófia miként vetett véget a középkornak, és vezetett el az újkor felé.² Hinch szerint ugyanakkor sokkal jobb könyv születhetett volna, ha Greenblatt – kevésbé ambiciózus módon – megelégszik az első szál felgöngyölítésével, és nem vágja nagyobb fába a fejszét. Az ekképpen létrejött végeredmény ugyanis felettébb kétes megítélésű marad. Amennyiben helyt adunk Hinch ezen észrevételének, úgy Greenblatt-tel szembeni kritikáját még némiképp elnézőnek is kell tekintenünk: az eredeti cím ugyanis egyértelműen a könyv „kevesbé jól sikerült” részére utal, amelyben Poggio élettörténete legfeljebb mellékszálaknak volna tekinthető.

A fentieket akár úgy is összegezhetnénk tehát, hogy a szerencsésebb címválasztásnak köszönhetően a magyar olvasó egy „jobb” Greenblatt-könyvet forgathat, mint angol olvasótársai, olyat, amelyet kevesebb kritika illethet – annál is inkább, mivel a borítón szereplő alcímváltozat („*kézirat sosem ég el*”) a könyvnek még inkább ezt az olvasatát erősíti. Ám még így is könnyen hiányérzetünk támadhat olyan kérdések tisztázatlansága folytán, mint hogy egy szigorúan megszervezett iskola (amelyben ünnepek alkalmával például kötelező volt körbehordozni az alapító portréját),³ miként merülhetett olyannyira feledésbe, hogy másfél évezrednek kelljen elteltie ahhoz, hogy poraiból feltámadjon.

Az olvasónak még nehezebb dolga van azonban, ha a modernitás kialakulásának történetét nem a könyv holmi elvarratlan mellékszálak kívánja tekinteni. Az első és talán legfontosabb probléma az, hogy Greenblatt adós marad az *elhajlás* filozófiai és eszmetörténeti jelentőségének pontos tisztázásával. Az epikureus filozófiát tárgyaló fejezetben például a *clinamen*nek két tulajdonságát ismerteti: (1.) Epikurosz

² Jim HINCH, *Why Stephen Greenblatt is Wrong – and Why it Matters*, Los Angeles Review of Books, 2012. dec. 1., <https://lareviewofbooks.org/article/why-stephen-greenblatt-is-wrong-and-why-it-matters/#!>

³ Pierre GASSENDI, *De Vita et Moribus Epicuri*, Lugduni, apud Guillelmum Barbier, 1647, 57–60.

fizikájának értelmében minden érzékelhető dolog az atomok elhajló mozgásának köszönhetően jön létre (vagyis a természetet nem az isteni gondviselés, hanem a részecskék véletlenszerű mozgása irányítja); (2.) az élőlények ugyanezen elhajlás révén rendelkeznek szabad akarattal.

A problémát az okozza, hogy a fentiek tényszerű megállapításán túl a szerző semmilyen fogódzót nem nyújt mindezek filozófiatörténeti jelentőségét illetően. Míg az Epikurosznak tulajdonított első állítás, amely szerint az anyagi részecskék maguk rendelkeznek azon inherens erővel, amelynek révén önmagukat mozgatni képesek – tudománytörténeti szempontból – valóban „forradalminak” tekinthető (lévén, hogy az anyagot hagyományosan *passzív* szubsztanciaként gondolták el, amit valamely isteni vagy szellemi erő *kívülről* mozgat, ám önmaga semmilyen inherens erővel nem rendelkezik), addig a második állítás, amely szerint az élőlények szabad akarattal bírnak, egyáltalán nem számított felforgató erejű gondolatnak. Jóllehet Epikurosz valóban tagadni látszik az isteni gondviselés dogmáját, ez azonban korántsem az egyetlen módja annak, hogy az emberi akaratszabadság eszméjét alátámasszuk. Márpedig Greenblatt feltehetően azért tulajdonít ekkora jelentőséget ezen tézisnek, mert a Kr. u. 5. századtól kezdve köztudomásúlag komoly fejtörést jelentett a racionális teológia művelőinek körében az, hogy az isteni gondviselést az emberi szabad akarattal valamiképp összhangba hozzák – az előbbi létének pusztáa tagadása tehát kézenfekvő megoldási javaslatnak tűnhetett a problémára.

Míg Greenblatt óvatos utalásai (különösképp az előszóban felelevenített személyes története édesanyjáról) azt sejtetik, hogy a szerző Epikurosz személyében azon megváltót üdvözli, aki elég bátor volt megszabadítani az emberiséget a babonás félelmektől, az epikureizmus kora modern képviselői egészen más irányból közelítettek Epikurosz felé. Számukra az anyag homogenitásának tézise vagy a fájdalom elkerülésének etikai normája tette Lucretiust és Epikuroszot vonzóvá. Erre maga Greenblatt is utalni látszik:

[...] a világ tudományos szemlélete [...] a végtelen univerzumban véletlenszerűen keringő atomok látomása, eredetileg a csoda érzéséből fakadt, ami a költőt eltöltötte. A csodához nem kellenek istenek, démonok és túlvilági boldogság, Lucretiusnak elég volt a felismerés, hogy ugyanabból az anyagból vagyunk, mint a csillagok, az óceánok és az egész világmindenség. (11)

Félretéve azt, hogy a csoda – közkeletű meghatározása szerint – valamely általános törvényszerűség alá be nem sorolható eseményt jelent, a csodákra való hivatkozás pedig kedvelt eszköze volt azoknak, akik Istent olyan lényként gondolták el, akit nem kötnek béklyóba értelmi törvényszerűségek, hanem végtelen hatalmánál fogva képes áthágni azokat (a világ jelenségeinek csodákként való felfogása pedig ennél fogva egyáltalán nem vonja maga után Isten létének tagadását), Greenblatt egyértelművé teszi, hogy Lucretius szerint az istenekbe vetett hitet az anyag homogenitásának tézisével, az isteni terv szerinti gondviselést a véletlenszerűség eszméjével *váltotta fel*.

Az viszont mintha elkerülné Greenblatt figyelmét, hogy az epikureizmust egy ehhez képest egészen más tudásszociológiai keretrendszerben értelmezték az újkor hajnalán: Epikurosz kora modern apologétái rendszerint ugyanis épp azon pontokon igyekeztek korrigálni a szamoszi mester nézeteit, amelyeket Greenblatt Epikurosz legnagyobb vívmányainak állít be. Az újplanotikus Marsilio Ficino például – aki ifjú éveiben még jócskán Lucretius hatása alatt állt – kései főművében ekképpen fogalmaz:

Hallgasson el tehát az epikureus Lucretius, aki olyasmi mellett kardoskodik, miszerint a világ a véletlen folytán keletkezik és marad fenn, valamint úgy véli, hogy [a világ] csodálatos rendezettségének állandó fennmaradása [habitus] a rend állhatatlanságából és formátlanságából következnek, melynél fogva olyan ez az egész, mintha úgy gondolná valaki, hogy az ostobaságból jön létre a bölcsesség, a sötétből pedig a fény.⁴

A fenti idézetből is kitűnik, hogy az isteni gondviselés létének tagadása (ami pedig maga után vonta a világ kaotikus rendezetlenségének állítását) korántsem volt annyira vonzó perspektíva Lucretius kora modern olvasói számára.

Ficinóéhoz hasonló szemöldökráncolásról tanúskodik továbbá a Pierre Gassendi is, akinek nevéhez az epikurosz rendszer talán legalaposabb rekonstrukciós kísérlete fűződik. Gassendi maga is elismerte, hogy Epikurosz legalább három kérdésben mindenképp tévedett: szerinte ugyanis (1.) az atomok mégsem öröktől fogva léteznek, és nem örökkévalók, hanem a teremtéskor jöttek létre, egykor pedig az enyészeté lesznek; (2.) Epikurosz állításával szemben a világnak nem minden része anyagi természetű (ilyen például a lélek vagy annak legalábbis egy bizonyos része), valamint (3.) igenis létezik isteni gondviselés.⁵ Mindezt azért tartjuk fontosnak megemlíteni, mert amit Greenblatt az epikureus filozófia legfőbb erényeinek tekint, és amiről azt állítja, hogy a Poggiót követő nemzedékek számára vonzó perspektívát nyújthatott, azt a szóban forgó személyek valójában az epikureus filozófia *problematikus* részeinek tekintették. A Poggiót követő nemzedékek elsődleges gondja ugyanis az lett, hogy miként lehet az atomizmus alapelveit összhangba hozni testetlen szubsztanciák, vagyis az immateriális lélek létének állításával (amely kérdés azért problematikus, mert az utóbbiak feltételezése esetén vissza kell vonnunk azon állításunkat, miszerint a világot kizárólag az atomok és az úr alkotnák), valamint a világot intelligens módon teremtő és azt bölcsen kormányzó Isten eszméjével.

Az *elhajlás* kitüntetett szerepét illetően mindemellett ugyancsak felmerül az a kérdés, hogy Greenblatt miért nem tesz még csak említést sem az epikureizmus más olyan tanairól, amelyek nyilvánvalóan fontos szerepet játszottak a Poggiót követő nemzedékek életében. Mellőzvéen e helyen a fájdalommentességnek a hedonizmussal gyakran összekevert etikai előírását, elég itt a végtelen tér eszméjére és a világok sokaságának

⁴ Marsilio FICINO, *Platonic Theology*, I, ed. James HANKINS, Cambridge MA, Harvard University Press, 2001, 200–202.

⁵ Pierre GASSENDI, *Syntagma philosophicum = Petri GASSENDI [...] Opera omnia*, I, Florentiae, Typis Regiae Celsitudinis, 1727, 280–286.

ebből következő tanára gondolnunk, ami olyan szerzők fantáziáját mozgatta meg, mint a Gassendi-tanítvány Cyrano de Bergerac (gondoljunk csak az *États et Empires de la Lune* című „bestsellerére”, amelyben a Hold „polgárait” vonultatja fel⁶), vagy Bernard de Fontenelle (aki a *Beszélgetések a világok sokaságáról* című traktátusgyűjteményében játszott el annak gondolatával, hogy más égitesteken is élhetnek hozzánk hasonló emberek).

Ha azonban az epikureizmus későbbi, 18. századi recepcióját nézzük (ahonnét is elsőként Julien Offray de La Mettrie *Az embergép* című értekezése juthat eszünkbe), úgy Greenblatt nézeteihez immár hasonlatosabb téziseket találunk. Mivel azonban a szerző ezekről nem tesz különösebb említést, nyitva marad annak a kérdése, hogy ha egyáltalán Lucretius nyomait kell látnunk mindeme tanokban, úgy az epikureizmus hatása pontosan miként is mutatható ki bennük. Mindezen, az epikureizmussal rokonságba hozható gondolatkísérletek esetében ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a kései karteizianizmus lehetséges hatásairól sem, amely újfent kérdésessé teszi azt, hogy a Lucretius-költemény önmagában véve mennyiben volt korszakalkotó fontosságú.

Ami tehát Stephen Greenblatt ambiciózusabb vállalkozását illeti, az olvasóban indokoltan marad hiányérzet a könyv olvasása során. Bár a korszakokon átívelő „nagy narratívák” szerzői szempontból bátor, olvasói szempontból csábító vállalkozásnak tekinthetőek, a *The Swerve*-ből azonban nem elég hitelesen rajzolódnak ki ennek körvonalai. Érdemesebb tehát – a magyar fordítás sugallata szerint – inkább Poggio történetét keresni a borító mögött.

Smrcz Ádám

⁶ Jóllehet Gassendi maga elvetette a világok sokaságának gondolatát. Lásd Margaret J. OSLER, *Divine Will and the Mechanical Philosophy: Gassendi and Descartes on Contingency and Necessity in the Created World*, Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1994, 36–80.

Láng Benedek: *Titkosírás a kora újkori Magyarországon*

Budapest, Balassi Kiadó, 2015, 335 l.

Jelen recenzió szerzője a kripto.blog.hu¹ lelkes követőjeként szomorúan vette tudomásul a 2015. 07. 12-i bejegyzést,² amelyben Láng Benedek, a blog szerzője, szerkesztője átmeneti búcsút vett olvasóitól. A hosszúra nyúlt nyári szünet után ismét találkozhatunk új bejegyzésekkel, de ritkábban, mint megszokhattuk. Annál nagyobb örömmel tölthetett el bennünket a 2015. 05. 26-i poszt,³ amelyben Láng a *Titkosírás a kora újkori Magyarországon* című monográfia megjelenéséről tudósít, amely „az első módszeres feldolgozás a kora újkori Magyarország titkosírásainak történetéről” (7). Hiánypótló munka ez, a szakirodalom régóta adós a magyarországi kora újkori kriptográfiai források módszeres feldolgozásával. Aki figyelemmel kíséri a szerző munkáit, számíthatott egy újabb, a kriptográfia témájában szerzett könyvre, amelyben kivonatolva Láng korábbi tanulmányainak eredményei is visszaköszönek. A dolgozat egy, az „az utóbbi évtizedekben a nemzetközi szakmai fórumok kiemelt témájává vált” módszert követ (7), a titkolózás (secrecy) kontextusába helyezi a kriptográfia történetét. Ehhez Láng a legújabb nemzetközi szakirodalmi eredményekkel összhangban szükségesnek véli társadalomtörténeti összefüggésben vizsgálni a rejtjelezést és nem csupán a tudományos technológia fejlődését bemutatni. A szerző társadalomtörténeti irányú érdeklődése már korábbi publikációiban⁴ is tetten érhető volt, így nem meglepő a vizsgálat kontextusa.

Az első nagy fejezet (11–23) a titkosírás és a titok szakirodalmának áttekintését nyújtja. A szakirodalmi szerzők közül Láng kiemeli William Eamont-t, Agostino Paravicini-Baglianit, William Newmant, Anthony Graftont, Karma Lochrie-t, Tanya Luhrmant, Pamela Longot, Koen Vermeirt, akik az utóbbi két és fél évtized legjelentősebb auktorai a titok mint társadalmi jelenség témájában. A szakirodalom áttekintését Láng azzal a konklúzióval zárja, hogy noha az bőséges, közös jellemzőjük, hogy „szinte egyáltalán nem emlékeznek meg a kriptográfia (titkosírás) és a kódfejtés jelenségéről, és ha olykor mégis, kizárólag a kriptográfiai módszerek és a politikai titkosírások területeire merészkednek” (14). A titkolózás és társadalomtörténet összefüggésének szakirodalmi áttekintését követi annak fordítottja, a kriptológia társadalomtörténeti

¹ <http://kripto.blog.hu>

² *Átmeneti búcsú*, http://kripto.blog.hu/2015/07/12/atmeneti_bucsu_439

³ *Megjelent a könyv, amelyben a blogon található történetek nagy része olvasható*, http://kripto.blog.hu/2015/05/26/breaking_news_megjelent_a_kripto-blog_konyve_nyomtatásban

⁴ Lásd például LÁNG Benedek, *Az emberek titkai: A rejtjelezés társadalomtörténete Magyarországon*, *Korall*, 12(2011), 43. sz., 174–189.

megközelítésének vizsgálata. A rejtjelezés történetének első és legfontosabb úttörői a 20. század elejétől kezdve Aloys Meister és David Kahn. Az ő monográfiáik jelentik a titkosírás története iránt érdeklődőknek a bázist. A fejezet végére egyértelművé válnak Láng kutatásainak célkitűzései: az egyik cél a rejtjelezés gyakorlatának és recepciójának vizsgálata „különböző társadalmi kontextusokban” (23), a másik pedig „a titkosírások gyakorlatának integrálása a titok eszmetörténetébe” (23).

A *rejtjelezés elmélete és gyakorlata Nyugat-Európában* című fejezetben (25–42) a titkosírás nyugat-európai történetébe nyerünk betekintést. Az évszázadok alatt a sérülékeny monoalfabetikus módszert felváltotta az összetettebb, biztonságosabb polialfabetikus metódus. Noha a monoalfabetikus titkosírás⁵ a legkevésbé megbízható, a kor következtelen helyesírása miatt nem szabad lebecsülni a kora újkori szövegek megfejtésének a nehézségeit. A kódtörést a készülő „History Decipherer” szoftver hivatott majd segíteni, amelynek fejlesztése továbbra is folyamatban van.⁶ A 17. század végére a diplomáciai és a katonai levelezésben már a homofonikus módszer⁷ volt az uralkodó, a kódtáblák fejlesztésének eredményeként közel ezertételes kódszótárak alakultak ki. Ez nem csupán a biztonságos üzenetváltást eredményezte, hanem egyúttal a levelezés nehézkessé és hosszadalmassá válásához is vezetett, hiszen a megfejtőnek egy vaskos könyvet felhasználva kellett megfejtenie a neki szóló üzenetet.

A *forrásanyag jellemzésekor* (42–74) Láng kijelöli az elemzendő gyűjteményeket, a történelmi periódust és a jövőbeli feladatokat. A szerző egyetért a könyvben többször hivatkozott R. Várkonyi Ágnes véleményével, amely szerint a jelenleg elérhető titkosíráskulcsok és a titkosított szövegek száma bőséges, a vállalt munka azonban olyan nagy, hogy túlmutat egy generáció lehetőségein. Láng többször hangsúlyozza, hogy kutatásával modellt kíván nyújtani további vizsgálatokhoz, ami azért lehetséges, mert a gazdag magyar forrásanyagból általános következtetéseket lehet levonni a titkolózás társadalomtörténetével kapcsolatban. A szerző nem tesz kísérletet arra, hogy történelmi összefoglalót adjon a korszakról: „a 15. század végén még az utazók által gazdagnak és biztonságosnak bemutatott Magyarország a 16. század közepére koalícióban és ellenségeskedésben álló területek bonyolult rendszerévé alakult. [...] A homofonikus titkosírás elterjedése és használata meglehetősen jól kijelöli a kora újkor két évszázadát” (42–43). A homofonikus módszer a 16. század harmadik évtizedétől a 18. századig jellemző a diplomáciai gyakorlatban; Láng azonban befogadó

⁵ „Olyan titkosírás, amely a nyílt szöveg betűinek más betűket vagy számokat, illetve jeleket feleltet meg úgy, hogy a nyílt szöveg minden egyes betűjének a kódábécé pontosan egy karaktere felel meg” (9).

⁶ „Láng Benedek megrendelésére Héder Mihály szakmai irányításával Lévai Szabolcs fejlesztette a „History Decipherer”-t. HÉDER Mihály, LÁNG Benedek, LÉVAI Szabolcs, *Filológiai okok egy monoalfabetikus titkosírásféjtő szoftver mellett: A program működése és tapasztalatai*, MKSz, 129(2013), 4. sz., 511–519, 519.

⁷ „Olyan titkosírás, amely a nyílt szöveg egy betűjének több karaktert (homofont) feleltet meg, abból a célból, hogy a kódszöveg ellenálljon a gyakoriságelemzésnek. A homofonikus titkosírások gyakran használnak kódokat, ún. nomenklátorokat a gyakoribb szavak, személyek, területek, politikai nevek elrejtésére, valamint semmit nem jelentő nullításokat, amelyek a desifrózó összezavarására szolgálnak” (9).

szemléletű, a forrásanyagból nem zárta ki a Mátyás- és Jagelló-kor, illetve a Rákóczi-szabadságharc utáni forrásokat sem.

Míg a temporális határok kijelölése nem jelent nehézséget, addig a lokális határok a szerző bevallása szerint vitathatók a vizsgált korszak történelmi viszonyosságai miatt. Az elemzett gyűjtemények a következők: Magyar Országos Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Ráday Levéltár, Hadtörténelmi Levéltár, ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára, bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica, Turcica, Polonica gyűjteményei, amelyekben a szerző a magyar történelemmel, magyar történelmi szereplőkkel kapcsolatos feljegyzéseket vizsgálta, de tervezi a kutatás kiterjesztését Európa más országaira is.

Az összeállított forrásanyag teljességre törekvő, a kutató azonban komoly akadályokba ütközik a gyűjtemények nehéz hozzáférhetősége, illetve azok hanyag leírásai miatt. Láng kutatása a titkosírástáblák, valamint a forráskiadványokban és feldolgozásban fennmaradt rejtjelezett levelek feldolgozásában 80%-os sikert ért el, a kéziratban fennmaradt vizsgált levelek száma pedig elegendő ahhoz, hogy ezekkel kapcsolatban is következtetéseket lehessen levonni. A szerző nem meri megbecsülni a teljes anyag méretét.

A titkosírástáblák⁸ áttekintésekor szemléletes bemutatását kapjuk annak, hogy a monoalfabetikus szerkezet hogyan módosult először nomenklátorokkal kiegészülve, majd hogyan tértek át a használók a homofonikus módszerre. Nemcsak a rendszer egésze ment át fejlődésen, annak elemei is. Az évszázadok alatt bonyolultabbá, összetettebbé váltak a nomenklátorok, nullítások,⁹ sőt a grammatikai elemek is. A grammatikai elemek, például ragozási indikációk megjelenése a mesterséges nyelvek irányába mutat. A nomenklátorok tanulmányozása azért is üdvös, mert a titkosított politikai és földrajzi nevek árulkodnak a titkosító által fontosnak vélt információkról. Például Apafi Mihály és Esterházy Pál nádor közt érvényben lévő nomenklátorok a következők voltak: „Békesség, Bánya városok, Telekij, Véghbeli hadak, Tököly, Wesselényi” (64).

Izgalmas fejezete a könyvnek *A rejtjelezés működtetése* című (74–112). Ebben Láng részletesen bemutatja, hogy a levelező partnerek hogyan juttatták el egymáshoz a clavisokat, vagyis a kulcsokat. A kulcscsere folyamata nyomon követhető az idézett levelezésekben a clavisok igénylésétől azok megérkezéséig. A levelezők többször reflektálnak a titkosítás tényére is, például amikor a Rákóczi és Bercsényi között 1710. július 19-én váltott levélben Rákóczi megróttá a fővezért annak hanyag titkosítása miatt. 1672-ben Bethlen Miklós levelében még arra is kitér, hogy mi a teendő, amennyiben címzettje meghalna.

A clavisokra való utalás nagyon gyakori a levelezésekben. Ezen utalások általában arra vonatkoznak, hogy a fogadó nem rendelkezik a kulccsal, amellyel a levél értelmet

⁸ „A kulcs mutatja meg, a nyílt szöveg mely elemei (betűi, szótagjai vagy teljes szavai) milyen rendszer szerint vannak megféleltetve a titkosított vagy kódolt szöveg elemeinek” (9).

⁹ Lásd 7. jegyzet.

nyerhetne, vagy hogy a több rendelkezésre álló clavisból nem tudja, melyiket használja, esetleg az író kézírását nem tudja elolvasni, vagy a kapott clavisban hibát talált. A rejtjelezés fáradságára napló- és levélbejegyzésekben is hivatkoznak, nem ritka, hogy éjszakákat áldoznak egy-egy levél megfejtésére, ahogyan tette azt Thököly Imre is, aki maga intézte mind a tikosítást, mind a megfejtést, és nem bízta azokat titkárra. A rejtjelezés időigényessége miatt gyakori, hogy a levélírók kockáztatnak, és csak egyes szavakat titkosítanak egész levelek helyett.

A rejtjelezés módszereinek és azok változásainak bemutatását a kódtörésé követi. Ugyan nem nagy számban, de már a 16–17. században is rendelkezésre álltak kódtörő kézikönyvek. A monoalfabetikus módszerhez kapcsolódóan Itáliában több is akadt: így Cicco Simonettáé 1474-ből, illetve Antonio Maria Cospi 1641-ben franciára is lefordított *La interpretazione delle cifreje*. Mindkettőjük műve kizárólag a legegyszerűbb monoalfabetikus levelek esetében jelentett segítséget. François Viète francia jogász és matematikus IV. Henrik francia királyt segítette kriptóanalízissel. Sully hercegéhez intézett levelében számolt be a jelgyakoriság-elemzés módszerének sikeréről kódtörés esetén, amely azonban továbbra is csak monoalfabetikus levelek esetében nyújt segítséget. „A kora újkor legrészletesebb és legdidaktikusabb kódfejtő kézikönyve egy anonim (de valószínűleg spanyol szerzőségű) könyv a *Desifrirozás művészete (Art de deschiffrer)*, egy 136 oldalas, francia nyelven fennmaradt 17. századi kézirat” (102). Magyarországon ritkán fordultak a szakirodalomhoz elfogott levél megfejtésekor, inkább a kém vagy levélvivő vallatásával, kínzásával próbálták eredményt elérni. A magyar sifrirozás, azaz titkosírás korszerűségének vagy elmaradottságának vitatásakor összetett választ kínál a szerző. A tikosítás minősége változó volt: míg Rákóczi a francia udvar által küldött legmagasabb színvonalú kódtáblát használta, vele egy időben voltak, akik a legegyszerűbb monoalfabetikus grafikus jelsort alkalmazták. A kora újkor végére a „magyarországi titkosírás-használat lényegében felzárkózott a közép- és nyugat-európaihoz, de ezt elsősorban éppen a nyugati gyakorlat hatására tette” (111).

A következő nagy fejezet *A tudásátadás útjairól* (112–129) értekezik, tárgya tehát, hogy milyen csatornákon keresztül sajátították el a kódolók a rejtjelezés művészetét. A legjelentősebb kézikönyvszerzők a kora újkorban Johannes Trithemius, Giambattista della Porta, Gustavus Selenus, Blaise Vigenère, Athanasius Kircher, John Falconer voltak. Láng nem ért egyet Révay Zoltán és R. Várkonyi Ágnes javaslatával, amely szerint Magyarországon Athanasius Kircher volt a legismertebb kriptográfiai forrás. A főurak magánkönyvtárai, illetve az egyházi könyvgyűjtemények arra engednek következtetni, hogy még a nagy titkosítók könyvtáraiban, így Ráday Páléban vagy Dudith Andráséban sem maradt fenn rejtjelezéssel kapcsolatos kézikönyv. Üdítő kivétel Csanaki Máté könyvtára, amelyben megtalálható volt Giambattista della Porta *De occultis literarum notis*, illetve Nádasdy Ferenc elkobozott gyűjteménye, amelyben pedig Trithemius *Steganographiája* volt meg. Ám még ez utóbbi könyvtulajdonosok

levelezésében sem található arra utaló jel, hogy használták is volna a szakirodalom által javallt módszereket. Az említett gyűjteményeket megvizsgálva Láng arra a következtetésre jut, hogy „Selenus és Vigenère alig, della Porta, Trithemius és Kircher viszont meglehetősen ismert volt a 17. századi Magyarországon” (120), ez utóbbi két szerző azonban nem elsősorban kriptográfiai tárgyú írásaik miatt.

A kézikönyvekről szóló értekezést követően két rövid fejezet erejéig a mesterséges nyelvek, illetve a gyorsírás világába jut az olvasó. Véleményem szerint a mesterséges nyelvekről szóló rész, egyrészt mivel nem igen van magyar vonatkozása, másrészt mivel csak nagyon felületes áttekintést nyújt vele kapcsolatban a szerző, elhagyható lett volna.

Az elemzett korszakot ismerve logikusan vetődik fel a kérdés, hogy az Oszmán Birodalom közép-európai terjeszkedése következtében közvetítődtek-e az arabok fejlett kriptográfiai technikái a 16–17. századi Magyarországra. Erre keresi a választ Láng *A török kérdés* tárgyalásakor (124–127). Sajnos nem a kívánt választ kapjuk: semmi nyoma nem maradt annak, hogy „rejtjeltechnika tekintetében bármiféle tudásátadásnak lehetnének tanúi a török (arab) és a nyugati (magyar–Habsburg) világ közt” (126).

A könyv utolsó nagy fejezete, *A titkolózás terei* (129–180) a disszimuláció, titkolózás lehetséges okait, körülményeit, következményeit járja körbe. „A disszimuláció és a titkolózás gyakorlata a legszorosabb kapcsolatban áll, a színlelés maga az elrejtés, az igazi gondolat, érzelem és szándék olyan mértékű eltitkolása, amelynek során maga az eltitkolás ténye is rejtve marad” (130). Van-e olyan szoros a disszimuláció és titkosírás-használat kapcsolata, mint a titkolózásé és titkosírásé? A kérdés az eddigi szakirodalomban nem vetődött fel. A válasz Láng szerint az, hogy nem: a disszimuláció eszköze a szteganográfia, tehát az üzenet fizikai elrejtése, ezzel a titkolózás tényét is elrejtve.

A katonai műveletek és kémkedés című részben (145–148) a szerző a diplomáciai titkosítás további okait tárja fel. Ilyen ok lehet, ha nem szeretnénk, hogy ellenségünk tudomására jöjjön szorult helyzetünk: Rákóczi 1710. szeptember 4-én Károlyi Sándort arról tudósította, az ellenség le fogja győzni őket a csatamezőn. A levélben kizárólag az erre vonatkozó mondatrész volt sifírozva. Bottyán János 1709. szeptember 18-ai levelében pedig saját betegségéről számolt be titkosítva.

A Szerelem, politika és férfibarátság című írás (148–153) sok izgalmat ígér. Ausztriai Anna és minisztere, Mazarin sifírozott levelezése máig őrzi titkait: a számjegyekkel jelölt személyek kilétét ugyan ismerjük, az érzelmeikre vonatkozó grafikus jelek jelentését azonban homály fedi. Ugyancsak a kérdések számát növeli egy homofonikus titkosírástábla, illetve annak a hátoldalán fennmaradt francia vers, amelyben valószínűleg II. Rákóczi Ferenc gyengéd érzelmeibe pillanthatunk bele. A táblán olyan nomenklatorokat is találunk, amelyek gyengéd szavak elrejtését szolgálták. Markó Árpád a vers és a francia *clavis* címezettjében Elzbieta Helena Sieniawskát azonosította.

Rákóczi feleségével, Sarolta Amália Hessen-Rheinfels-i hercegnővel váltott német leveleiben is használt titkosírástáblát, ebből azonban hiányoznak az érzelmek gazdag körülírását szolgáló nomenklátorok. A „rejtjelhasználat a kora újkori Magyarországon nem a férfiak privilégiuma” volt (154). Úgy tűnik azonban, kizárólag olyan feljegyzések maradtak fenn, amikor az aggódó feleség a harcmezőn táborozó urával levelezik. Ez alól kivételt képeznek Aragóniai Beatrix és nővérének, Aragóniai Eleonóranak az üzenetei. Noha férfiak titkosított levelezéseiben a sifírozott szövegek jellemzően diplomáciai vonatkozásúak, mégis találunk egymás iránti érzelmeikre vonatkozó utalást, például Dalmády István és Teleki Mihály üzenetei között. Hogy miért érezték szükségét az intim részletek kíváncsi szemek elől való elrejtését, nyitott kérdés marad, de a korszakra jellemző a szoros férfibarátság eltitkolása.

A magánszféra elrejtésére irányuló kísérletekről tudósít a *Magánbűnök – közérkölcsök: naplótitkok és szégyen* (156–161). A fejezet az azonos című (*Magánbűnök, közérkölcsök – Vizi privati, pubbliche virtù*) 1976-ban bemutatott olasz–jugoszláv, Jancsó Miklós rendezte erotikus filmdrámát juttathatja eszünkbe. Haller Gábor 1630 és 1644 között vezetett magánnaplójának kéziratái máig nem kerültek elő. Ebben a magánéletére vonatkozó információkat rejtjelezi, úgy, mint küzdelmét az alkohollal, bujaságával, a kulcsot azonban megtaláljuk a naplóban. Szaniszló Zsigmond 1682 és 1711 között különösen részletes naplót vezetett. Azokat az eseményeket sifírozta, amelyek például a lánya házasságának problémáira vonatkoztak, továbbá pénzügyi titkait, vagy hogy Váradi Jánost egy asszonnyal kapta rajta, illetve arról is beszámol, hogy felesége állapotosan félrelépett. A titkosított naplófeljegyzések elemzéséből hiányoznak Szamosközy István székely írással sifírozott jegyzetei, noha a szerző biztos ismeretekkel rendelkezik azokról, mégsem érezte szükségét az elemzésnek.¹⁰

A *Tudomány, vegyészet, alkímia* című részben (161–167) a nyugati példák mellett azok magyar vonatkozását is megtaláljuk. A kora újkori tudósok, így például Galileo Galilei titkosította legújabb felfedezésére vonatkozó tanait, ezzel biztosítva tudományos eredményeinek ki nem tudódását, illetve elsőbbségét. Michael van Langren, Robert Boyle, Giovanni Fontana szintén igyekeztek elkerülni kísérleteik eredményeinek idő előtti napvilágra kerülését, eltulajdonítását. „Magyar környezetből egyelőre csak egy – részben titkosított – tudományos művet tudunk említeni. A szerző a kevéssé ismert Kolozsvári Cementes János, [...] aki a bányászati, pénzverői és alkímiai receptekben igen gyakori, hogy a fémeket alkímiai szimbólumai az jelöli, olykor pedig egy-egy szót szed titkosírással” (165–166).

A *Titkosítás a vallásban* (169–180) rész zárja Láng összefoglalását a kora újkori magyarországi titkosírásokról. Mind a három, az alfejezetben bemutatott magyar vonatkozású példa kivételes. Az első ilyen a magyarul és latinul író, horvát származású szerzetes, Simándi László munkája, ő ugyanis „Remete Szent Pál dicsőítésére

¹⁰ Szamosközy István titkosírással feljegyzéseiről olvashattunk a következő blogbejegyzésben is: *Titkosítás-e a rovásírás?*, http://kripto.blog.hu/2014/03/13/rovasiras_453

képversekből, akrosztikonokból, látványos megjelenésű rövid írásokból szerkesztett kötetet tanítványai számára” (169). Zakarjás János jezsuita pedig misszionárius eljárójának, Bartakovics Józsefnek küldött titkosított leveleket, amelyekben időnként a székely írást használja monoalfabetikus titkosításra. A harmadik példa a Rohonci kódex, amelyről a szerző korábban már bő monográfiát jelentetett meg.¹¹

„A kötet második felében található mintegy háromszáz rejtjelezés kulcs és több mint ezerhatszáz levél [...] nem csupán kiegészítései a tanulmánynak, hanem a munka legfáradságosabb részének lenyomatai” (46). A *titkosírástáblák és rejtjelezett levelek repertórium*a (180–332) egy régóta várt összefoglalása és rendszerezése a forrásoknak, amelyet mindenképp hasznos a kutatóknak kézbe venni. A rejtjeltáblák repertórium a tizenegy minőséggel jellemzi az elemzett forrásokat: ID (azonosítószám); dátum; kitől (a tábla szerzője); kinek (akivel a tábla tulajdonosa a titkosírást használta); kézirat helye (jelzet); nyelv (a titkosított szöveg nyelve); titkosítás módja (monoalfabetikus, homofonikus, gyenge, erős stb.); méret; A, B, E, nkl (a rejtjelábécé három jellegzetes betűjének értékei, illetve néhány nomenklátor); kapcsolat (a levél ID-je, amelyet a táblával kódoltak, illetve a titkosíráskulcsé); környezet (levéltári, kéziratári környezet). A titkosított szövegek listája kiegészül még a kulccsal, amennyiben ismert, a megfejtés tényével, illetve azzal a plusz tájékoztatással, hogy a szöveg titkosításának mértéke részleges vagy teljes. A táblázatok első pillantásra is sok tanulsággal szolgálnak, a kutatóknak pedig gazdag forrásul tanulmányaikhoz. Az egyik érdekes információ, amely bárkinek rögtön feltűnhet, hogy számos olyan rejtjeltábla maradt fenn, amely nem hozható kapcsolatba (egyelőre) semmilyen titkosított levéllel, illetve, hogy még sok megfejtetlen levél áll a kihívást kereső kódörök rendelkezésére. Ezek minden bizonnyal érdekes adalékokkal szolgálhatnak a történészeknek. A repertóriumnak remélhetőleg online hozzáférhető kiadása is készül, ezzel megkönnyítve a kutatók munkáját, akik egy adatbázisba rendezve, hiperlinkekkel ellátva régen várt eszközt vehetnének így a kezükbe. A könyv egyetlen fájó pontja a hiányzó bibliográfia, név- és tárgymutató, amelyek egy tudományos igényű munkának elengedhetetlen részei.

Balázs Debóra

¹¹ LÁNG Benedek, *A Rohonci kódex*, Bp., Jaffa, 2011.

Mohay Tamás: „Istennek kincses tárháza...”. P. Losteiner Leonárd ferences kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról

Csíksomlyó–Budapest, Szent István Társulat, 2015, 302 l.

A csíksomlyói kolostor és kegytemplom által hirdetett jubileumi Mária-évben ünnepték a csíksomlyói Mária-szobor fél évezredes fennmaradását. P. Losteiner Leonárd ferences szerzetes történetíró, definator (alesperes) Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról az 1800-as évek első évtizedében írt magyar nyelvű kézírata is 2015-ben jelent meg. A kéziratot 2005-ben küldte el Nyíregyházáról Csíksomlyóra dr. Cserhádi István katolikus pap Máriás József erdélyi, irodalompublicisztikával foglalkozó újságíróval, aki még ez évben ismertette a füzetet a Hargita Népében. P. Losteiner János Leonárd (Kolozsvár, 1744 – Csíksomlyó, 1826) erdélyi ferences szerzetes jelen munkájában „az első magyar nyelvű mirákulumos könyvet [írta meg] Csíksomlyóról, amiről egészen 1800-ig mindenki csak latinul írt” (11). A kötetet Mohay Tamás néprajzkutató, az ELTE Néprajzi Intézetének intézetigazgató egyetemi tanára szerkesztette, és a Csíksomlyói Ferences Kolostor a Szent István Társulattal közösen adta ki.

A kötet megjelenésében is igényesen nyújtja az olvasó kezébe Losteiner írását. A kötet belső borítójának mintázata a 18. századi könyveket idézi meg, megjelenésében azonos a munka második felében közreadott faksimile borítójával. Rögtön az első lapokon ad egy 1937-es felvételt a csíksomlyói Mária-szoborról, és az átirat közlése előtt is egyet, egy korábit, a kegyszobor 1836-os ábrázolását. Ezek a képek a mai Rózsafüzért imádkozó hívek szentképeihez hasonlatosak, de egyben annak szemléltetését is szolgálják a könyvben, hogy miként változott száz év alatt a szobor megjelenése. Mohay Tamás tanulmánya előtt ajánlást olvashatunk az erdélyi ferencesek tartományfőnökétől, fr. dr. Orbán Szabolcs szerzetes atyától, aki a kolozsvári ferences templomban szolgál. Szabolcs atya Losteiner után a természet, a kegyelem és a dicsőség fogalmainak együttes megjelenésével ajánlja az olvasónak a kötetet, mert csak a kegyelem segítheti hozzá a befogadót az Úr jóságából megmutatkozó dicsőség érzékeléséhez, ahhoz, hogy a természet részeként megfelelően olvassuk Losteiner sorait (10–11).

Az ajánló után egy nagy lélegzetű tanulmány következik Mohay Tamás tollából *Losteiner Leonárd történetei a csíksomlyói kegyszoborról* címmel. A szerző áttekinti az egykor élt ferences szerzetes életét és korát, és már a bevezetőben jelzi, hogy nem volt célja a kézirat minden részletre kiterjedő elemzése. Történeti munkáról lévén szó, Mohay felhívta a figyelmet arra, hogy a füzet számos egyezéssel bír Losteiner más

történetírói írásaival, krónikáival. Loseiner személyisége egy nagy tudású és saját korának viszonyaiban is naprakészen tájékozott tudós szerzetes alakját mutatja, aki ferences szellemiségében nem vágyott hírnévre, s valószínűleg saját korában sem tett szert nagy népszerűsége, de szinte folyamatosan viselt felelős beosztásokat (Széken, Medgyesen és Mikházán volt házfőnök). Számos történeti munkát írt latin nyelven: megírta a csíksomlyói ferences kolostor (*Cronologia Topographico-Chronographica, seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti Monasterii Csik-Somlyóviensis [...]*, Kolozsvár, Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára [A V 7/5254 jelzet], kézirat, 1777), az erdélyi ferences rendtartomány történetét (*Propago vitis seraphicae in transilvaniam protensa [...] seu historia chronologico-topographica provinciae seraphico-transylvanicae tit. s. stephani protoregis hungariae fratrum ordinis minorum s. p. francisci strictioris observantiae [...]*, Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára [jelzet nélkül], kézirat, 1789), és írt egy világtörténetet is (*Theatrum Orbis Christiani Hungarico-Transilvanicum [...]*, Budapest, OSZK [Fol. Lat. 402.], kézirat, 1790 után).¹ Pályafutása átível egy korszakváltáson, hiszen 1790 előtt a ferencesek nagy hatást tudtak kifejteni Erdélyre, és viszonylagos békében élhettek a Habsburgok uralma alatt, mígnem 1790 után II. József intézkedéseinek köszönhetően a ferences rend autonómiája is jelentősen csökkent, és a ferences fiatalok is világi egyetemeken tanultak. Másrészt a történetírásban is egy korábbi paradigma képviselője volt, a következő generáció más törekvéseket, elveket képviselt. A két korszak történetírását illető különbségek leginkább a múlt- és történelemszemlélet megváltozásában és a kritikai igényesség megerősödésében ragadhatók meg. A 18. század második felében még nem korszerűtlen Loseiner évek szerinti tárgyalásmódot követő történetírása, de később már annak számít. Pray György munkásságát követően már kritikai történetírásról beszélhetünk. Fontos, hogy Loseinert a rend bízta meg a történetírással, később ez már nem volt jellemző.

Mohay Loseiner hatástörténetéről szólva elmondja, hogy abban az értelemben nem is beszélhetünk erről, hogy a füzet nem látott nyomdafestéket, de elgondolkodik rajta, hogy vajon ha megjelent volna, mennyire terjedtek volna el, mennyire folklorizálódtak volna az elmondott csodák. Ekkor még működött Erdély első nyomdája Csíksomlyón, de a Loseineréhez hasonló törekvés nem volt az utókorban, „alighanem csekély hatást gyakorolt fiatalabb rendtársaira” (57). Az új kegytemplom építésének ambíciója azonban az egész 19. századon átívelő nagy építkezésekben mutatkozott meg. Az új templomot, amelynek építkezési felügyeletét Loseiner elkezdte, 1876-ban szentelték fel. A szentély falán pedig azóta is egyre csak sokasodnak a hálatáblák.

A tanulmány második egységében Mohay ismerteti a művet, annak tartalmára és jelentőségére is kitérve. Elmondja, hogy a szöveg mind Loseiner korábban említett latin nyelvű krónikáival, mind a korszak püspöki kivizsgálásainak tanúkihallgatási

¹ Loseiner kéziratos munkáinak címét a szerkesztő, Mohay Tamás átirata (66–67) szerint adom meg. – Sz. P. K.

jegyzőkönyveivel mutat egyezéseket. Ebben a szakaszban Mohay körültekintő és meggyőző érveléssel támasztja alá, hogy a füzet szerzője Losteiner – annak ellenére, hogy a munkát szerzőként nem írta alá, csupán azt jegyezte fel, hogy a csodákat ő gyűjtötte össze: „gyűjteménye P. Losteiner Leonárdnak” (21). Noha a csíksomlyói búcsú eredete 1567. pünkösöd szombatja, (92), és a hívők már a 17. században is felkeresték a szobrot, az erdélyi rendtartomány csak 1729-ben önállósult, így viszonylag későn, 1746-ban indították csak meg az első püspöki vizsgálatot a kegyszobor csodáinak elismertetésére. Ennek azonban nem lett írásban rögzített eredménye. A püspöki vizsgálatok során a püspök vizsgálóbizottságot nevez ki, amelyet elküld a helyszínre, ahol a bizottság esetleg előzetesen összeállított kérdések alapján tanúkat hallgat meg, és felveszi a vallomásokat. Ezután megtörténik a vizsgálat és megszületik a püspöki határozat. A somlyói csodáknak azonban még az összegyűjtésére sem került sor 1746-ban, mivel Klobusitzky Ferenc püspök 1748-as zágrábi kinevezése miatt meghiúsult a vizsgálat befejezése. Batthyány Ignác erdélyi püspök 1798-ban nyilvánította ki „a csíksomlyói kegyszobor hivatalos egyházi elismerését” (23). Innentől számított egyházjogilag is megengedettnek a kegyszobor tisztelete.

A ferencesek hosszú távú törekvésével összefügg az az ambíció, hogy a csodák összegyűjtése megtörténjen, megszülessen a kegyszobor mirákulumos könyve. Losteiner Leonárd azonban igazi történész volt (nem csupán lelkipásztorként fogott a feladathoz), s könyvében sem pusztán a csodák összegyűjtésére törekedett, hiszen „őt a teljes történet, a teljes történelem érdekelte” (25). Losteiner megbízását a rendtől kapta, de érdeklődése nem korlátozódott kizárólag a kegyszobor csodáira, és a rendtartomány történeténél is messzebb tekintett. Fiatal szerzetesként nemcsak a kolostor történetét írta meg az 1777-ben befejezett *Cronológiában*, hanem a templomét és a környékét is. A később bontásra kerülő középkori templomot is részletesen bemutatta, a csodákról vallomásokat gyűjtött, s ezeket a confessiókat, levélmásolatokat, amennyiben magyarul hangzottak el, magyarul is közölte krónikájában. Losteiner 1786–89 között az erdélyi ferences rendtartomány történetével foglalkozott (*Propago Vitis...*) és a különböző konventek sorában szintén írt Csíksomlyóról és a kegyszoborról is. Amikor 1779-ben Kollonich László püspök új vizsgálóbizottságot küldött ki Csíksomlyóra, feltételezhető, hogy a munkában Losteiner is közreműködött. 1780-ban Kollonich elnyerte a nagyváradi püspöki kinevezést, így ez a vizsgálat sem fejeződött be. Batthyány Ignác követte őt az erdélyi püspöki székben. Az ő vezetésével a püspökség 1781-ben hivatalos nyilatkozatot bocsátott ki a somlyói csodás eseményekről. Batthyány Ignác imádkozott a kegyszobornál, és fogadalmi ajándékon kívül engedélyt is adott, hogy Somlyón a prédikáció után elmondják a *Credót*, és a *Te Deumot* a mise elején anyanyelven énekelhessék el. Ez kivételesen nagy engedménynek számított. 1784-ben a harmadik vizsgálóbizottság felhasználta a feltételezhetően Losteinerhez is köthető 1783-ban készült *Protocollumot* (a vizsgálóbizottság által készített jegyzőkönyvet), amely magában foglalta a kegyszoborral kapcsolatos csodás történeteket. Mohay

ismeri és fel is használta tanulmányához Báর্থ János néprajzkutató eredményeit, Báর্থ ugyanis 1997-ben megtalálta az 1784-es tanúkihallgatás iratait, és ezeket közzétette.² Mohay feltehetően jól gondolja, amikor Losteiner a két latin nyelvű írás után egy magyar nyelvű mirákulumos könyv megírásához is hozzáfogott, hogy a történész:

Célja lehetett a kegyhely iránti buzgóság ébren tartása és talán az adakozó kedv fokozása is a készülő új templom építésének javára. Leginkább pedig az, hogy emlékezetben tartsa korábbi nemzedékek gyűjtőmunkájának eredményeit, a kegyeszobor körül megesett csodákat. (28)

A kötetben megjelent munka tehát egy mirákulumos könyv. Jelen esetben a mirákulum egyértelműen a csoda, az imameghallgatás jelentésben értendő. Mohay a mirákulumok műfajával foglalkozó fejezetben Knapp Éva és Tüskés Gábor munkájára³ hivatkozva elmondja, hogy az első magyar mirákulumelbeszélés Árpád-házi Margit szentté avatásakor (1276) készült jegyzőkönyvben található. A mirákulumos könyveket általában meghatározott téma, motívumhasználat, szerkezet és funkció jellemzi,⁴ de ahogy arra Mohay is felhívta a figyelmet, nemcsak mirákulumtörténeteket tartalmazhatnak, hanem akár történeti elemzéseket is (51). A kéziratos vagy nyomtatott Mária-mirákulumokon kívül szentekhez kötődő mirákulumirodalmat is olvashatunk a prédikáció-, exemplum- és legendagyűjteményekben. Losteiner munkája is jól mutatja, hogy a mirákulumelbeszéléseknek nagy jelentőségük volt a Mária-kultusz terjedésében, megerősítésében. A ferences szerzetes Máriát mint a Magyarok Nagyasszonyát, Patrona Hungariae-t tüntette fel, amiben a rekatolizációs törekvésekig visszamenő felekezeti meghatározottság is tetten érhető. A Mária-kultusznak meghatározó motívuma, hogy Mária mint jóságos Anya megóvja, megsegíti az őhozzá igaz hittel esdeklőket a kereszténység valamennyi ellenségétől. Mohay ugyan elhelyezi a mirákulumoskönyvek hagyományában a Losteiner által készített füzetet, elmondja, hogy a 17. századtól a mirákulumos könyvek nagyon népszerűek voltak, de Losteiner munkájának 18. századi mirákulum-párhuzamait nem tárgyalja. Ez magyarázható azal is, hogy a műfaj ebben a században virágkorát élte. Knapp és Tüskés a máriavölgyi mirákulumokkal kapcsolatban ismerteti, hogy azokat 1700 és 1789 között megszakítás nélkül feljegyezték, és a megjelölt intervallumból négy latin kéziratos gyűjteményen kívül nyolc nyomtatott könyvet is ismerünk.⁵ Emellett a magyarországi kegyhelyekkel kapcsolatban latin és a magyar nyelvű munkákon kívül, szlovák és német dokumentumok is szóba jöhetnek a 18. század vallástapasztalatának vizsgálatakor. Így aligha marasztalható el Mohay amiatt, hogy a kortárs mirákulumokkal való párhuzamokat illetően nem, csupán műfaji sajátosságok szerint vizsgálta a szöveget.

² BÁRTH János, *A vígasztaló Napbaöltözött Asszony*, Szeged, Agapé, 2000.

³ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Egy XVII. századi elbeszélés-gyűjtemény: Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete*, Irodalomismeret, 10(1999), 3. sz., 380–397.

⁴ *Uo.*, 381.

⁵ *Uo.*, 392.

A jelen kiadványban közölt füzet keletkezési idejét viszonylagos pontossággal megjelölte a szerkesztő: Batthyány Ignác 1798-ban bekövetkezett halálát követően keletkezett az írás, és mivel az utolsó csoda 1800-as datálású, a jezsuita rendet azonban néhaiként említi (amikor történész kollégáira hivatkozik: P. Kunits Ferencre és P. Györffi Pálra), ezért a kéziratnak 1814 előtt kellett keletkeznie. (VII. Piusz ugyanis 1814-ben állította vissza a Jézus Társaságát.) Mohay úgy vélekedett, hogy Loseiner 1810 körül írhatta a füzetet, mivel az új templom építésének felügyelete 1802 és 1809 között lefoglalhatta.

Mohay szerint a kézirat egyértelműen tisztázat, és ismételten felhívta rá a figyelmünket, hogy a szerző nyomtatásra szánta. A kiadványt úgy tervezték meg, hogy a csodatörténetek után a lelki épülést szolgáló imádságok, énekek következzenek, de ez már sajnálatos módon nem valósult meg. A füzet eredeti szövege Loseiner munkája, de a könyvecskét más kezek másolták le, s nem kevés másolási hibát ejtettek benne. A másolók azonosítása egyelőre nem történt meg. A szövegben található bibliai idézeteket a kéziratban aláhúzták, és a Vulgata alapján megjelölték a Biblia-helyeket. 2006-ban a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban találtak egy másolatot a szövegből *Istennek kincses tárháza* címmel, amely valószínűleg nem sokkal az eredeti után készülhetett. A szöveg egy harmadik kéziratpéldánya az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található. Ez a somlyói kézirat tiszta és egységes változata, de ahogy Mohay itt is rámutatott, további kutatások eredménye lehet annak megállapítása, hogy a két példány közül melyiket másolták melyikről. Figyelembe véve, hogy ismerjük a kézirat két másolatát, valamint a kiadott szöveg is másolat, érdemes elgondolkoznunk azon, hogy vajon hány másolat is készülhetett összesen Loseiner füzetéről. Lehetséges, hogy érdemes volna a munka esetében kéziratossá nyilvánossággal is számolni.

Mohay a tanulmány az *Istennek kincses tárháza* szerkezetével, tartalmával foglalkozó fejezetében leírja a szöveg előzményeit és forrásait is. Utóbbiakkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az itt olvasható történetek szinte kivétel nélkül olvashatók a *Cronológiában*, megjegyzi azonban, hogy jelen füzetben négy olyan imameghallgatás, csoda is szerepel, amelyek a tanúkihallgatásokkal összefüggő vizsgálat során nem nyertek megerősítést. Mindez azt mutatja, hogy a legjelentősebb forrás a *Cronologia* és a *Protocollum*. Mohay a tanulmány során sokszor mutat fel további kutatási lehetőségeket a füzetrel kapcsolatban, és ezek közül az egyik éppen az összefüggések kimutatása az *Istennek kincses tárháza* és Loseiner korábbi munkái, a püspöki kivizsgálások iratai és a Gyulafehérvári Érseki Levéltár szentszéki peranyaga között. A Loseiner által említett történetírókat Mohay röviden be is mutatja, megnevezve legfontosabb műveiket. A szerzők jellemzően jezsuita vagy ferences szerzetesek voltak, ami nem meglepő, hiszen a tudományossá váló történetírás még a 18. században is elválaszthatatlan volt a vallási mozgalomtól, szerzetesi, vallási környezetből. Hivatkozik jezsuita szerzetesekre, úgymint Szentiványi Márton, Kunits Ferenc vagy P. Pátrik János („A néhai Jézus Társaságából két író hozok elő”, 88) atyákra, valamint

ferences lelkipásztorokra is, például Györffi Pál, P. Balásffi Mihály, Veress Lajos rendtörténészekre. Mohay abban is Loseiner szerzőségének igazolását látja, hogy a ferences szerzetes éppen saját történetírásait nem említi a források között: „ha valaki más állította volna össze, az biztosan megemlíti ezeket a testes krónikákat” (47). A tanulmány körületekintően végigveszi azokat a munkákat, forrásokat (például IV. Jenő pápa 1444-es búcsú kiváltását vagy Kájoni János *Liber Nigerét*), amelyek fontosak lehettek volna, Loseiner mégis elhagyta a számvetés során. Elmondja, hogy a mirákulumtörténetek végén egy-egy tanulságos mondatot olvashatunk, jellemzően bibliai idézettel vagy nagy tekintély nevével megerősítve.

Az Istennek kincses tárháza, mely a csíksomlyai csudálatos Szűz Mária szent képénél rég üdőtől fogva osztogatgatik című mirákulomos könyvet Mohay tanulmánya, majd az átírási elvek közlése előzi meg, ezután olvashatjuk Loseiner szövegét mai helyesírásban, modern átíratban. Mohay elmondja, hogy nem egy kritikai kiadás elkészítése volt a célja, illetve úgy gondolta, hogy a betűhűségnek nem szükséges jelentőséget tulajdonítani, hiszen a faksimile közlése lehetőséget biztosít az eredeti íráskép, a szövegdalok, a tévesztések és a helyesírás elemzésére. A történeti forrásközlés és az irodalmi kritikai kiadások különbségtételénél talán lényegesebb Mohay célkitűzésének a recenziens szerint rendkívül szimpatikus indoklása is: „Minden értő olvasás egyúttal értelmezés is és ennek az értelmezésnek a terhét egy régi szöveg esetében nem indokolt teljes egészében az olvasókra hárítani” (75–76).

Losteiner először elmondja, hogy a „Tárgya e könyvecskének” (79) „Boldogságos Szűz Mária csudálatos faragott szent képe” (80), amelyhez Pünkösdkor, a csíksomlyói búcsú idején az emberek elzarándokolnak. Leírja, hogy be szeretné mutatni a kegyszobor

elsőben ábrázatját, másodsor régiségét, harmadszor az ezen szent képen történt természet felett való változásokat, negyedszer az itten elvett isteni ajándékokot, és végre ötödször a néhai fő megyés pásztorunk kegyelmes Batthyány úrnak ezen szent kép iránt írásban tett törvényes ítéletét. (81)

Az első részben tehát elmondta, hogy a szobor megmutatja Mária anyaságát, szüzségét, de fejedelemségét is. Az alábbi idézet szemlélteti, hogy Loseiner úgy látta a szobor alakját, amiként a kiadásban közölt kegyszobor ábrázolások: egyszerre mutatja meg a szeplőtelen Szűzanyát, Jézusnak édesanyját és Magyarország Patrónusát, a fejedelemszont, akihez oltalomért lehet fordulni. Loseiner számára a szobor mintegy maga a Szépséges Szűzanya, egységben látja a jelképet és a szobrot.

Anyaságát, mert méhének gyümölcsét, a kised Jézust bal karján tartja; szüzségét, mert koszorút tart fején, és lobogóra leeresztett haja térdig fedezi köntösit; fejedelemségét, mert kegyelemre jobb kezében tartja csöcsömös Fiának királyi pálcáját, minden tekintetre nézve oltalmokra áll és segedelmekre azoknak, kik itten Istenhez Mária által folyamodnak. (81–82)

Miután elmondja, hogy a szobor hársfából készült, bemutatja a megjelenését is, majd egy bibliai idézettel összegzi elragadtatását: „Ábrázolja ezen szent képnek mintegy Isten dicsőségének makula nélkül való tüköre (Bölcs 7,26)”. A bibliai idézetet a másoló aláhúzta, és megadta a bibliai szöveghelyet. Az idézet azonban túlmutat a bibliai párhuzamon, hiszen egyértelmű utalásként is értelmezhető Újfalusy Judit klarissza apáca 1712-ben megjelent nagysikerű (1913-ig 25 kiadást megért) *Makula nélkül való tükör* című könyvére. A recenzens elképzelhetőnek tartja, hogy Losteiner ismerte Jézus és Mária érzelmekkel telített életírását.

A második fejezet a kegyszobor eredetével és régiségével foglalkozik. Losteiner itt is megragadja az alkalmat annak rögzítésére, hogy a kegyszobor egyik legnagyobb csodája, hogy megtartotta a keresztény hitben a híveket. A csíksomlyói búcsú ezért is olyan fontos számára: „miért, hogy Pünkösdben tartatik itten a főbb ájtatos gyülekezete a híveknek? Azért tudniillik, mert abban az üdőben történt a népnek az igaz hitben való megtartásáért a bizodalmas folyamat” (93). Isten ajándéka az erős hit. A harmadik fejezetben (*Az ezen szent képen történt természet felett való változásokról*) a tömörségre törekvő csodatörténetek között elsőként a kegyszobor megmaradását említi. Losteiner imameghallgatás-kiadványai a negyedik fejezettől (*A csíksomlyói Szűz Mária szent képénél vett isteni kegyelemről*) kerülnek sorra, és a csudálatos történetek között nemcsak fizikai betegségekből való felgyógyulásokról értesülhetünk, hanem fiatal és a szüleinek engedetlen, pórul járó lányokról is. Mikszáth Kálmán *Péri lányok szép hajáról* című novelláját (amelyben az öreg Péri felügyelet nélkül engedi el lányait a cserhádi aratásra, ahonnan egyikük gyönyörű haja nélkül tér haza, és szegényére már nem lesz orvosság) idézi például az alábbi eset. Képzeltetjük, mi történhetett Annával aratás idején:

Menasági Ferenc Tamásnak Anna nevezetű leánya édesanyja, Gore Anna akaratja ellen Háromszékre más leánytársával együtt aratni elmenvén, az october elein hogy hazajött, nappali és éjjeli férfiu képben való csúnya látásokkal és félelmekkel gyötörtetett, és ezekből hogy kiszabadulna, magában fogadá, hogy lelke ismeretének tisztulására gyónni s ájtatosságát elvégezni Csíksomlyóra a szent képhez jőne; de az elválasztott nap előtt azonnal, hogy nyugodalomnak adta magát, a gonosz lélek megintette őtet, hogy ide ne jőne, s a szentek ereklyéjét magáról lehánná. Ezen kísérteteknek ő helyt nem adván, másnap [...] eljőve ezen szent képnek látogatására, meggyónt, áldozott és ájtatosságát elvégezvén őt szombat napokra bőjtöt fogada [...] többé oly csúnya látásoktól nem gyötörtetett [...] (108–109)

A csudálatos történetek között szerencsétlen és óvatlan sérülésekből, régtől fogva tartó betegségekből, meddségből, de gyermeki némaságból való felgyógyulás és halál veszedelméből való szabadulás, sőt feltámadás is szerepel.

Az utolsó fejezetben (*Ötödik cikkely A csíksomlyói Boldog Szűz Mária törvényes ítélete fő megység pástornak*) attól kezdi Losteiner az elbeszélést, hogy „P. Potyó Bonaventura az igazság megmutatására vevé az ösztönt 1746-ban” (125), és megkezdődik az első kivizsgálás. A beszámolást egészen addig viszi, amíg Batthyány Ignác püspök személyes látogatása is meg nem történik Somlyón, végül 1798-ban, szeptember 20-án

megkapják a püspöki végzést, amelyet Losteiner idéz is. A Toldalék a IV. Pius pápától kiadott hitvallás (Credo in unum Deum... kezdetű *Professio fidei Tridentina*), a *Te Deum Laudamus* magyar nyelvű szövege és néhány népének lett volna. Szomorú, hogy ezek elmaradtak, hiszen a *Te Deum* magyar nyelvű szövege és az egyházi énekek hasznos kutatási lehetőséget nyújthattak volna néprajzkutatóknak és egyháztörténettel foglalkozóknak egyaránt. A népének akár a jelentős katolikus énekesgyűjtemények vizsgálatához is adalékot jelenthettek volna, hiszen ez a válogatás szándékával indult. Jó volna tudni, hogy mely – feltehetően Máriához kapcsolható énekeket – választotta volna ki Losteiner. Nyelvi, stilisztikai sajátosságait (jelzők, kifejezések stb.) tekintve is érdekesek lehettek volna ezek a szövegek.

A kötet érdeme nemcsak az, hogy egy mindeddig publikálatlan írást rendkívüli körültekintéssel és szép kivitelezésben, hasonmás közléssel ellátva adott közre, hanem az is, hogy Mohay Tamás szaktanulmánya nagyon jó és elmélyült felvezetést nyújtott a történetíró korábbi munkásságáról, és ez nagyban megkönnyíti az értelmezést. Mohay egy történetírói olvasatot sugall az olvasónak, amelyben a szöveg értékét elsősorban az adja, hogy egy hiánypótló történeti munkáról van szó (az első magyar mirákulumos könyv), interpretációja azonban figyelemmel volt arra is, hogy a füzet vallásos irodalmi alkotás, amelynek értelmezése akkor lehet teljességre törekvő, ha vizsgálatát nem választják le a Mária-kegyhelyről, a csíksomlyói ferences kolostor pezsgő szellemi kultúrájáról. Mindazonáltal lehetséges vallásos dokumentumokat kizárólag tudományos vizsgálatnak alávetni, s erre ez esetben is adódik mód: a csodák elbeszélései a csíksomlyói kolostor vonzáskörzetére nézve nyújtanak adatokat (az emberek Csíktapolcáról, Csíkmádéfalváról, Szeredáról, a gyimesi határból, Csíkménaságból stb. érkeztek), és az így nyerhető adathalmaz hasznos lehet a történeti kutatások számára. A művészettörténészek számára a kegyeszobor leírása nyújthat kiváló kutatási alapot, míg az irodalomtörténészeknek a mirákulumos könyv megszerkesztése, de a csodák elbeszélésének módja is érdekes lehet. A néprajzkutatókat pedig a 18. századi vallásos tapasztalat kutatásában segítheti a közreadott forrás. Mindez azt mutatja, hogy a történetírói értelmezés csupán egy módja lehet a szöveg használatának. De a tudományos megközelítés mellett se feledjük: a szöveg mindenekelőtt valóban használatra készült. A lelki épülést, a vallásos elmélyülést növelni hivatott munka ez, amelyben egy tudós pap buzdítja az Úr követésére, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére híveit. Utóbbi olvasatra jelen kiadással immár bárkinek megnyílt a lehetősége.

Szabó P. Katalin

*Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 –
Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850.
Nemzetközi konferencia az antropológiai esztétikáról
(1750–1850)*

Budapest, 2016. május 26–27.

2016. május 26–27-én az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete Fórizs Gergely és Balogh Piroska szervezésében nemzetközi tudományos konferenciát rendezett *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa – Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850* címmel. A tudományos ülészek helyszínét az MTA Könyvtár és Információs Központ biztosította. Az előadások nyelve német és angol volt, a hozzászólások a vonatkozó előadás nyelvén történtek.

Kecskeméti Gábornak, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete igazgatójának Jankovics József tolmácsolásában elhangzott üdvözlő szavait követően Fórizs Gergely egy rövid bevezetőben vázolta fel a konferencia címében szereplő fogalmak pontos meghatározásának a problémáit. Véleménye szerint az antropológiai esztétika fogalma még nincs kellőképpen definiálva, ugyanakkor Közép-Európa fogalma is problematikus. A konferencia témájával kapcsolatban leginkább az egykori Habsburg Birodalom és a mai Németország területére vonatkoztatható, sokkal inkább kulturális, mint politikai értelemben felfogott régióról van szó, amelynek talán még pusztá létezése is megkérdőjelezhető. Fórizs a kétnapos konferencia célját az általa *sui generis* közép-európai jelenségként értelmezett antropológiai esztétika fogalmának sok nézőpontból történő körüljárásában, az eddig rejtve maradt jelenségek feltárásában, jobb megértésében határozta meg.

Fórizs bevezető szavai után az első szekció elnöke, Rákai Orsolya adta meg a szót Hörcher Ferencnek, aki előadásában a skót felvilágosodás esztétikájának magyar reformkori hatását vizsgálta. A vizsgálat középpontjában Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* című munkájának az ízlés fogalmát bemutató első fejezete és ennek két, 1825-ben megjelent magyar fordítása állt. Az egyik fordítás készítője Kis János (1770–1846) költő, író, műfordító, evangélikus szuperintendens, akadémikus, aki a Tudományos Gyűjtemény 1825. évi VIII. kötetében publikálta munkáját *Az ízlésről* címmel. Kis lábjegyzetben említette meg, hogy az értekezés „Blair Rhetorikai Letzkéjiből van némelly változtatásokkal véve”. A másik fordító az ekkor még csak tizenhét éves gróf Dessewffy Aurél (1808–1842) művelt arisztokrata, későbbi konzervatív politikus, gróf Dessewffy József fia. Fordítása *Az Ízlésről* címmel a Felső Magyar

Országi Minerva 1825. januári első füzetében jelent meg A. monogrammal a forrás feltüntetése nélkül. Az előadó összehasonlító elemzésében bemutatta a két fordító nagy korkülönbségéből fakadó eltérő háttérét, összekötő kapocsként Kazinczy Ferenc személyét jelölve meg. A fordítások közös eszmetörténeti háttérében Hörcher szerint a csinosodás politikai beszédmódja állhatott, amely a kultúra fogalmának az esztétikai értéket a morális és társadalmi értékkel összekapcsoló cicerói hagyományán alapul. A két fordító személyét összeköti továbbá az a tény is, hogy Kis János 1838-ban *Blair Hugó Retorikai és esztétikai letzkéi* címmel megjelent fordítását az Akadémia gróf Dessewffy Aurél és Tasner Antal levelező tagok véleménye alapján adta ki. Előadásának záró részében Hörcher a két fordítás fogalmi nyelvét hasonlította össze, lehetséges kontextusként megemlítve Kölcsey 1823-as, ízlésről szóló töredékét. Kitekintésként utalt a skót felvilágosodás magyar recepciójának az 1790-es és 1820-as évek reformmozgalmi közötti kontinuitás kérdésében játszott szerepére, valamint a 18. századi *gentleman* eszményének a 19. századi *Bildungsbürger* eszménye felé történő elmozdulására is.

Az *Esz­tétika a metafizika és az empirizmus feszültségterében* című első szekció a Stuttgarti Egyetem professzorának, Sandra Richternek az előadásával folytatódott, aki Friedrich Bouterwek (1766–1828) göttingeni professzor 1806-ban megjelent *Esz­tétikájának* eszmetörténeti háttérét mutatta be, hangsúlyozva Bouterwek az idealizmus és realizmus összebékítésére irányuló törekvését, Kant, a populárfilozófusok, Herder és Jean Paul rá gyakorolt hatását, az „emberi szellem eredeti szükségleteinek” és a „közvetlen tudatosság” fogalmainak művészetelméleti relevanciáját. Bouterwek, aki szerint a szépséget fizikai, morális és intellektuális alapon is érezni kell, módszerét az „érzés analízisének” nevezte, a „lélektani tényekre” fókuszálva, amelyeken a figyelem alapul. Esztétikája rendkívül izgalmas módon ötvözte a 18. századi és az empirikus esztétikát, még ez utóbbi feltalálása előtt.

Carsten Zelle, a bochumi Ruhr Egyetem professzora előadásában Heinrich Zschokke (1771–1848) pszichológiai esztétikáját vetette össze Friedrich Schiller levelekben kifejtett antropológiai alapozású esztétikai nézeteivel. Kiindulópontja Ernst Cassirer nyomán az a tézis volt, miszerint a 18. században a szépség problémájában gyökerezve nemcsak az esztétika tudománya, hanem egy „új filozófiai antropológia” is megalapozást nyert. Zschokke esztétikája Zelle szerint gyakorlati esztétika volt, amely Kant esztétikájával ellentétben a művészek számára kívánta levezetni a szépség alapelveit, az esztétikai teljesség lényegét. Schiller esztétikai leveleiben összetettebb és lényegében a Zschokke által kifejtettekkel ellentétes nézeteket fogalmazott meg, különösen annak az emberre mint értelmes állatra vonatkozó megállapításaival kapcsolatban, a szabad megfigyelés örömét hangsúlyozva. Az előadás kísérletet tett rá, hogy felvázolja Zschokke mechanisztikus materializmushoz közelítő és empirikus módon eljáró lélektani esztétikája és Schiller transzcendentálisan megalapozott antropológiai esztétikája eszme- és fogalomtörténeti kontextusait.

A szekció utolsó előadója Tomáš Hlobil, a prágai Károly Egyetem professzora volt, aki előadásában Johann Heinrich Dambeck (1774–1820) prágai egyetemi esztétika-előadásainak kantianus megalapozottságát cáfolta. Rámutatott, hogy e tévhit miként verhetett gyökeret az esztétikatörténetben Dambeck előadásainak posztumusz (Dambeck tanítványa, Joseph Adolf Hanslick által összeállított) 1822/23-as kiadásától kezdődően a kiadó fiának, a zenekritikus Eduard Hanslicknak 1894-es memoárjában át Petr Vít 1980-as évekbeli tanulmányáig. Hlobil szerint bár Vít számos hasonlóságot mutatott ki az *Ítéltörő kritikájával* való összevetés során, ezek azonban már Kant művének megjelenése előtt általánosan elterjedt fogalmakra vonatkoznak, e hasonlóságok épp ezért nem bizonyító erejűek. Hlobil Dambeck fennmaradt kézíratait is bevonva vizsgálatába, megállapította, hogy bár Dambeck több helyen említette Kantot, ezeket a helyeket azonban kritikus kommentárral ellátva illesztette be a saját rendszerébe, amely így semmiképpen sem tekinthető tisztán kantianusnak, hiszen számos ponton ellentétes nézeteket tartalmaz. Hasonlóképpen Dambeck egyetlen előadása sem tekinthető kantianusnak, a nyomtatott kiadásban szereplő Kant-idézetek nagy része ugyanis J. A. Hanslick utólagos betoldása.

Az *Alkalmazott esztétika* című második szekció, amelynek elnökségét Kontler László látta el, a konferencia két szervezőjének előadásával kezdődött, illetve zárult. Balogh Piroska az esztétika magyarországi egyetemi oktatásának 1774–1843 közötti intézménytörténetét mutatta be, különös tekintettel a tudományterület két nemzetközi jelentőségű professzorának, az exjezsuita Szerdahely György Alajosnak, valamint a göttingeni neohumanizmus legjelentősebb hazai képviselőjének, az evangélikus Schedius Lajos Jánosnak tudományos és oktatói tevékenységére. Az előadás címében szereplő időintervallum nyitó dátuma Szerdahely egyetemi oktatói tevékenységének kezdetét jelöli, amely egyben a magyarországi esztétikaoktatás kezdetét is jelentette, záró pontja pedig Schedius nyugalomba vonulásának éve. Mindkét professzor az elméleti esztétika aktív kutatója volt, esztétikaelméleti felfogásuk változásai jól rekonstruálhatók hallgatóik által lejegyzett előadásaik, illetve tankönyvként is használt esztétikaelméleti monográfiáik alapján. Az esztétika oktatása az egész vizsgált időszakban latin nyelven történt, és interdiszciplináris megközelítésmód jellemezte, ennek köszönhető, hogy a nemzeti nyelvűség és a szigorúan körülhatárolt tudományos diszciplínák uralomra jutását követően a maga korában jelentős európai recepciójú Szerdahely és Schedius tudományos munkásságára a felejtés homálya borult. Az interdiszciplináris megalapozottságú antropológiai esztétikai koncepciók újbóli tudományos vizsgálatba vonásához az előadó szerint három fő lépés vezethet el: 1. a latin szövegek lefordítása és közzététele, 2. kontextusaik feltárása, 3. a kurrens szaktudományos diskurzusba történő integrálásuk. Megjegyzendő, hogy Balogh Piroska az első két pontban szereplő feladatokat már szinte teljes mértékben elvégezte, Schedius esztétikaelméleti szövegei után Szerdahely esztétikai írásait is lefordította, Schedius esetében pedig *Ars scientiae* című monográfiájában részletesen feltárta a vonatkozó kontextusokat is. E kontextusok

feltárása terén Szerdahely esetében is jelentős eredményeket tudhat már magáénak. Mindezek alapján a harmadik pontban meghatározott célkitűzés megvalósítása sem tűnik valószínűtlennek, maga a konferencia, valamint az előadások írott változataiból kiadni tervezett tanulmánykötet is fontos lépést jelenthet e felé.

A következő előadás témája szorosan kapcsolódott a megelőzőéhez, hiszen Csuka Botond a Balogh Piroska által már bemutatott Szerdahely György Alajos dinamikus esztétikáját vette górcső alá, kifejtve, hogy a nem eredeti gondolkodó, ámde eredeti kompilátor Szerdahely esztétikája egy a szépség filozófiáján alapuló művészetelmélet, amely beleolvad az ízlés doktrínájába. Az előadó bemutatta Szerdahely szépségfogalmának összetettségét, forrásait a wolffianus iskolán belül, majd kitért a műalkotások által kiváltott érzelmi reakciók háttérében álló, a befogadót megindító *Vivacitas* (élénk-ség) fogalmának értelmezésére. A vizsgálatba bevonta a szenvedély és érzékenység fogalmait is, ezeket Szerdahely esztétikai tapasztalatra és fogékonyságra vonatkozó nézeteinek rendszerében helyezve el. Csuka szerint Szerdahely esztétikai koncepciójában a szépség nem kapcsolódik össze automatikusan a jósággal, ezért morális szempontból értéksemleges fogalomnak tekinthető.

A szekció utolsó előadója, Fórizs Gergely Wilhelm Traugott Krug (1770–1842) esztétikájának korai magyarországi befogadástörténetét mutatta be. Krugot a filozófiatörténet Kant tanainak népszerűsítőjeként és Hegel vitapartnereként tartja számon, önálló filozófiai teljesítménye majdnem teljes feledésbe merült. Mindezt Fórizs szellemes módon az autóipar területéről vett, képileg is bemutatott metaforikus párhuzammal szemléltette, a „nagyagyúkat”, Kantot és Hegelt Ferrari sportkocsihoz, Krugot és populárfilozófus társait pedig bogárhátú Volkswagenhez hasonlítva, akik csak az előbbiekkal kapcsolatba kerülve lehetnek érdekesek. Fórizs előadásában ennek a leegyszerűsítő sémának a problematikusságát mutatta meg Márton István pápai református kollégiumi professzor latin nyelvű Krug-fordítása kapcsán. Pukánszky Béla megállapítása szerint a jelentős kantiánus Márton azért éppen Krug munkáját fordította le, mivel Kant a Habsburg Birodalomban 1795 óta indexen volt. Krug filozófiája azonban nem tekinthető egyértelműen kanti megalapozottségúnak. Fórizs szerint csak módszertani alapállásuk, a dogmaticizmus és a szkepticizmus közötti arany középutnak tekintett kritizmus közös bennük, a kritikai filozófia pedig nem azonos a kanti filozófiával, hanem annak csak egyik rendszere. Krug filozófiai rendszere az eklektikus filozófia cicerói és horatiusi hagyományához nyúl vissza. Esztétikája Fórizs szerint megfelel az antropológiai esztétika definíciójának, és kifejezetten önálló teljesítmény, így Krug nem tekinthető Kant követőjének. Nem „leszármazási”, hanem sokkal inkább „testvéri” viszonyban áll vele, amennyiben mindkét filozófiai teljesítmény háttérében Francis Bacon tudomány-módszertana sejlik fel. Fórizs előadását a már említett autós hasonlatra történő frappáns visszautalással zárta: a Volkswagen csoport nemrég felvásárolta a Ferrarit, tehát (az előadó által ki nem mondva) a kritikai filozófia korai magyar recepciójában a populárfilozófus Krug munkája vált a Kant nevével fémjelzett irányzat alapművévé.

A harmadik szekció témája *Az antropológiai esztétika recepciójának változatai* volt. Az ülést Hárs Endre vezette. Az első előadást a prágai Károly Egyetem PhD-hallgatója, Antonín Policar tartotta Karl Heinrich Heydenreich (1764–1801) művészetesztétikájáról. A lipcsei egyetemi tanár, akinek a német romantika kiemelkedő alakjai, Novalis és Friedrich Schlegel is tanítványai közé tartoztak, esztétikai nézeteit az utókor ellentmondásos módon értékelte: egyesek szerint véglegesen szakított az arisztoteliánus mimézis koncepciójával, mások szerint csak átmenetet jelentett ennek meghaladása felé. Policar előadásában bemutatta Heydenreich esztétikai rendszerét, amely az egyes művészeti ágakat azok érzelemkifejezési lehetőségei szerint rangsorolta, úgy véve át a kortárs Johann Jacob Engel felfogását a zenéről mint az ember belső érzelmeinek, érzéseinek közvetlen „festésére” alkalmas művészetről, hogy azt mindeközben kiterjesztette a táncra, a színészi kifejezés eszközeire és a költészet prozódijára is. A többi művészetet korlátozott kifejezési lehetőségeik miatt ezek mögé sorolta, és ezeket továbbra is a klasszikus imitációelmélet felől közelítette meg. A költészet kapcsán Heydenreich bevezette az érzelmek elővilágításának (*Hervorleuchten*) fogalmát, amely lehetővé teszi az érző ember szívébe történő bepillantást. Visszatérve Heydenreich koncepciójának eltérő értelmezéseire, előadása végén Policar mindkét felfogás igazságát elfogadta, felhívva a figyelmet a Heydenreich esztétikai rendszerében lévő ellentmondásokra és megállapítva, hogy művészetelméletének a kora romantikára gyakorolt hatása csak további kutatások során tárható fel.

A szekció második előadója, Simon-Szabó Ágnes Friedrich Schiller esztétikai írásainak korai magyarországi recepcióját mutatta be két fordításon keresztül. Benke József Schiller *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet* című művéből készült fordítása 1810-ben jelent meg Pesten. A fordító az erdélyi magyar színjátszás jelentős alakja volt, és Schiller drámái felől jutott el vonatkozó esztétikai írásaihoz. Hasonló háttérrel rendelkezett az *Über naive und sentimentalische Dichtung* 1820 körül keletkezett, kéziratban maradt fordításának készítője, Bölöni Farkas Sándor is, aki a kolozsvári színjátszótársulat tagja volt. Az előadó részletes összehasonlító vizsgálata kitért a fordítások alapjául szolgáló kiadásokra, a német fogalmi nyelv magyarra történő átültetésének problémáira, valamint Schiller szövegeinek a korban kialakuló magyar irodalomkritikára, Kölcsey Csokonai- és Berzsenyi-recenziójának, valamint Berzsenyi *Antirecenziójának* fogalomhasználatára gyakorolt hatására is.

A szekció Gurka Dezső Schelling természetfilozófiájának Schedius esztétikájára gyakorolt hatását vizsgáló előadásával zárult. Schedius a *Philocalia* koncepciójának megalkotásakor az objektív szépséget tárgyaló *Calleologia* című fejezetben kísérletet tett a szépség fogalmának a természetfilozófia kereteibe történő beillesztésére. Gurka szerint Schedius filozófiatörténeti jelentőségének megítélésekor döntő szempont, hogy mennyire tekintjük szorosnak a kapcsolatot Schelling korai művei és a *Principia philocaliae* koncepciója között. Bár Schedius Schellingtől több fogalmat is átvett, és konkrét műveire is hivatkozott, esztétikai elméletében azonban, amelyben a tárgyak

szépségét a nem cselekvő matéria és a cselekvő potencia egymáshoz való viszonyából vezeti le, számos ponton eltér a német filozófus felfogásától. Schedius organikus életről alkotott koncepciója is inkább a göttingeni professzorok, Blumenbach és Lichtenberg munkáira támaszkodik. Schedius fogalmi rendszerének alapos vizsgálata alapján az előadó a *Principia philocaliae*-t a teljes Schelling-recepciótörténet legátfogóbb és legeredetibb munkájaként határozta meg.

A *Professzorok és polihistorok mint esztéták* című utolsó szekció első előadója, Lengyel Réka Verseghy Ferenc (1757–1822) pálos szerzetes, katolikus pap, költő, író, filológus, nyelvész 1817-es latin nyelvű esztétikai kézikönyvének forrásairól beszélt. Verseghy jelentős fordítói tevékenységet fejtett ki, szabadkőműves volt, a Martinovics-mozgalomban való részvételéért hosszú börtönbüntetést kellett elszenvednie. Szabadulása után visszatért a kulturális és szellemi életbe, írói munkákat adott ki, nyelvtudományi kutatásokat folytatott, és részt vett a Biblia új katolikus fordításának munkálataiban is. Az 1810-es évek közepén megbízást kapott a Helytartótanáctól egy új iskolai nyelvtankönyv írására. *Analytica Institutionum Linguae Hungaricae* című háromkötetes nyelvtudományi és esztétikai kézikönyve 1816–17-ben jelent meg. Az előadó ez utóbbi munka harmadik, esztétikai fejezetét vette részletes vizsgálat alá, ismertetve felépítését, rekonstruálva forrásait, példaanyagának eredetét. Verseghy esztétikájának fő forrása Johann Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der Schönen Künste* című enciklopédikus munkája volt, amely Magyarországon is meghatározta az esztétikai gondolkodást egészen a 19. század közepéig.

A konferencia utolsó előadója, Mester Béla a sárospataki református kollégium nemzetközi hírű professzorának, Rozgonyi Józsefnek (1756–1823) munkáiban vizsgálta az esztétika szerepét. Előadása elején ismertette Rozgonyi utrechti és oxfordi tanulmányait, tudományos pályáját és a magyar Kant-vitában antikantiánus oldalon betöltött fontos szerepét, majd rátért Kant-kritikája filozófiatörténeti háttérének a bemutatására. Rozgonyi a skót *common sense* filozófiájának követőjeként Kant kritikái filozófiáját Hume gondolataira vezette vissza, majd pedig Thomas Reid Hume-kritikáját alkalmazta a kantianizmus így leegyszerűsített formájára. Mester ezután Rozgonyi esztétikai nézeteit vette vizsgálat alá, amelyek episztemológiájának képezték a részét. Ezekben ugyan kimutatta Reid hatását, de alapvetően önálló teljesítményként értékelte a sárospataki professzor rendszerét. Az előadó végül összevetette Rozgonyi előadásainak a tanítványa, Almási Balogh Pál által 1812–13-ban lejegyzett kéziratot változtat azok 1819-ben publikált, szerző általi kiadásával. Ez utóbbi egyértelműen nemzetközi olvasóközönség számára készült változat, kikerültek belőle a magyar történelemre, irodalomra, nyelvre és földrajzra történő utalások, helyükbe főként német és angol példák léptek. Rozgonyi irodalomtörténeti narratívába ágyazott esztétikájában utalások formájában fontos szerepet juttatott antikantiánus szövetségese, a göttingeni Ernst Schulze esztétikai nézeteinek is.

A konferencia társszervezője, Balogh Piroska zárszavában termékenynek és továbbgondolásra, további kutatásokra ösztönzőnek nevezte a kétnapos tanácskozást, amelynek tárgya, az antropológiai esztétika a maga korában egyszerre interdiszciplináris és nemzetközi meghatározottságú közép-európai tudományos diskurzus volt, ebből következőleg kutatásának is nemzet- és tudományközi módon kell történnie. A szervezők munkájának eredményeként valóban olyan nemzetközi és interdiszciplináris tanácskozásnak lehettünk tanúi, amely az általános embertudományi keretben értelmezett esztétika tudomány- és eszmetörténeti vizsgálatán keresztül termékeny szempontokkal járulhat hozzá a közép-európai kulturális identitás önértelmezéséhez is.

Tóth Kálmán

Márton Hoványi: *Prophetic Counterparts in The Brothers Karamazov. A Comparative Literature Monograph*

Saarbrücken, Blessed Hope Publishing, 2015, 86 l.

Minden, az intertextualitást akár elméletileg, akár motivikusan vizsgáló elemzés különös sajátossága, hogy a vizsgálódás középpontjába állított műalkotás paradox módon kissé háttérbe szorul, s bizonyos szempontból elvész az összefüggések hálózatában. Hoványi Márton irodalomelméletileg, teológiaiilag, történetileg igencsak iskolázott könyvében ügyesen kerüli el ezt a veszélyt, mert *A Karamazov testvérekről* szóló tanulmányában még csak fel sem veti azt, hogy a regény egészét szeretné megvilágítani. Igazodva annak a kiadónak (Blessed Hope Publishing) a kiadványaihoz, amelyben munkáját publikálta, mindenekelőtt a bibliai textus szimbolikus értelemrendjének szépirodalmi szövegképző potenciálját tárja fel egy világirodalmi jelentőségű regény kapcsán. Könyve tehát két pilléren áll, amelynek köszönhetően legalább akkora mértékben képes feltárni *A Karamazov testvérek* bibliai pretextusait, mint amennyire kiemeli, hogy a keresztény elhivatottságú író műalkotása milyen nagymértékben járul hozzá a Biblia megértéséhez. Éppen ezért nem kérhetjük számon ezen a könyvön azt, hogy teljes regényértelmezést nyújtson egy tisztán irodalomtudományi szempontból.

Személyes hangvétel jellemzi Hoványi Márton első könyvét. Nem meglepő azonban a beszédmód közvetlensége: a szubjektív hangnemet ugyanis az elhivatott teológiai műveltség és a bibliai passzusok átélt olvasása alapozza meg, amely azonban nem csap át ömlengő stílusba, és csöppet sem enged a tárgyilagos tudományosságból. A tudományos kontextust a bibliai narratíva oly módon szövi át, hogy összetettebb és kiterjedtebb perspektívába helyezi. Ezáltal a kötet szerkezetében és módszertanában is megmutatkozik a szerző szoros kötődése a témához.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni ezt az alaphangot. A bevezető fejezetekből kiderül ugyanis, hogyan válik egy legkevésbé sem könnyed, összefüggéseiben rendkívül gazdag és súlyos tudományos kérdésfeltevés – a Dosztojevskij-regény speciális bibliai vonatkozásrendszere – egy létprobléma elgondolásának a részévé; a külön-külön is nagy jelentőségű témák hogyan fonódnak össze a kutatás során; illetve hogyan jut el a fiatal szerző egy szemináriumi foglalkozástól az első publikált kötetéhez. Hoványi annak az első és meghatározó tapasztalatnak az elbeszélésével vezeti be könyvét, amikor másodéves egyetemistaként Kovács Árpád „Világirodalom” kurzusán – a Dosztojevskij-szemináriumon – megfogalmazódnak első gondolatai *A Karamazov testvérekről*: „When I started to read and interpret the text, I could not resist noting

the emergence of presumed, mainly biblical and mythological intertexts, as well as the connection between them and the novel” (30). Ez a személyes érintettség és hangnem húzódik végig aztán a tanulmány egész nyelvezetén.

A szerzői bevezető azonban mégsem csupán a személyes tapasztalat közlését tartalmazza. Szerepe, hogy tematizálja az elemzés alapjául szolgáló elveket, és ezáltal irodalomtudományi iskolákba sorolja interpretációs metódusát. Hoványi megjelöli a *diszkurzív poétika* szoros szövegolvasási módszerét, amelynek észrevételeit az intertextualitás eljárásaival együtt kívánja felhasználni, és amelyhez csatlakozni szándékozik.

A szerző többek között a prófétai alakmások és a hozzájuk kapcsolódó cselekedetek megfeleltetését vizsgálja a regény szövegében; azt, hogy milyen párhuzamokat alakít ki a regény a *Szentírás* nyomán. Így a szöveg motivikus szerveződésének egy lényegbevágó iránya bontakozik ki. Alaposan és részletesen készíti elő mindezt. Értekezésének kezdetén a próféta(ság) fogalmának definícióját adja. A *The Biblical - Theological Concept of Prophecy* című fejezet az eredeti héber (*nabí* – ’hirdetni, hívni’), valamint görög (*προφήτης* – ’isten nevében szóló, hírnök, próféta’) kifejezés jelentéséből kiindulva határozza meg az általa használt fogalmat: „a prophet is a witness chosen, summoned and initiated by God’s message about past, present and future in order to guide them on the right way” (34). Ezt követően a próféta-ság világirodalomra gyakorolt hatásáról szól (*The Effect of Prophecy and its Incorporation into Literature*). A szerző mindenekelőtt az orosz összefüggéseket emeli ki, s főként Puskin *Próféta* című versére hivatkozik. Pontosán mutat rá arra, milyen hatása van az orosz előd versben foglalt gondolatainak Dosztojevszkij prófétaképére. A próféta-szerep kontextusba helyezése (Puskinon kívül), távolabbi példák említése azonban további fontos belátásokhoz vezethetne az elemzésben: esetleg egy általános érvényű, Dosztojevszkij regényein (és az orosz hagyományon) túlmutató, az irodalmi prófécia szerepét körülhatároló alapvetés kimondását készíthetné elő.

A továbbiakban – még mindig a prófétai hagyomány regénybeli szerepének előkészítéseként – a próféta-ság és a keleti szerzetesség összefüggéseivel foglalkozik a szerző. Filológiaiul rendkívül megalapozott kutatásában nemcsak Remete Szent Antal és az első prófétának tartott Illés (valamint tanítványa, Elizeus) kapcsolatának ismertetése olvasható, hanem Dosztojevszkij életének vonatkozó eseményei is, amelyek a regény keletkezéstörténetéhez szervesen hozzátartoznak. A monográfiában ezzel a történeti feltárással rajzolódik ki az az ív, amely a prófétai hagyományt *A Karamazov testvérek* elbeszélő diszkurzusához vezeti.

A magmotívumot részletező fejezetben (*The Seed Motif*) sűrűsödnek össze igazán a korábban kifejtett kutatási irányelvek és az előkészített gondolatmenet: a próféta-ság fogalmi megalapozása, a bibliai történetekben betöltött szerepének és háttérének jelentősége, valamint Dosztojevszkij regényének (a regény mottójában megalapozott) elbeszélő diszkurzusában nyert applikációja. A jól ismert magpéldázat(ok)

allegorikus értelmét ugyanis Hoványi a profetikus cselekvés hagyományával egészíti ki. Interpretációjában a próféta szavának sorsa – szimbolikus értelemben – hasonlóan bontakozik ki a regényben, mint ahogyan Jézus példázatának jelentésvilága. Mindez a regény összefüggésrendjében a szereplők sorsában ragadható meg: Aljosa Karamazov megtérésében (termékeny földbe hulló mag) vagy Zoszima sztarec testének rohadásában (amely új életet hordoz magában, és többszörös termést hoz). Az elemzésben az mutatkozik meg, hogy a regény képes saját eszközeinek, az írásnyelvi aktusnak megfelelően új módon megszólaltatni az újszövetségi *Szentírás* példabeszédét, miközben saját jelentésvilágába fordítja át. Így válik a bibliai narratíva a regény intertextuális szervezőelvévé.

Az értekezés központi gondolatának kifejtését a *Prophetic Traits of Elder Zossima* című fejezet gazdag etimológiai, mitológiai és intertextuális elemzése szervezi. Jellemző, hogy Hoványi a személynév jelentésének gyökeréig megy vissza, és onnan eredezteti a szereplő(k) cselekedeteinek, tetteinek a lényegét. Így tesz a regény egyik fő alakjával, Zoszima sztareccal is. A szereplő világi nevének (*Zinovij*) görög jelentését veszi alapul (élet, élőlény), amely újfajta módon gazdagítja a sztarec élethez és halálhoz fűződő kapcsolatának jelentésrétegét, és innen nézve új perspektívába helyezi Zoszima történetét. Hoványi tovább lép, és – szintén a névből származtatva – a görög mitológia főalakjaihoz, Zeuszhoz, valamint Hélioszhoz és az őket képviselő attribútumokhoz kapcsolja a sztarec alakját. Még izgalmasabb, ahogy a mitológiai vizsgálódást egybekapcsolja Illés prófétával, és az ebből nyert következtetés vezeti Zoszima prófétai vonásainak karakterizálásához. Erre példa a fénymotívum megfeleltetési sorának kibontása: Hoványi Zeusz legismertebb jelképét, az égi és földi jelenségeket irányító *villám* jelentéskörét Illés prófétához és tágabb jelentéstársítással (a fény és az atyai szerep megnevezésével) Zoszimához is hozzárendeli. Az alakok megfeleltetésének illusztrálására egy táblázatot is illeszt a kötethez, amely kategorizálva mutatja be a görög istenek, Illés és Zoszima alakjainak közös motívumait. Nevezetesen a jól ismert görög szimbólumok (a villám, a fény), az élet, az atyai szerep, a szekér és a barlang bibliai motívumainak közös értelmezési sorba rendezését szemlélteti. Természetesen ezek a kultúrtörténeti összefüggések a regényből idézett szöveghelyekkel kiegészülve épülnek bele az interpretációba. A tanulmány ezen része arra mutat rá, hogy hogyan határozzák meg a regény szereplőinek viszonyrendszerét a részletesen kifejtett attribútumok, a motivikus és szimbolikus érintkezéseken alapuló összefüggések. Így jut el az elemzés – Illés próféta cselekedeteinek, vonásainak egybegyűjtésével – a Zoszima alakjába sűrített prófétai jegyek bemutatásáig. Ez a gondolat aztán a regény mottóját¹ is tovább értelmezve kiegészül a mester-tanítvány problematika tükrében (*Master and Disciple*). Hoványi ugyanis – ahogy azt már többször előre vetítette – Zoszima sztarec

¹ „Bizony, bizony mondom néktek: ha a földbe esett gabonamag el nem hal, csak egymaga marad; ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem.” A regény János evangéliumát (Jn 12,24) idézi. Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, ford. MAKAI Imre, Bp., Európa, 1977.

és Aljosa Karamazov egymáshoz fűződő kapcsolatát Illés és tanítványa, Elizeus történetén keresztül, szimbolikus és motivikus szinten azonosítja.

Ehhez a gondolatkörhöz tartozóan a regény *Cana of Galilee* című alfejezetének elemzésekor a szerző szépen és következetesen feltárja azt, hogy milyen motívumsorral dolgozik a szöveg, és a bibliai Illés/Elizeus milyen megfelelési viszonyba kerülnek a regénybeli alakmásokkal. Arra azonban nem reflektál, hogy ebben az alfejezetben sajátos módon érik össze a *szentírási* szó és a regény szava. Szinte egybeolvad Aljosa álmelbeszélése Isten első csodájának szövegszerű felidézésével (miközben a koporsó mellett Paiszjij atya éppen ezt az *újszövetségi* részt olvassa fel, a felidézett bibliai történet Aljosa álmában fokozatosan egybefonódik saját látomásával). A szerző azonban elemzésében nem viszi tovább azt, hogy milyen prózanyelvi eljárásokon keresztül lép működésbe a prófétai szó, vagy egy-egy bibliai motívum hogyan nyelviül a szövegben. A mélyebb prózanyelvi, poétikai-retorikai olvasat esetleg jobban tudná árnyalni azt a törekvést, amelyet a szerző maga is több ízben megfogalmaz, vagyis hogy a prófétai hagyomány irodalmi kontextusban mi újat tud mondani a regény értelmezésekor.

A bevezetőben megfogalmazott törekvés ezáltal csupán részlegesen valósul meg. Bár Hoványi alapos megfigyelései a regényben előforduló prófétai hagyományból vett bibliai nevek és motívumok etimológiai, szótörténeti alapjaira irányulnak, a fejtegetéseket azonban csak ritkán és kevéssé kifejtve vezeti vissza a prózanyelv vagy a poétikai aspektusok kérdéskörébe. Inkább mitológiai, kultúrtörténeti távlatokba helyezi azokat; érvelése leggyakrabban a történet síkján mozog, a párhuzamokat megvilágító összevetés szintjén. A regény vonatkozó szöveghelyeinek és a *Szentírás* egyes passzusainak összefüggései, egymás mellé állítása inkább az intertextualitás elemzése felé mozdul el, s ritkán fűzi tovább a szó etimológiájából nyert értelmezési lehetőségeket a teljes szöveg prózanyelvi megalkotásának a kérdésére (ahogyan azt a szerző maga is ígéri: „My research on *The Brothers Karamazov* was also originally born in the spirit of this intertextual interpretation method” 29). Tehát bár elemzésében számtalan jelentős, szótörténetileg megalapozott szövegösszefüggésre világít rá, a szövegképzés diszkurzív kiterjesztésének tárgyalását nem mindig érinti.

Természetesen ezáltal a tanulmány nem veszít értékéből, hiszen ahogy arra az előszóban Kovács Árpád is rámutat, egyedi és fontos belátásokat, innovatív eredményeket mutat fel a Dosztojevszkij-kutatásban, sőt további irányokat is előre vetít. Itt kell érinteni Kovács Árpád részletes előszavát. Tanulmányában ugyanis nem csak Hoványi kötetének helyét határozza meg a Dosztojevszkij-kutatásban, valamint nem csak a kötet újszerű következtetéseit foglalja össze. Fontos alapvetéseket és kérdéseket fogalmaz meg a regény értelmezési horizontjában és azon túl. Hoványi Márton gondolatmenetét aktualizálva például arra kérdezi rá és azt járja körül, hogy mi a jelentősége a bibliai narratíva és a regénycselekmény összefonódásának. Vajon mi a szerepe a *szentírási* szónak a regényszöveg tükrében, és mindez milyen referenciális, ontológiai vonatkozást hordoz. Ennek okán a személyes (vallomások) szereplői beszédmód kialakításáról,

vagyis a perszonális elbeszélés módjáról szól, mint a cselekvés (verbális úton történő) megértéséről, amely nagyban hasonlít arra, ahogyan az *Újszövetség* írásaiban Jézus cselekedetei vagy a prófétai kijelentések megfogalmazódnak: „the sense of the action is incarnated in a verbal utterance, in a narrative, which is capable of setting the story of the transformation itself, i.e. the crisis and the catharsis, in front of the subject. This is why Christ visualizes and »enlightens the mind« in allegorical narratives, through the very linguistic manifestation, »revelation« of the parable” (12). Az irodalmi szövegben – írásnyelvi működés módjának megfelelően – éppen ez történik; a *Szentírás* történeteit új metaforikus értelemmel dúsítva vonja be a regény szövegébe. Ezáltal azt is kimondja az előszó szerzője, hogy az a „szakrális érték”, amelyet a *Szentírás* felmutat, nemcsak tudományos (teológiai) úton és nemcsak a liturgikus szertartások felől érhető el, hanem mindennapi léthelyzetünk felől szemlélve – egzisztenciális vonatkozásban is.

A kötet legfőbb érdeme tehát, hogy az azonosítások, a nevek, a szövegközi megfeleltetések és párhuzamok, a motívumok vizsgálatát több irányba terjeszti ki, összefüggéseit eltérő horizontok találkozásából nyeri. Ez a szemlélet egy olyan, motívumokra épülő kutatási módszert kelt életre, amelyet ma már kevésbé ismernek el és kevésbé alkalmaznak, noha fontos kiindulópontul szolgálhat az eltérő művészeti szakterületeket érintő vizsgálódások számára. Nemcsak a regényinterpretációkat árnyalhatja a kultúrtörténeti távlat, hanem akár a művészettörténet vagy a teológia számára is alkalmazható aspektust hordoz.

Nagy Beáta

Tallián Tibor: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei**

Budapest, Balassi Kiadó, 2015, 670 l.

Tallián Tibor monográfiája a Pesti Magyar Színház (a későbbi Nemzeti Színház) első drámai primadonnájának életútját dolgozza fel. Ahogyan azt a szerző munkájának bevezetőjében írja, Schodel Rozália korszakalkotó jelentősége jól ismert a 19. század színházkultúrájával foglalkozó szakemberek számára. A magyar opera születésében játszott sorsdöntő szerepével már kortársai tisztában voltak. Pukánszky Kádár Jolán és Kerényi Ferenc színháztörténeti kutatásai a reformkori művelődés kontextusában értékelték az énekesnő kiemelkedő szerepét. Az ún. operaháborút (1838–1844), amelynek Schodelné kulcsszereplője volt, az irodalomtörténet is a reformkori kultúrpolitika egyik központi kérdéseként tartja számon, hiszen a vita – lényegét tekintve – a nemzeti színházi koncepcióról és az intézmény műsorpolitikájának kialakításáról szólt. A liberális színházpolitika hívei, így az *Athenaeum* köre, élén a Bajza József – Vörösmarty Mihály – Toldy (Schedel) Ferenc triással, az eredeti magyar drámától várta a közönség megnyerését és a magyar nyelvű állandó, megyei majd országos támogatást élvező színház létjogosultságának az igazolását. Az ellentábor viszont az Európát járványszerű sebességgel meghódító olasz nagyoperától (Bellini, majd Donizetti szerzeményeitől) remélte a nagy bevételeket hozó arisztokrata támogatók és a pesti Német Színház közönségének megjelenését a magyar színházban, ahol – a kor nemzetpolitikai törekvéseivel összhangban – az operákat magyar nyelven énekeltek.

A monográfia szerzője jó érzékkel a dolgok közepébe vágva kezdi meg a történet elbeszélését. Az első fejezetben a színháztörténeti dráma kellős közepén találjuk magunkat, amelynek főszereplője Schodelné az operaháború első szakaszában (1837–1840). Az énekesnő életrajza tehát nem követi a hagyományos narratívák ívét: neveltetésével, a bécsi, berlini operában eltöltött kezdő évekkkel, német vendégjátékainak történetével, vagyis pesti pályafutásának előzményeivel csak a magyar opera megalapításában betöltött szerepének felvázolása után ismerkedhetünk meg. E szerkesztési elv egyben azt is jelzi, hogy Tallián Tibor munkája több mint személyi monográfia: az énekesnő személye és jelentősége a reformkori színházügy, az európai énekkultúra és operajátszás kontextusában bontakozik ki. Ez a kontextuális, társadalomtörténeti szempontokkal is dolgozó megközelítés azt eredményezi, hogy

* A recenzió az alábbi kutatás részeként született: A Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon OTKA-kutatócsoport (K 108670)

a címben szereplő primadonna, aki annak idején minden figyelmet magának követelt a színpadon, Tallián elbeszélésében nincs egyeduralgó szerepben: megismerjük őt másodénekesnőként a német színpadokon a kor nagy primadonnái mellett, képet kapunk azokról az énekesnőkről, akik mellette alakították a *seconda donna* szerepét, vagyis alakja partnerei és riválisai körében rajzolódik ki.

A monográfia legnagyobb értékének éppen azt tartom, hogy Schodel Rozáliát a színházi üzem működése közben ismerjük meg: igazgatók, karnagyok, zeneszerzők, mecénások, énektanárok és énekesek körében. Amint az a monográfiából kiderül, Schodelné informális operaigazgatóként működött: ügynökösködött operák beszerzése és énekesek szerződtetése ügyében, részt vett a házi képzésben, rendszeres próbákra szoktatta a társulatot, librettófordítás-részletet közölt, amely a prozódia fontosságára irányította a figyelmet. Pályafutásának ismertetésén keresztül a korabeli énekesi működés minden zugába betekinthetünk: az operák beszerzésének legális és nem hivatalos módzataiba, a korabeli énekesi érvényesülés és énektanulás lehetőségeibe, a próbák és bemutatók menetébe, a szövegekönyvek, partitúrák, műsortervek alakulásába vagy éppen a kritika befolyásolásának az útvesztőibe.

A könyv egyedül az utolsó (hatodik) fejezetben tér el a történeti kontextualizálás módszerétől. Az első alfejezet (*Assoluta-személyiségek*) Schodel Rozália repertoárjának személyiség-lélektani vonatkozásait tárja fel. Miután a primadonna Pesten maga választhatta meg szerepeit, felmerül a kérdés, hogy miért éppen ezt vagy azt a karaktert játszotta pályafutása során. Tallián Tibor érzékeny lélektani elemzéséből megtudjuk, hogy amint tehette – vagyis első énekesnőként a pesti magyar nyelvű színházban –, letette a szorongatott helyzetben lévő hajadonszerepeket, a lányból asszony típusú problematikus-tragikus figurákat. Ilyen szerepeket csak vígoperákban tartott meg, ahol lehetősége volt a kiszolgáltatottság feloldására a vígoperák emancipált nőfiguráiban. 1844 és 1846 között, miután Schodel – a férj, tanár, ügynök, kizsákmányoló – kilépett az életéből, s Nyáry Pállal, a megyei választmányi igazgatásban fontos szerepet betöltött ellenzéki politikussal való kapcsolatában felszabadulhatott, visszatért a hajadonszerepekhez, egészen addig, míg első igazi pesti riválisa, Hollósy Kornélia, a fiatal koloratúrszoprán fel nem tűnt a színen. Ekkor ismét pályafutásának igazi nagy sikereihez fordult, a tragikus asszonyszerepekhez, amelynek pillérei a *Norma*, a *Giuramento* (Az eskü) és a *Gemma di Vergy* voltak (558). Az utolsó három alfejezetben egy-egy szerep esztétikai elemzését olvashatjuk: Bellini *La straniera* (Az ismeretlen nő, Az idegen nő) című operájából Alaide, Donizetti *Anna Bolena* (Boleyn Anna) című művéből Giovanna és Anna és végül Verdi *Nabuccójából* Abigaille szereptanulmányait. Önmagában véve nagyszerű szerepelemzéseket kapunk a gyakorló operakritikus tollából, de ezek – egy-egy utalást leszámítva – elszakadnak a korabeli kritikai diszkurzustól és Schodelné alakításainak történeti rekonstrukciójától. A történet hirtelen megszakadásának az érzetét csak fokozza, hogy a monográfia összefoglaló nélkül ér véget.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a könyvet olvasva a magyar és európai énekkultúra és operajátszás 19. századi nagyoperai hullámának nagyszabású szintézisét kapjuk. Hogy az Erkel-kutató Tallián Tibor Schodel Rozáliát tette meg ezen elbeszélés középpontjául, szerencsés választásnak mondható, hiszen munkája rávilágít arra az intézményi-személyi összefüggésrendszerre, sőt függésrendszerre, amely a pesti magyar nyelvű operajátszás megszületését is befolyásolta az olasz nagyoperák uralkodása idején. A magyar opera megalapításának hagyományosan zeneszerző-centrikus elbeszéléseihez képest, miszerint bevett módon Erkel Ferenc nevéhez kapcsoljuk a nevezetes eseményt, jóval árnyaltabb képet kapunk. Az olasz nagyoperák primadonna-központúsága ugyanis olyan meghatározó szerepet juttatott az első énekesnő személyének, hogy színvonalas primadonna nélkül nem lehetett vállalni kortárs operajátszást. A vándorszínészet korának sztárjai, mint Déryné, akik énekes-színészek voltak, már nem birkóztak meg az olasz nagyopera technikai kihívásaival, képzés hiányában pedig csak egy-egy külföldi iskolákon edződött énekesnő jöhetett szóba. Az erőviszonyok azonban nem mindig billentek a pesti primadonna javára, aki egyedülként volt alkalmas az olasz nagyopera főszerepeinek az eléneklésére a társulatban, s aki ráadásul a német piacon is el tudott helyezkedni, ha nem is mindig első énekesnői szerepekben. Schodelnének ugyanis egy alapjaiban patriarchális-feudális struktúrában kellett érvényesülnie, egy olyan világban, amelyben férfi igazgatók, mecénások döntöttek sorsáról, amelyben férjének kellett ellenjegyeznie a szerződését, s amelyben sorozatban fordult elő, hogy nőiségében sértegették szatirikus versek szerzői.

Gyümölcsözőnek bizonyult az a koncepció is, hogy a szerző az életrajzírás vezérfonalaként Schodelné korabeli autorizált életrajzát veszi az elbeszélés alapjául, és ezt veti forráskritikai elemzés alá, hiszen így számos legendát, csúsztatást, téves adatot a helyére tud tenni a korabeli források áttanulmányozásának a módszerével. Tallián Tibor kiterjedt hazai és európai levéltári kutatásokra alapozta munkáját, és ennek köszönhetően feltárta mind Schodel Rozália külföldi pályafutásainak eddig hézagos ismeretekre épülő és rengeteg téves adatot tartalmazó történetét, mind hazai fellépéseinek statisztikáját, sőt sok esetben szerepek rekonstrukcióját is. Külön fejezet szól a korabeli énektanulási iskolák és módszerek mibenlétéről, énekesjellemzéseken át a korabeli hangzás és szólam rekonstrukciójáig. Mindehhez nagy hangsúlyt kellett fektetnie a szerzőnek a korabeli kritikai kategóriáik elemzésére, amelynek Tallián egy egész fejezetet szentel. A szerző, amikor csak lehet forrást forrással szembesít, és ritkán alapozza állításait egyetlen dokumentumra.

Jelentősebb hiányérzetem az első fejezet kapcsán akadt. Talán a könyv témája iránti egyszerűzetből és egyfajta rehabilitációs szándékból fakad, hogy a szerző időnként hasonló elfogultsággal szól a Schodelné elleni színházi pártról, különösen a színház drámai tagozatának alakjairól, mintha korabeli kritikusként szólna hozzá a vitához – a primadonna pártján. Az elfogultság bizonyos szempontból érthető: Schodel Rozália neve leginkább a színházat zsaroló, szeszélyes, túlfizetett művésznőként maradt

meg az emlékezetben, nem kis mértékben a korabeli nagy drámai színészek, így Szerdahelyi József nyílt színi paródiájának és Egressy Gábor támadásainak köszönhetően. Vélhetően erre vezethető vissza, hogy míg Tallián az *Athenaeum* körének kritikai tevékenységét alapjában véve kiegyensúlyozottan ítéli meg, sőt az operakritikára szakosodott Toldy (Schedel) Ferencről kifejezetten elismerő hangon szól, Egressy és színésztársai nem sok megértésben részesülnek a szerző részéről. Tallián Tibor ugyan megemlíti a primadonna és a színészek javadalmazása között fennálló bérfeszültséget, a díva sajtóbeli manipulatív lépéseit és a drámai műsor háttérbe szorulását, mégis magáévá teszi a korabeli szatíra Schodelné-párti álláspontját, és Egressy mint „üldözött művész” jelenik meg, aki „szervezett hajsztát” indít a primadonna ellen (115, 113). Kerényi Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy Egressy a Kazinczy Gábor köré csoportosuló radikális Ifjú Magyarország köréhez tartozott, és hogy ennek a körnek a liberális színházvezetéstől eltérő törekvései voltak (műsorterv, rendezői megbízás, drámakiadás formájában), amelyekből azonban az operaháború idején semmi sem valósult meg. A reformellenzéken belüli politikai megosztottság bemutatása, így például a primadonna távollétében folytatott vita Egressy és Kossuth Lajos között (1841 tavasza) tovább árnyalta volna az operaháború frontvonalairól kialakított képet.

Apróbb kifogásaim közé tartozik, hogy a szerző nem használja következetesen az operacímeket (hol magyar, hol idegen nyelvű címeken hivatkozik ezekre, s helyesírásuk sem mindig egyöntetű). Továbbá zavaróan hatnak az olyan idegen kifejezések, mint egy szerep „kreálása”, „promovedeáltak”, „mint karnagy rezideált”, „piramidális siker” vagy „body language”, hiszen az operáról szóló szaknyelv amúgy is számos bevett idegen szakkifejezést használ.

Összességében a reformkori színház- és operakultúra iránt érdeklődő közönség egy nélkülözhetetlen monográfiát tart a kezében. Tallián Tibor könyve nagy terjedelme mellett is érdekfeszítő olvasmány, nemcsak a szerző imponáló tudásának, a feldolgozott anyag gazdagságának és a korszerű témaválasztásnak, de a magával ragadó elbeszélésnek köszönhetően is. A könyvet illusztrációk, hazai és külföldi fellépői statisztikák és a Schodelnével kapcsolatos – a szövegben is gyakran idézett – kulcsdokumentumok gazdagítják a függelékben. Tallián Tibor számos új eredménnyel igazolja azt a tételt, miszerint Schodel Rozália korszakalkotó szerepet játszott a magyar operakultúrában, továbbá bizonyítja, hogy a színpadi személyiség tanulmányozása mennyi hozadékkal jár az intézménytörténeti megközelítésekben.

Paraizs Júlia